

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2021. CXXV. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Bartók István</i> : „...nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni...” Laskai Csókás Péter az imádságról	721
<i>Szalisznyó Lilla</i> : Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán – <i>Az arany ember</i> példája	742
Műhely	
<i>Balázs Mihály</i> : Új javaslat a késői Balassi krakkói olvasmányaira	774
<i>Szilágyi Márton</i> : Petőfi <i>A szerelem országa</i> című versének filológiai kérdéseire	789
Textológia	
<i>Domokos Mariann</i> : A folklorisztika szövegfogalmi és textológiai gyakorlata	802
Adattár	
<i>Mészáros Kálmán</i> : „Szegény Pápai sógor”. Újabb adatok Mikes Kelemen rokonsági hálójához	824
<i>Lőcsei Péter</i> : Vázlatok, versek, szövegváltozatok Weöres Sándor csöngei füzeteiből	845
Szemle	
François II Rákóczi: Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain. Edition critique (<i>Szász Géza</i>)	879
Fazekas Mihály (Studia Litteraria 59 [2020], 3–4. sz.) (<i>Gáborjáni Szabó Botond</i>)	884
Angyalosi Gergely: Az állandó és a változó. Tanulmányok és kritikák (<i>Deczki Sarolta</i>)	891
Csehy Zoltán: Arcatalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban (<i>Boka László</i>)	895

BARTÓK ISTVÁN

„...nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni...”

Laskai Csókás Péter az imádságról

Az 1530–1580 közötti korszak kritikátörténeti feldolgozása során az egyházi retorikán belül a prédikációk mellett vizsgálandók az imádságokra vonatkozó követelmények megfogalmazásai is. Ebben az időszakban nem készültek az imádság elméletét tárgyaló magyar szerkesztésű önálló kézikönyvek, ez – akárcsak az egyházi szónoklattan esetében – a következő század fejleménye. Az adott korszakban a hazai szerzőknél az imádságok szövegalkotását befolyásoló szempontokról meglehetősen ritkán esik szó, ezért annál is inkább érdemes odafigyelni rájuk. Az elszórt adatokat, szórványos megjegyzéseket rendszerezve kirajzolódhatnak a korszak meghatározó vonulatai, felekezethez fűződő sajátosságai.

A külföldi szaktekintélyek részletesen, árnyaltan – sokszor retorikai fogalmakban gazdagon – fejtik ki kapcsolódó nézeteiket, a vizsgált korszak hazai szövegeiben viszont sokszor csak egy-egy jelentéktelennek tűnő mellékmondat vagy odavetett kifejezés árulkodik a szerző elméleti iskolázottságáról és arról, hogy mely formai, stílári követelmények megvalósítását tartja fontosnak. Megfelelő „érzékenyítettség” birtokában azonban belátható, hogy a látszólagos köznapi szóhasználat – amint az más területeken is megfigyelhető – valójában a magyar elméleti (grammatikai, retorikai, logikai) szaknyelv alkalmazását igazolja.

Az utóbbi évtizedek kutatásai megkönnyítik a téma feldolgozását, ugyanis számos eredmény átvehető és beépíthető egy összegző áttekintésbe. A magyarországi forrásokat és szakirodalmat tartalmazza Kónya Franciska bibliográfiája.¹ Az imádság és az imádságoskönyvek nemzetközi és hazai irodalmát szemléli Fazakas Gergely Tamás monográfiájának bevezető fejezeteiben,² újabban Knapp Éva,³ aki nagy ívű tanulmányában a kora újkori imádságelmélet módszeres, átfogó vizsgálatára vállalkozik, különös tekintettel a magyarországi vonatkozásokra. A kora újkoron belül az általam vizsgált korszak meghatározó személyiségei közül jellemző részleteket közöl – többek között – Erasmus, Luther, Melanchthon, Kálvin és Ramus kapcsolódó nézeteiből. Szá-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

1 1800 előtti magyarországi imádságok és elmékedések szakirodalmi bibliográfiája, összeáll. KÓNYA Franciska (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

2 FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Csokonai könyvtár 50 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 42–53.

3 KNAPP Éva, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32, 3–6.

mos hazai szerző fontos helyeire hívja fel a figyelmet. Világossá válik az összefüggés az *oratio* két alapvető aspektusa, az *imádkozás* mint folyamat (cselekvés, lelkiállapot) és az *imádság* mint (irodalmi szempontok alapján is értékelhető) produktum között. A kritikátörténet számára különösen fontos az utóbbi, mivel kapcsolódhatnak hozzá a szövegalkotást befolyásoló megfontolások.

Jelen közlemény terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy kitérjek a korszak mindazon hazai szerzőire, akik érintik az imádság kérdéseit. Ez alkalommal részletesebben Laskai Csókás Péter megállapításait ismertetem, kitekintéssel legfontosabb külföldi párhuzamaira. Az egy-egy témakörhöz kapcsolódó további szerzőkre és helyekre csak röviden utalok. Több példa bemutatására hosszabb monográfia-fejezetben kerülhet sor.

1. Laskai Csókás Péter és a *Speculum* exilii

Az imádság elméleti kérdéseinek megfogalmazását keresve a vizsgált korszak magyar vonatkozású irodalmában, a leggyakrabban Laskai Csókás Péter *Speculum exilii*⁴ című latin nyelvű munkájára kell hivatkoznunk, ugyanis összetettségében és tartalmában messze meghaladja a többi hazai szerzőnek az imádsághoz kapcsolódó megjegyzéseit. Éppen ezért röviden szólnom kell a munka egészéről. Laskai munkásságát illetően az eddigi kutatás során ki-kí a saját érdeklődési területét érintő részekkel foglalkozott, legkevesebb szó az imádságról esett.⁵ A *Speculum exilii* terjedelme – a kötet elején és végén található versekkel együtt⁶ – 943 lap. A korábbi szakirodalmat Móré Tünde tekinti át. Ennek alapján említi, hogy a mű

4 LASKAI Csókás Péter, *Speculum exilii et indigentiae nostrae* (Corona: [Nyrö,] 1581). – RMNY 483.

5 Rövid áttekintés életéről, munkásságáról és a kapcsolódó szakirodalomról: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613, Humanizmus és reformáció 37* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 184–185. Újabbán: LÁZÁR István Dávid, „Kényszerű imitatio?: Wolfgang Schreck tézisei és Laskai Csókás Péter cáfolata”, in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben: Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 19–25 (Pécs: PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020); SZABÓ András, „Laskai Csókás Péter az emberről”, jelen kézirat lezárásakor megjelenés előtt a *Betegség és gyógyulás a kora újkor irodalmában (1450–1760 k.)* című tudományos konferencia (Budapest, 2021. szeptember 8–11.) előadásait tartalmazó kötetben.

6 „A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. [...] A *Speculum exilii* hozzáférhető példányai nemcsak ezt a művet tartalmazzák, hanem egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum* című munkájával. Erdélyi János és Koncz József úgy vélte, hogy két külön nyomtatványról lehet szó, azonban minden fennmaradt példányban együtt szerepelnek a munkák, így jelen álláspont szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását. A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.” MÓRÉ Tünde, „Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* (1581) című művében”, *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 10–19, 11–12. Az utolsó lapokon a javítandó nyomdahibák jegyzéke található.

első része ars orandiként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a Miatyánk szövegmagyarázata. A felosztás, valamint a Miatyánk kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser).⁷

Az előadottakat Laskai szerteágazó kitérőkkel, bibliai helyekkel, klasszikus auktorok és egyéb szaktekintélyek sokaságával alátámasztva részletezi. Az alkalmazott módszerek, a hivatkozások Arisztotelésztől és Cicerótól az egyházatyákon keresztül Erasmusig és a kortársakig, a héber és görög etimologizálások, a logikai és teológiai érvelések és cáfolatok megérdemelnék az egész munka átfogó, alapos ismertetését, összevetését forrásaival.

Ami az imádságot illeti: a mű legnagyobbbrészt a lelkiiségi, teológiai összefüggéseket tárgyalja, de szóba kerülnek kifejezetten formai szempontok is, ezeket később, a maguk helyén idézem.

Laskai már az imádkozást magasztaló rész bevezetőjében (*Praefatio in orationis encomium*) előrebocsátja:

[...] az *Űr imádságának* ezt a rövid magyarázatát, amelyet egykor vásárhelyi iskolánkban nyilvánosan adtam elő a hallgatóknak, a legtudósabb szerzők nyomán, most végre (és bárcsak lenne könnyen megtanulható a felkészültebbeknek, egyszersmind szolgálná a gyengébbek épülését!), amennyire csak éjszakai virrasztásaim lehetővé tették, újragondolva, átdolgozva összeállítottam és közrebocsátom. Annak érdekében, hogy mindezeket könnyebben meg lehessen érteni, és az olvasóknak ne okozzon nehézséget a befogadása, a skolasztikus módszerhez folyamodom. Először néhány fejezetben az imádságról bocsátok előre valamicskét, majd Krisztus szavait fogom elmagyarázni.⁸

A „néhány fejezet” nem kevesebb, mint tizenegy, mintegy 700 lap terjedelemben. Krisztus szavai alatt az általa tanított imádság, a *Miatyánk* értendő. Magyarozatára így is jut közel 200 lap. A dogmatikai érvelés alapja az egyes szavakhoz kapcsolódó *loci communes*. Ezek: Krisztus uralkodása; Isten mérhetetlen hatalma; Isten elnevezései; Is-

7 Uo., 12.

8 „[...] brevem hanc eius [orationis Dominicae] explicationem quem olim in publica nostra Schola Vasarheliana, doctissimos homines secutus auditoribus proposueram, nunc tandem (et utinam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quoad fieri per nostram lucubrationem potuit, retornatam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis Me [...] coactus sum. Quare ut eius cognitio facilius, et lectoribus sit suavior, methodum scholasticam secutus, primum pauca quaedam capita de oratione praemitto, mox verba Christi explicaturus.” LASKAI, *Speculum...*, 8–9. Az ajánlólevelet és a szerzőt üdvözlő verseket tartalmazó 40 lap számozatlan. Az arab lapszámozás a belső címlappal kezdődik. A továbbiakban ezekre a lapszámokra hivatkozom.

ten országa, Isten akarata, a kenyér mibenléte és jelentései; megbocsátás a bűnösöknek; a kísértés.⁹

H. Hubert Gabriella fontos megállapításokat tesz Laskai feltételezhető forrásairól, egyben a *Speculum* egészét is jellemzi:

A mű vázát alkotó megközelítési módok megtalálhatók Musculus *Loci communes*ének Oratio fejezetében is: az imádság definiálása, fajtái, retorikai szerkezete, iránya, okai, helye, ideje, módja, az imádkozáskor használt gesztusok, az imádságban foglalt kérések, ezek teljesíthetősége, az átok, az imádság célja és hatása. Laskai Csókás azonban a korabeli tárgyalási módoktól eltérően az ima témájába belesűríti teológiai nézeteit is. Tudós teológus, hitvitázó egy személyben.¹⁰

Laskai hivatkozik is Musculusra mint a Kálvint követő jeles teológusok egyikére. Követendő imádságok szerzőjeként ajánlja az olvasók figyelmébe Petrus Martyrt (Pietro Martire Vermigli). Hubert Gabriella őt is említi:

Számos szószerinti egyezés kimutatható a *Speculum* és [a Petrus Martyr korábbi írásait tartalmazó] *Loci communes*, illetve a Királyok könyve exegézise között, ugyanakkor lényegiek az eltérések is. Az utókor által összeállított Vermigli-féle *Loci communes* 1580-ban jelent meg. Laskai Csókás valószínűleg az eredeti Királyok könyve-exegézist használta.¹¹

Ezek alapján a *Speculum* közvetlen forrása aligha lehetett az előző évben megjelent összeállítás. Ugyanennek a gyűjteménynek azonban ismert egy korábbi kiadása, 1576-ból.¹² Nem zárható ki, hogy ebből kerülhetett egy példány Laskai kezébe.

9 „Locorum communium catalogus qui in explicatione verborum Dominicae orationis tractantur.

1. De dominatione Christi
2. De immensitate Dei
3. De Nominibus Dei
4. De Regno Dei
5. De Voluntate Dei
6. De Pane, quid & quotuplex sit
7. De Remissione peccatorum
8. De Tentationibus.” Uo., 11.

10 H. HUBERT Gabriella, „Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 218–223, 219–220. A hivatkozott mű: Wolfgangus MUSCULUS, *Loci communes in usus sacrae Theologiae candidatorum paratae* (Basilea: Johannes Hervagianus, 1560). – VD16 M 7292.

11 H. HUBERT Gabriella, „Laskai Csókás Péter peregrináció elmélete 1581-ből”, in *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László és NYERGES Judit, 549–556 (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993), 554. A hivatkozott mű: *Loci communes D. Petri Martyris Vermilii, Florentini [...] ex variis ipsius auctoris scriptis in unum librum collecti* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1580). – VD16 V 825. A *Királyok könyve*-kommentár korábbi megjelenése: *Melachim, id est Regum libri duo posteriores cum Commentariis Petri Martyris Vermilii Florentini* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1571). – VD16 B 3053.

12 *Petri Martyris Vermilii, Florentini, [...] Loci communes ex variis ipsius auctoris & libris in unum volumen collecti* (Londinium: Ioannes Kyngston, 1576).

Az imádságra vonatkozó részeket áttekintve célszerűnek tűnik az anyagot a klaszikus retorika részei alapján elrendezni. Az inventióban tárgyalható legáltalánosabb szempontok tisztázása után érdemes rátérni a dispositióra tartozó megállapításokra, amelyek az imádság részeit, szerkezetét taglalják. Kerülnek példák az *elocutio* és a *pronuntiatio* tudnivalóira is.

2. *Inventio*: a szív, az ész és a nyelv

Leginkább a retorikai inventio körébe tartozik az imádság alapvető kérdése: van-e egyáltalán megragadható „anyaga” az imádságnak, azaz megjeleníthető-e nyelvi eszközökkel a tartalma? A 16. században még az az egyházi irodalomban gyakran hangoztatott felfogás jellemző, mely szerint vallásos témában a mondandó szívből jövő átélése fontosabb, mint a szövegek szabályok szerinti megformálása. Az imádságokkal kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy egyáltalán szükség van-e szavakra: az elragadtatott lelki-érzelmi állapotban gondolataink szavak nélkül is utat találhatnak Istenhez. A bensőből fakadó, őszinte fohász az augustinusi „*oratio interor*”, „*oratio spiritualis*” vagy „*oratio mentalis*”.¹³

Az irodalmi gondolkodás megnyilvánulásait keresve éppen azok az esetek a legérdekesebbek, amelyek megengedőbbek, nem vonják kétségbe a szavak létjogosultságát. A magyar példákban felismerhető az európai elméleti irodalom ismerete. A vonatkozó megállapítások a korszak legnagyobb hatású szerzőinek véleményén alapulnak.

Az imádság esetében tehát alapvető probléma a lelki tartalom és a nyelvi eszközök, a „belső, lelki” és a „külső, testi” imádság összefüggése. Luther szerint ezek nem feltétlenül egymás ellen dolgoznak, hanem bizonyos esetekben erősíthetik egymást.

A lelki imádságot vagy más néven a lélekben való imádkozást azért nevezték el így, hogy megkülönböztessék a testi imádkozástól, emellett valóságos imádkozásnak is nevezik, amely ellentéte a látszatimádkozásnak, mert a látszólagos és testi imádkozás csupán üres szavak mormolása figyelem nélkül.

Az utóbbi, a „külsődleges imádkozás” első két esete, amikor valaki „puszta engedelmességből” vagy „kényszeredetten és kedvetlenül, esetleg pénzért, dicséretért és dicsőségért” imádkozik. Ezek az esetek elutasítandók, de a harmadik – józan mértéktartással – megengedhető.

13 Az imádság elméleti problémáiról ma is mértékadónak tekintett mű: Friedrich HEILER, *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung* (München: Ernst Reinhardt, 1918; Charleston: Nabu Press, 2015). Újabban: Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters* (Berlin–Boston: De Gruyter, 1984, 2011²). Néhány fontos kapcsolódó kérdés rövid áttekintése: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Könyvkiadó, 1998), 151–162.

Harmadsorban [imádkozhatunk] a szív áhítatával, ahol a látszat igazsággá és a külsőlegesség lelkivé változik. Igen, a belső igazság felszínre tör, és külső fényel ragyog. Ám az nem lehetséges, hogy sokat beszéljen az, aki lelkileg és igazán imádkozik, mert a lélek, ha tudatára ébred annak, hogy mit beszél, és ha szavaira tekint és elgondolkodik, hagynia kell a szavakat maguktól szállni, és az értelmet kell követnie, vagy fordítva: az értelmet kell elhanyagolnia és átgondolni a szavakat. Ezért az ilyen szóbeli imádságok nem mások, mint a lélek felindulásai, amely az értelem és a szavakat diktáló kívánságok szerint gondolkodik.¹⁴

Kálvin genfi katekizmusában a „Lelkipásztor” és a „Gyermek” beszélgetéséből bontakozik ki a szív, az ész és a nyelv, azaz az érzelmi, értelmi átélés és a nyelvi megformálás összefüggése az imádságban.

- L. Beszéljünk most az imádság módjáról! Elég az imához a nyelv is, vagy szükség van az észre és szívre is?
- Gy. A nyelvre nincs mindig szükség, de értelem s érzés híján sohasem lehet az igazi imádság.
- L. Mivel bizonyítod ezt?
- Gy. Amennyiben Isten lélek, egyebütt is mindig szívet kér az embertől, hát még az imádságban, mely vele való társalkodás! Ezért azt ígéri, hogy csak azokhoz leszen közel, akik őt igazságban imádják, ellenben átok alá vet mindenkit, kik képmutatás okáért nem szívből imádkoznak.
- L. Teljességgel haszontalanok hát mindazon imádságok, melyeket csak a nyelv mond el?
- Gy. Nemcsak haszontalanok, hanem utálatosak is Isten előtt. [...]
- L. Mégis azt gondolod hát, hogy a nyelvnek nincs haszna az imádkozásban?
- Gy. Semmi esetre sem gondolom ezt. Mert a nyelv gyakran segíti, felemeli, Istennél megtartja a lelket. Azonkívül, mivel Isten a nyelvet sokkal inkább dicsőségére teremté, mint a test többi tagjait, azért illendő, hogy minden tehetségét e feladata teljesítésében fejtse ki. Aztán néha a lelki hév is annyira áthatja az embert, hogy nyelve akáratlanul is szavakba tör ki.¹⁵

Hasonló gondolatok hazai szerzőknél is felbukkannak. Melius Juhász Péter prédikációiból Oláh Róbert szemelgetett az imádságra vonatkozóan a szív, az ész és a nyelv összefüggéseit megvilágító részleteket:

Hát akik igen könyörögnek, éjjel-nappal esedeznek Istennek. Valakikben Isten lelke [van], de ezek szüntelen fohászkodnak, nem szájok, nyelvek birbitélésével, hanem [a]

14 Martin LUTHER, „A Miatyánk német magyarázata egyszerű laikusok számára (1519)”, ford. BELLÁK Erzsébet, in Martin LUTHER, *Válogatott művei*, kiad. CSEPREGI Zoltán, 9 köt. (Budapest: Luther Kiadó, 2011), 5: 95–151, 100.

15 *A genfi egyház kátéja: A keresztyén tudomány tankönyve gyermekek számára, írta Kálvin János, 1545*, ford. CEGLEDI Sándor (Pápa: Főiskolai Nyomda, 1907), 40–41.

szívük kívánságával [...], nem Barát módra, szokásból, mikor szükség[es], nyelvvel, szájjal is kiáltanak, könyörögnek, de szívből. [...] Hát nem a színmutatást, templomban való ordítást, kiáltást, orgonálást, birbitélést, a battalógiát azaz, héában való zsolozsmát, szakmányt kívánja. [...] Hát mit? Szívet, lelket. [...] bár ordíts, mint egy farkas, de ha hitből, igazságból, lélekből, Isten kegyelmébe való bízattásból, nem jó, bűn [az].¹⁶

Ugyanezek az összefüggések Laskai *Speculum*ában többször is előkerülnek. A legáltalánosabb kérdéseket tárgyaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus et divisionis orationis*) derül ki, hányféleképpen lehet felosztani az imádságokat. A hatodik szempont szerint:

Az imádság vagy csak a szívből fakad, vagy a szív és a szó együttműködésének az eredménye. Mert senki sem imádkozik pusztán a szájával, hacsak nem a szerzetesek és az eretnekek. A csak a szívből jövő imádság a lélek néma megnyilvánulása, a bensőnkől felszakadó sóhaj, egyáltalán nincs szükség hozzá szavakra. [...] A szájból és a szívből eredő imádság az, amelyik a legbensőbb érzelmeinkből és a szív legmélyebb zugaiból fakad, és ehhez társul – a Szentlélek által – a száj külsődleges hozzájárulása, a nyelv segítségével egyetemben.¹⁷

A hatodik caput (*De gestibus orantium*) a „gesztusokat” nagyon tágan értelmezi. A fizikai értelemben vett gesztusok mellett – ezekről később szólok, a pronuntiatióval kapcsolatban – belefér az imádkozó lelki felkészülése, a templomi éneklés és zene kérdései. A negyedik sectio (*De verbis inter orandum*) szól az imádságban használatos szavakról. Laskai bevezetesként megjegyzi:

Ahhoz, hogy könnyebben ki lehessen fejteni ezt a részt, először is meg kell értenünk, hogy a szavak kétfélék. Egyesek csupaszok és tünékenyek, mások fel vannak öltöztetve avagy valamilyen belső tartalmat fejeznek ki. A csupasz szavak csak az ajkak felszínes zaját és illanó hangjait zengik. [...] A felöltöztetett vagy belső tartalmat kifejező szavakat a lélek indulata és a szív sugallata irányítja. [...] Ha az imádság szavai csak az ajkak működésének külsődleges eredményét visszhangozzák, és nem a szív mélyéből törnek elő, Istent inkább haragra gerjesztik, mint jóindulatra hangolják.¹⁸

16 OLÁH Róbert, „A kegyesség mintázatai Melius Juhász Péter prédikációiban”, *Collegium Doctorum* 15, 1. sz. (2019): 105–123, 107.

17 „Oratio alia est cordis, alia vocis simul et cordis. Nam nulla est oratio oris, tantum nisi forte Monachorum et Euchitarum. Cordis oratio est tacitum animi, et intrinsecus suspirium absque ullo vocis ministerio. [...] Oratio oris et cordis est, in qua ad affectus interiores et angustiam cordis excitati, a spiritu Sancto externo quoque oris consensione linguae ministerio accedit.” LASKAI, *Speculum...*, 41–42.

18 „Ac ut facilius haec pars explicari queat, principio tenendum est verba esse duplicis generis. Alia sunt nuda, et evanida, alia vesties sive sensu moderata. Nuda voco externum tantum laborum strepitum et sonum evanescentem [...] Vestita sive sensu moderata appello, qui sensu animi et meditationi cordis

Figyelemre méltó, hogy a tartalmatlan szavak mibenlétét a bibliai idézetek mellett Laskai egy Vergilius-párhuzammal szemlélteti: „Dat sine mente sonum gressusque effingi[t] euntis”.¹⁹ A folytatásban öt bibliai hellyel plusz egy Augustinus-idézettel támasztja alá, hogy az üres szavak nem megengedhetők az imádságban. Egyébként a *Speculum* egészére jellemző, hogy Laskai humanista világképében az antik klasszikusok békésen megférnek a Szentírással és az egyházatyákkal. Már az ajánlólevélben – többek között – Vergiliussal példázza a földi világ isteni eredetét.²⁰

3. *Dispositio*: az imádság részei és fajtái

A vizsgált korszakban az imádságok – akárcsak a prédikációk – esetében a tudatos szerkesztés szándékára jó esetben magukból a szövegekből lehet következtetni. Oláh Róbert tartalmi alapon rekonstruálja és nevezi meg Melius Juhász Péter imádságainak részeit:

- I. Megszólítás
- II. Kérés
- III. Bűnvallás
- IV. Doxológia
- V. Responsum²¹

A retorikai szempontok megfogalmazására kevés példát találhatunk. Ezért kell különös figyelmet fordítanunk a korabeli szerzőktől származó elméleti igényű megnyilatkozásokra. A szövegek megformálására vonatkozó megjegyzések legnagyobb részét a retorikai *dispositio* körébe tartoznak. A határozottan megnevezett egységek az imádság részeit, szerkezetét érintik, ehhez kapcsolódik szorosan – gyakran ugyanazokkal az elnevezésekkel – a fajták, típusok szerinti csoportosítás. Fontos tehát észrevennünk, hogy az egyes terminusok mikor jelentenek szerkezeti egységeket és mikor fajtákat.

A hazai szerzők által megkülönböztetett két legfontosabb szerkezeti elem a könyörgés és a hálaadás. Az ars orandi történetében – beleértve a legrégebbi imádságmodelleket is – ezek az imádságok meghatározó részei. Órigenésznél a hálaadás (eucharistia)

gubernantur. [...] Si verba in orationibus, summis tantum et extremis laborum conclusionibus fiant, et ex alto cordis affectu non prodeant, iram potius Dei quam benignitatem provocant.” Uo., 397, 398.

19 *Aen.* X, 640. Uo., 397. Az idézet abból a részből való, amikor Junó Turnus elé Aeneas ködképet vetíti. Lakatos István fordításában: „[...] szájába meg ad hiú hangot, / bárgyu ígét, s teszi, hogy lábát mozgatva haladjon”.

20 *Aen.* VI, 725–731. *Speculum...*, számozatlan 8. lap.

21 OLÁH Róbert, „Melius Juhász Péter imádságai”, in *Hagyomány, identitás, történelem*, szerk. Kiss Réka és LÁNYI Gábor, Reformáció öröksége 3/1, 139–161 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Örökségének Műhelye, Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020), 141–143.

és a könyörgés (aitesis) közé illeszkedik a bűnbánat (exomologesis); az így létrejövő hármas egységet vezeti be, majd zárja le Isten dicsérete (doxologia).

Az első olyan imádságméleletnek, amelyik a profán retorika hatását mutatja, a kutatás Guilielmus Alvernus 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eleoquentiae divinae*). A két meghatározó elem, a könyörgés és a hálaadás a klasszikus szónoklattani felosztás keretei között jelenik meg. Az imádságot kezdő exordiumban van a helye a dicséretnek és a hálaadásnak, ami a captatio benevolentiae-t, azaz Isten jóindulatának a megnyerését célozza. A narratio a bűnök megvallása és a bűnbánat. A petitio a kérések előadása, a confirmatio ezek megerősítése. Az imádságot a conclusio zárja, ami nyomatékosítja, hogy Isten segíteni fog a hozzá könyörgőkön.²²

Egyes hazai szerzőknél a kérés és a hálaadás ugyanazon imádság részeit (pars), szerkezeti egységeit jelenti. Így olvasható Dévai Bíró Mátyás, Batizi András és Félégyházi Tamás katekizmusában, ezt említi Bornemisza Péter egyik-másik prédikációjában.

Mások viszont, akárcsak Laskai, ugyanezeket a fogalmakat más értelemben (is) használják. Megfigyelhetők ugyanis olyan szövegösszefüggések, amelyekben a kérés és a hálaadás vagy éppen a dicsőítés nemcsak a retorikai dispositio, hanem a genusok összefüggéseiben is értelmezhető. Ezekben az esetekben ezek az elnevezések az imádságok típusait, fajtáit (genus) jelentik. Így áll Szikszai Hellopoeus Bálint és Beythe István katekizmusában. Telegdi Miklós csak „genus” értelemben használja a kérést és a hálaadást.

A szerzők általában világosan megfogalmazzák, hogy az egyes elnevezések részekre vagy fajtákra vonatkoznak, de ha nem, akkor a szövegkörnyezetből lehet következtetni jelentésükre.

A két jelentés természetesen nem választható el egymástól mereven. A jellemzően a hálaadás típusába (genus, fajta) tartozó imádság is tartalmazhat a tulajdonképpeni hálaadást magába foglaló rész mellett kéréseket (pars, rész), mint ahogy az alapvetően kérés típusú imádságok is kezdődhetnek hálaadással. A dicsőítés is megjelenhet szerkezeti egységként is és imádságtípusként is.

Laskai Csókás Péter *Speculum*ából már idéztem az általánosságokat taglaló első caput (*De variis appellationibus & significationibus, definitione, divisione & causa efficiente orationis*) harmadik sectiójából (*De speciebus et divisionis orationis*) a hatodik szempontot, a csak a szívből fakadó, valamint a szív és a száj együttműködéséből eredő imádságok megkülönböztetését. Ugyanebben a sectióban az első szempont tisztázza az imádság részeit és fajtáit. A szerző megjegyzi:

[...] ahogyan az mind a meghatározásokból, mind pedig a zsoltárokban olvasható könyörgéseknek a formuláiból kitűnik, továbbá Pál apostol tanításából is ismert, az imádságnak két része (pars) van, a kérés és a hálaadás.²³

22 Vö. LUTZ, *Rhetorica divina...*, 118–137.

23 „Tum ex definitionibus cum vero ex formulis praecationum, quae in Psalmi obviae sunt, item ex Pauli Apostoli doctrina notum est, duas esse partes orationis, petitionem et gratiarum actionem.” LASKAI, *Speculum...*, 34.

Laskai az imádság fajtáit (species) kilencféleképpen csoportosítja. A korábban idézett hatodik szempont – a szív, az ész és a nyelv kérdése – mellett retorikai szempontból a második a legfontosabb.²⁴ Ebben Pál apostol nyomán sorolja fel az imádság fajtáit (species): deprecatio; oratio vagy obsecratio; intercessio vagy interpellatio; gratiarum actio. Ahogyan arra korábban is utaltam: mind a kérés különböző aspektusai, mind a hálaadás nemcsak részt, hanem fajtát is jelenthetnek.²⁵

A hetedik caput (*De modo adorationis*) is érinti a szerkezetet, mégpedig a kérések sorrendjét. Első sectiója (*De modis adorationis*) tárgyalja a könyörgés különféle módjait:

A hatodik mód, amikor imádságainkban egyszerre kérünk lelki és testi dolgokat. Mindig azokat kell előre venni, amelyekről azt gondoljuk, hogy lelki természetűek és fontosabbak; amelyek pedig testi és múlandó dolgokra vonatkoznak, azokat említjük utoljára.²⁶

4. A Miatyánk részei

A részek és a fajták értelmezései elárulnak egyet s mást a kapcsolódó retorikai ismeretekről. Ha még jobban meg szeretnénk ismerni az imádság retorikájára vonatkozó elképzeléseket, érdemes megfigyelni, kik hogyan osztják részekre a *Miatyánkot*, a különféle felekezetekben elfogadott felfogásokhoz igazodva vagy azokon módosítva.

A Jézus által tanított imádságot (*oratio Dominica*, az *Úr imádsága*) az imádság legfőbb mintájának tekintették. A kapcsolódó magyarázatok évszázadokok keresztül végigkísérik az egyházi irodalmat, a katekizmusoknak is nélkülözhetetlen alkotórészei. A hitbéli útmutatások mellett a retorikai dispositio körébe tartozó megállapításokat is tartalmaznak, amennyiben a felépítést érintik. A szerkezet meghatározó elemei a hét vagy hat kérés. Ezek különféle tartalmi szempontok alapján további csoportokra bonthatók (3+4, 4+3, 3+3 kérés) és ki is egészíthetők. Bizonyos esetekben ugyanis önálló egységnek, bevezetésnek tekintik a megszólítást, és záró formulaként értelmezik a dícsőítő záradékot vagy az „Amen” szócskát.

A latin középkor számára a *Miatyánk* felosztását illetően Augustinus *Enchiridionja* volt a minta, mely szerint az *Úr imádsága* – Máté evangéliumára hivatkozva (Mt 6,

24 A teljesség kedvéért említem a továbbiakat. Laskai először a részekhez kapcsolódva különbözteti meg csoportképző elemként a *justificia* és a *veritas* fogalmát. A harmadik felosztás Augustinust követi, aki az imádságnak öt fajtáját vagy inkább fokozatát határozza meg: meditatio, scientia, compunctio, devotio, oratio. A negyedik: nyilvános vagy magányos imádság: publica vagy privata. Az ötödik: absolutus vagy simplex, vagy conditionalis. A hetedik: orationes statae vagy vagae. A nyolcadik: oratio tardior vagy frequentior. A kilencedik: invocatio iumentum vagy rerum extra omnem intellectum et motum existentium. Uo., 39–45.

25 „[Paulus] quatuor species orationis diserte enumerat. Prima est deprecatio. Secunda obsecratio, intercessio. Tertia intercessio, interpellatio. Quarta gratiarum actio.” Uo., 37.

26 „Sextus vero precandi modus est, ut cum res spirituales et corporales simul petuntur semper illae quae putantur esse spirituales, et potiores priori loco ponantur in oratione, corporales vero et temporariae posteriori loco commemorantur.” Uo., 466–467.

9–13) – hét kérésből áll. Az első három az örökkévaló dolgokat érinti, a következő négy a mulandókat.²⁷

A középkor során különféle megfogalmazásokban terjedt az augustinusi hagyomány. A *Miatyánk*-magyarázatok magyar nyelvű kódexeinkben is megjelennek.²⁸ A 16. században Luther és követői ugyancsak hét kérésre osztották az imádságot, Kálvin nyomán azonban hat kérésben határozták meg a fő részeket. A vizsgált korszak hazai szerzőinél található példák valamennyi minta követésére, olykor egyéni megoldásokkal egészítve. A katolikusok maradtak a hét kérésnél. Augustinus szellemiségét a 16. század első felében Erasmus közvetítette – magyar követői közül erre példa Stephanus Thomasius²⁹ –, a század második felében Petrus Canisius hatása Telegdi Miklós munkásságában figyelhető meg.

A *Miatyánk* magyarázatának Luther önálló műveket szentelt (1518, 1519). Az imádságot a második változat előszavában két részre osztja.

Ezt az imádságot két részre osztom, először is megszólításra, azaz bevezetésre és fölkészülésre, végül pedig hét kérésre.³⁰

Mielőtt rátérne az egyes kérések kifejtésére, a „Bevezetés” cím alatt megvilágítja a „Mi Atyánk, ki a mennyekben vagy!” megszólítás tartalmát. A hetedik kérés után külön rész „Az »ámen« szócska” magyarázata.

Luther „kis katekizmusában” is leszögezi, hogy az imádság mértékadó mintájának a *Miatyánk*ot tartja, a szerkezetre annak felosztása utal, a fő részek megnevezése nélkül. Az egyes részek elnevezése a „nagy katekizmusban” található.

A magyarázat kérdés-felelet formában íródott, s az első kérdés a *Miatyánk* retorikai összetevőit taglalja: „Wie viel theil hat das Vater unser? Drey teil. Die Vorrede / Sieben Bitte / Und den Beschluß”.³¹

A bevezetés alatt a megszólítás értendő: „Vater unser der du bist im Himmel”, a második a hét kérés: „Sieben Bitte” a harmadik a Máté evangéliumából származó zárás: „Denn dein ist das Reich und die Kraft und die Herrlichkeit in Ewigkeit. Amen.”

27 „Quomodo dominica oratio septem petitiones apud evangelistam Mattheum contineat. Proinde apud evangelistam Mattheum septem petitiones continere dominica videtur oratio, quarum in tribus aeterna poscuntur, in reliquis quattuor temporalia, quae tamen propter aeterna consequenda sunt necessaria.” Aurelius AUGUSTINUS, *Enchiridion ad Laurentium liber unus (De Fide, Spe et Caritate liber unus)*, 115. c.

28 LÁZS SÁNDOR, *Apácaműveltség Magyarországon a XVI–XVII. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 150–155.

29 Kiss Farkas Gábor kimutatja Erasmus hatását, ugyanakkor felhívja a figyelmet az egyéni megoldásokra is: „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: Négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis* 17, 331–371 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 336–340.

30 LUTHER, „A Miatyánk...”, 101.

31 KNAPP, „Az imádság...”, 7.

A hazai protestáns szerzők közül a hét kérésre való felosztást követi Luther nyomán Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Beythe István, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter.

A *Miatyánk* hat kérésre osztásának forrása a Kálvin-féle genfi hitvallás. Az imádságra vonatkozó részben kerül sor a legfőbb minta, a *Miatyánk* magyarázatára. Ezt annak indoklása vezeti be, hogy miért van szükség valamilyen mértékadó példára.

- L. Nézzük már most, hogy a hívők imádságának mit kell tartalmaznia. Szabad-é mindent kérnünk Istentől, ami eszünkbe jut, vagy e tekintetben is valami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?
- Gy. Imádkozásunk nagyon helytelen módon történék, ha saját vágyainknak, testünk ítéletének engednénk. Mert egyrészt tudatlanabbak vagyunk, mintsem megítélhetnők, hogy mi válik javunkra, másrészt pedig vágyaink oly mértéktelenek, hogy csak fékezéssel uralkodhatunk rajtuk.
- L. Mire van hát szükség?
- Gy. Arra, hogy Isten maga tanítson meg a helyes imádságra, mintegy kézen fogva vezéreljen s előttünk mondja a szavakat.
- L. Micsoda törvényt szab elénk?
- Gy. Szerteszét a Szentírásban bő és megfelelő utasítást ad az imádkozásra vonatkozólag. Mégis, hogy célunk annál biztosabb legyen, egy imádság-alakot adott, s e mintában néhány pontba röviden mindazt összefoglalá, amit Istentől kérnünk szabad.
- L. Mondd el ezt az imádság-alakot!
- Gy. Mikor tanítványai megkérdezték a mi Urunkat, Krisztust, hogy mint kell imádkozni, így felelt: „Mikor imádkoztok, ezt mondjátok: Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a Te neved. Jöjjön el a Te országod: legyen meg a Te akaratod, mint a mennyben, úgy itt a földön is. A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk azoknak, akik miellenünk vétkeztek. És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg minket a gonosztól. Mert tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség mindörökké. Amen!
- L. Hogy jobban megérthessük, osszuk részekre!
- Gy. Hat része van. A három első rész Isten dicsőítésében leli főcélját s miránk nincs tekintettel. A többi részek ránk, a mi hasznunkra vonatkoznak.³²

Ebben a felosztásban a megszólítás nem külön egység, hanem az első kérés része. Az ötödik kérés után – ellentétben az augustinusi (és lutheránus) hagyománnyal – már csak egy van hátra, így áll össze a hat kérés.

L. Mi következik ezután?

Gy. Hogy Isten ne vigyen minket kísértésbe, de megszabadítson a gonosztól.

32 KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 42–43. „[V]alami határozott szabályt kell szemünk előtt tartanunk?” A latin szövegben: „an certa hic tuenda est regula?”, *Catechismus Ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi auctore Ioanne Calvino* (Argentorati: Wendelinus Rihelius, 1545), 90. hasáb. „[E]gy imádság-alakot adott” a latin szövegben: „formulam composuit”. Uo., 92. hasáb.

L. Egy kérdésbe foglalod e két dolgot össze?

Gy. Csak egy kérdés ez, mert az utóbbi kérdés voltaképpen az elsőnek magyarázata.³³

A befejező dicsőítés záradékként szerepel:

L. Mit jelent e záradék: „Mert Tiéd az ország, hatalom és a dicsőség mindörökké”?

Gy. Ismét figyelmeztet arra, hogy imádságunkat inkább Isten hatalma és jósága támogatja, mint önbizalmunk. Megtanít e kifejezés még arra is, hogy minden imádságunkat Isten dicsérésével kell végeznünk.³⁴

A *Miatyánk* kálvini, hatrészes felosztását alkalmazza a *Debreceni Hitvallás* (1562). Az imádságról szóló fejezet a *Miatyánkot* magyarázza, mégpedig hat kérdésre osztva.³⁵

Ugyancsak a kálvini hagyományt követi a *Heidelbergi Káté*. Németül először 1563-ban jelent meg.³⁶ Utolsó részében tárgyalja az imádságot. Mértékadónak tekintendő minta a *Miatyánk*. Három részből áll. Az első a megszólítás, a második a hat kérdés, a harmadik a berekesztés („Mert Tiéd az ország...”). Befejezésül még az „Amen” rövid magyarázatára is sor kerül. Első magyar fordítása 1577-ben látott napvilágot.³⁷

Ennek felel meg Szikszai Helopoeus Bálint katekizmusának magyarázata. A *Miatyánk* első, bevezető része a megszólítás, ezt követi a hat kérdés, majd a megerősítést szolgáló befejezés.³⁸

A *Miatyánk* szerkezetét a hazai szerzők közül a legárnyaltabban Laskai Csókás Péter tárgyalja. A *Speculum*-kötet elején, a már idézett bevezetőben (*Praefatio in orationis encomium*) leszögezi: „a Megváltó – nehogy akadályokba ütközzünk vagy elbizonytalanodjunk, miközben keressük az imádság megfelelő formáját – megmutatta a könyörgés legszebb példáját, ami az Ó- és az Újszövetség valamennyi imádságának összegzése és kincsestára”.³⁹

Az imádkozás és az imádság általános tudnivalói tárgyaló tizenegy caput végeztével kerít sort Laskai a *Miatyánk* magyarázatára. Hosszas bevezetés után tér rá magá-

33 KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 49.

34 Uo., 50. „Mit jelent e záradék” a latin szövegben: „Quid sibi vult haec, quae adiecta est, clausula [...]”. *Catechismus...*, 106. hasáb.

35 „N.-váradon és Debrecenben 1561. és 1562-dik években tartott zsinatok, és az egrí szövetkezés”, in *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, szerk., ford., jegyz. KISS Áron, 59–285 (Budapest: Franklin Nyomda, 1881), 268.

36 *Catechismus oder Christlicher Unterricht wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wirdt* (Heidelberg: Johann Mayer aus Regensburg, 1563). – VD16 P 2166.

37 *A keresztyén hitről való tudománynak rövid kérdésekben foglaltatott sommája* (Pápa: Huszár Dávid, 1577). – RMNY 395. 20. századi magyar fordítása: *Heidelbergi Káté: A református keresztyén egyház hitvallása*, ford. GALAMBOS Zoltán (Beregszász: Szeretet, 1925; Budapest: Református Traktátus Vállalat, 1949*).

38 [SIKSAI HELLOPOEUS Bálint], *Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek [...] magyarázatja* (Krakkó: Maciej Wirzbięta, 1573 k.). – RMNY 328, O1v–O2r, Q5r–Q6v.

39 „Idem Salvator ne animi nostri in orationis forma acquirenda, aut tardarentur, aut fluctuarent, pulcherrimam hypotyposin precatationis proposuit, quae summa est, et thesaurus omnium orationum veteris et novi instrumenti.” LASKAI, *Speculum...*, 6.

ra az imádságra. A szöveget két hasámban, görögül és latinul idézi, először Máté, majd Lukács evangéliumából. Mindkét változatban a részek számozását a megszólítás után kezdi. Mindkét esetben – a kálvinista hagyomány jegyében – az utolsó kérés a hatodik, Máténál ennek része a záró dicsőítés, és ide tartozik az „Amen” is.⁴⁰ Hasonló a felosztás Lukács szövegében is, de itt nem szerepel a doxologia.

A továbbiakban Laskai részletesebben is szól a *Miatyánk* felosztásáról. A jól ismert fordulattal támasztja alá a logikus felépítés fontosságát:

Bizony, találó és bölcs mondás: aki helyesen rendezi el anyagát, az hatásosan tanít. Mielőtt tehát belefognánk Krisztus szavainak magyarázatába, először látnunk kell ennek az imádságnak a részeit és elrendezését.⁴¹

Először a hét kérdésre való felosztást helyteleníti: „Sokan vannak, akik úgy vélték, hogy Krisztus hét kérésre vagy részre osztotta ezt az imádságot.”⁴² Ennek a nézetnek a hirdetői közül Augustinust, Cyprianust és Luthert cáfolja. Ugyancsak megdönteni igyekszik azoknak az érveit, akik öt kérésről beszélnek. A hat kérést valló „csaknem minden hittudós” (fere omnes Theologi) közül Kálvin mellett Wolfgangus Musculust és Rudolphus Gualtherust említi. A következőkben a hat kérdés mellett érvel.⁴³

A *Miatyánk*nak a kérdések számozása mellett léteznek másfajta felosztásai is. Laskai a következőkben a négy részre tagolást ismerteti.

Az első rész tartalmazza a jóindulat megnyerését, amit ezek a szavak bocsátanak előre: Mi atyánk, ki vagy a mennyekben.

A második rész tartalmazza három részre osztva a lelki természetű dolgok kérését, amelyek Istenhez kapcsolódnak.

A harmadik rész a testi és lelki dolgok együttes kérése, ugyancsak három részben, amelyek az emberekre vonatkoznak.

A negyedik rész ennek az imádságnak a megkoronázása, mintegy zárás gyanánt.

Ezt a felosztást nem lesz nehéz a retorikusok előírásaival indokolni, akik azt tanítják, hogy minden kérésben a leghatásosabb egyszerre három dolgot alkalmazni.⁴⁴

40 „6. Et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo, quia tuum est regnum & potentia et gloria in secula. Amen.” Uo., 693.

41 „Ingeniosum sane et sapiens dictum: Qui bene distinguit, bene docet. Antequam igitur verba Christi explicare incipiamus, prius videndum est de partibus et dispositione huius orationis.” Uo., 699.

42 „Non desunt qui hanc orationem in septem petitiones sive membra distinctam a Christo esse voluerunt.” Uo., 700.

43 Uo., 700–702.

44 „Prima pars continet benevolentiae captationem, quae in his verbis praemittitur, Pater noster qui es in coelis. Secunda pars continet petitionem rerum Spiritualium tribus membris distinctam, quae Deum habent obiectum.

Tertia pars obiectitur petitionem rerum corporalium et spiritualium simul tribus etiam membris distinctam, quae obiectum habent homines.

Quarta pars habet coronidem huius orationis quae tanquam conclusionis loco ponitur.

Kritikatörténeti szempontból különösen jelentős, hogy Laskai világosan kimondja: az imádság szerkezetének meghatározásában a profán retorika előírásaira támaszkodik.

A továbbiakban a hármás felosztás nemcsak az egyes részekben, hanem az imádság egészében is megjelenik, ugyancsak retorikai fogalmakkal meghatározva. Az első rész az exordium, ami Isten jóindulatát hivatott megnyerni, a második maga a könyörgés (deprecatio), a harmadik az egész megkoronázása, ami végül az összegzés (conclusio) helyén zárja az imádságot.⁴⁵

Laskai minden egyes részhez bőséges magyarázatokat fűz. Némelyik egy művelődéstörténeti enciklopédia szócikkének is beillene. Például a mennyekkel kapcsolatban ismerteti az asztrológusok által meghatározott tíz égbört (orbes caeli), majd a teológusok tanítását az ég három részéről: az első a Földtől a Holdig terjed, a második a Holdtól a belátható ég felső határáig, a harmadik e fölött található, ez Isten, az angyalok és az üdvözült lelkek lakóhelye.⁴⁶

A hat-, négy-, majd háromrészes felosztás után az utóbbihoz kapcsolódva következik a legegyszerűbb, a kétrészes. A korszak magyar szerkesztésű kézikönyveiben egyedül Laskai *Speculum*ában kapcsolódik össze a *Miatyánk* szerkezete az imádság általános, kétrészes felosztásával (kérés és hálaadás). Nála az első a három részből álló tulajdonképpeni imádság, a második a záró rész.

Az eddigiekben az *Úr imádságának* három részét magyaráztuk, utoljára marad ez a rész, amelyik megkoronázás és zárás gyanánt járul az előzőekhez, azok megerősítésére, egyszersmind az imádkozók érzelmeinek felindítására. Ez nagyon is helyénvaló, mivel az imádságnak ez a két része, aérés és a hálaadás. Eddig tehát a kérésekről szoltunk, most hozzá kell fűznünk az imádság második részét is, amelyikben egyrészt hálát adhatunk Istennek, másrészt megerősíthetjük meggyőződésünket, hogy imádságunk eredményes lesz.⁴⁷

A folytatásban Laskai hosszasan érvel amellet, hogy ezt a záradékot (clausula) nem lehet mellőzni.

Hanc distributionem a praeceptionibus Rhetoricorum probare non erit difficile, qui in omni deprecatione tria potissimum concurrere docent." Uo., 703.

45 „In omni deprecatione tria requiri. Primo exordium, quae continet captatio benevolentiae. Secundo deprecationem ipsam. [...] Tertio Choronidem loco conclusionis colligit, et sic tandem orationem concludit." Uo., 703–704.

46 Uo., 713–719.

47 „Tres hactenus orationes Dominicae partes exposuimus, postrema haec est, quae loco Coronidis et conclusionis ad confirmanda et simul excitanda orantium corda subiecta est et quidem rite, cum hae duae sint partes orationis, petitio et gratiarum actio. Hactenus autem de petitionibus sit dictum, debuit subiungi altera quoque pars orationis qua et Deo gratias ageremus, et corda nostra confirmaremus de effectu nostrae orationis." Uo., 860–861.

Így hát semmi okát nem látom, hogy a latin szövegekből miért maradt ki ez a záradék, különösen, hogy a görög, káldeus és arab nyelvű példányokból nem hagyták el. Lássuk csak sorjában az egyes érveket!⁴⁸

5. *Elocutio*: a nyelvi eszköztár

A nyelvi megformálással kapcsolatos óvatosságból következően az *elocutio* eszköztáráról igen kevés szó esik, a vizsgált korszak hazai szerzői közül egyedül Laskai Csókás Péter érinti néhány helyen. Az imádság megfogalmazásáról szólva a *Speculum* hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) negyedik sectiójában (*De verbis inter orandum*) Máté evangéliuma nyomán Krisztusra hivatkozik. A felületes és a mélyen átélt imádság különbsége a nyelvi megformálásban is megmutatkozik.

A *battologia* a pogányok szószaporítása, akik azt hiszik, hogy istenük a szavak áradata miatt fogja őket meghallgatni. Ennek ellentéte az *eulogia*: a szavakat mérsékelten használó imádság, ami a szív rejtékéből fakad, az eltökélt lélek készítése, és tiszta érzelmek irányítják.⁴⁹

A felesleges szócséplést Laskai hat bibliai és egy Augustinus-idézetre támaszkodva ítéli el. Retorikai szempontból fontosabb a szívből jövő, őszinte szavak használatának létjogosultságát igazoló érvelés.

Ha a szavak a lélek indulataiból fakadnak és mértékkel használjuk őket az imádságokban, akkor erősen ajánljuk a keresztényeknek. Habár minden testrészünk Isten dicsőségére rendeltetett, leginkább mégis a nyelvre tartozik, hogy Isten dicsőségét zengje, hiszen semelyik más testrészünkkel sem vagyunk képesek artikulált hangokat kiadni. Ezért, mivel nyelvünknek ez a legfőbb feladata, illő, hogy eltökélten, mind imádsággal, mind énekléssel hirdesse teremtő Istenének dicséretét.⁵⁰

Ezt a gondolatot Laskai számos bibliai és Augustinus-idézetrel erősíti meg.

Figyelemre méltó a különbségtétel a szavak használata szempontjából a nyilvános és az egyéni imádság esetében. A közösségben ki kell mondani, hogy miért fordulunk

48 „Nullam itaque rationem subesse video, cur haec clausula a Latinis fuerit omissa, praesertim cum in Graeco, Chaldaico et Arabico exemplari non sit omissa. Videamus iamque ordine singula argumenta.” Uo., 861.

49 „Battologia definitione Christo est ethnicum multiloquium, qui putant se exaudiri in verborum multitudine. Eulogia vero est moderata et mediocris verborum oratio, quae in cubiculo cordis hoc est animi presentis intentione et affectu sincero peragitur.” Uo., 400.

50 „Si verba animi affectu comitentur, et sint moderati in orationibus, valde commendamus Christianis. Etsi enim omnes partes nostri corporis ad gloriam Dei conditi sunt, praesertim tamen ipsam linguam gloriam Dei enarrare convenit, cum nulla alia parte corporis articulatam (ut vocant) vocem edere queamus. Unde linguam huic praesertim ministerio addictam esse decet, ut devote cum oratione, tum cantu laudes Dei, creatoris sui predicet.” Uo., 402.

Istenhez, hiszen mindenkinek egységesen ismernie kell a könyörgés és a hálaadás tartalmát. A magányos imádkozónak nincs mindig szüksége a nyelv szolgálatára, mivel akár szavakkal, akár szívből imádkozunk, nem számítanak a szavak, hiszen magunkban vagyunk.⁵¹

A nyelvi eszközök használatát illetően Laskai megengedőbb, mint az általa is hivatkozott *Musculus a Loci communes*ben, ahol nem éppen az erasmusi *copia verborum* jegyében nyilatkozik. A szavak bőségét az imádságban a lotharingiai származású teológus ugyancsak Máté evangéliumának vonatkozó helye alapján ítéli el, de sokkal szigorúbban gondolja tovább, saját korára alkalmazva az idézetteket.

Ezek olvashatók ott. Istennek tehát nem tetszenek a szószaporító, finomkodó, gondosan kicirkalmazott imádságok, amelyekben amennyit a szavak hozzáadnak, annyi vész el a lelki tartalomból. Az effélék a pogányok között fordulnak elő nagy bőségben, de még inkább a keresztény szónokok közül a pápa híveinél, legfőképp azoknál, akik a hosszú imádság ürügyén már régen elkezdtek felemészteni az özvegyasszonyok vagyonát. Pontosan erről a bűnről van szó Máté evangéliumában.⁵²

A hetedik *caput (De modo adorationis)* első sectiójának (*De modis adorationis*) tizedik módja ugyancsak összefügg az imádság nyelvi megformálásával, mégpedig az alkalmazható formulákkal. Laskai vérbeli humanistához illő leleményes szöfűzéssel hárítja el magától a különféle fordulatok felsorolását.

Az imádkozás utolsó módja az, hogy tartsuk szem előtt a helyes könyörgés formuláit, amelyeket bőven tartalmaznak a szent szövegek, és inkább igyekezzünk azokhoz hozzászokni, mint hogy magunktól kísérletezzünk. Mert jóllehet nem annyira korlátoztak az imádság formai lehetőségei, hogy nem lehetne alkalmazni az isteni eredetű szavak mellett az általunk kigondolt fordulatokat, mégis mindig az a leghasznosabb, ha a könyörgés helyes formuláihoz folyamodunk, nehogy (amint az gyakran megesik) tökéletlen képességeink miatt hibázzunk. Egyébként mindazokat a formulákat egyenként felsorolni vég nélküli munka lenne, így e helyt ettől eltekintünk, nehogy ez a könyvecske (!) végtelenné növekedjék. Az olvasó ezeket a fordulatokat könnyen összegyűjtheti magának a zsoltárokból és a Szentírás más helyeiből, és különösen Petrus Martyr,

51 „Praeces quoque publicae hoc [verbum] requierunt, cum enim ibi uno consensu, et ore Deum rogare necesse sit, verbis mutuis magis excitamur, ad consensum et ardorem precum [...] In privatis precibus non est necessarium semper linguae ministerium, quare sive verbis, sive corde ores, modo animo presentiores nihil refert. In publicis vero precibus et gratiarum actionibus locum praecipue verba habere debent, ubi uno consensu et ore Deus invocatur.” Uo., 404–405.

52 „Haec ibi. Displicent ergo in conspectu Dei verbosae, elegantes, & elaboratae orationes, in quibus quantum verbis accedit, tantum spiritui decedit. Huiusmodi Ethnicis magisque Christianis oratoribus abundat Papatius, in illis potissimum, qui sub praetextu longae precationis domos viduarum iam olim vorare coeperunt. Verum de hoc vitio diximus in Matthaeo nostro.” *MUSCULUS, Loci communes...*, 719. A hivatkozott hely: „Vae vobis scribeae et pharisaei hypocritae, quia comeditis domos viduarum orationes longas orantes!” Mt 23, 14. Ugyanerről: Mk 12, 40; Lk 20, 47.

Avenarius, Curaeus imádságoskönyveiből, és másokéból, akik a könyörgés efféle formuláit buzgón összeszedgették.⁵³

Az elocutio eszköztárához tartoznak a metaforikus kifejezések. Ilyenek a *Miatyánk* szavainak magyarázata során kerülnek elő. Például a „kenyér” szó elsődleges jelentésében (*proprie*) testi táplálékunkat jelöli; emellett átvitt értelemben (metaforikós *sive per translationem*) négy más dolgot is jelenthet: Isten szavát, Krisztus testét, az egyházat mint Krisztus tagjait és mindazt, amire az örök életre való felkészüléshez szükség van. Ezekhez jön az egybefoglalás általi (*per synechdochen*) jelentése: minden táplálék, amit földi életünk fenntartásához magunkhoz veszünk. Mindezek részletezése alkalmas ad számos szaktekintély idézésére Tertullianustól Erasmusig.⁵⁴

6. *Pronuntiatio*: az imádkozás külsőségei

A vizsgált korszakban az imádság dispositióját és az elocutióját érintő megállapítások mellett akadnak olyan megjegyzések is, amelyek az imádkozás fizikai körülményeit érintik, így a klasszikus szónoklattanok *pronuntiatio*jával rokoníthatók.

Katekizmusának egyik fejezetecskéjében Félégyházi Tamás azt vizsgálja, hogy „Kelle a könyörgésben valami külső módot tartani?” Bibliai példákat hoz az imádkozók (Mózes, Krisztus, Pál apostol) testtartására, mozdulataira. Végezetül figyelmezteti olvasóit, hogy túlzott jelentőséget ne tulajdonítsanak a külsőségeknek: „De ez féle külső mód csak anynyira javaltatik, az mennyire az belső jó indulatnak, és teredelmes szívnek bizonsága.”⁵⁵

Melius Juhász Péter prédikációiban Oláh Róbert az imádkozás fizikai körülményeire vonatkozó részeket is talált:

Térden állva, sírva, magadnak titkon, a te szívednek kamorájába, mikor lehet, magadnak való titkos helyre menj, és ott imádkozzál, mint Krisztus, [aki] a hegyre ment ő maga [...]. Térden állva, kezeket kiterítve, szemeket az égbe felemelvén imádkoztak: Krisztus [...], a Próféták, Mózes [és] az Apostolok. Te letortyadsz ágyadba, ott birbitélsz.⁵⁶

53 „Ultima orandi modus est, ut formulas rite precandi quae in sacris literis plurimae extant nobis potius proponamus ad earundemque modum nos assuefacere studeamus, quam aliquam ex nobis ipsis effingamus. Est enim non ita angusta sit forma orandi, ut verba quoque a nobis iuxta verbum Dei excogitata non admitterentur. Tamen proderit semper in promptu habere veras formulas precandi ne (ut saepe solet fieri) per imbecilitatem nostri ingenii labamur. Caeterum illas omnes formulas singillatim enumerare infiniti esse laboris, hoc itaque loco illas praetermitteremus, ne hic libellus in immensum excrescat. Interea lector facile ex psalmis et aliis scripturae locis illas formulas sibi comparare potest et praesertim ex libello precationum D. Petri Martyris, Avenarii, Curaei, et aliorum, qui huiusmodi formulas precum diligenter congresserunt.” LASKAI, *Speculum...*, 470–471.

54 Uo., 814–824.

55 *Az keresztyén igaz hitnek részeiről való tanítás [...] íratott Félégyházi Tamás debreceni Praedicator által* (Debrecen: Rudolphus Hoffhalter, 1579). – RMNY 430, 49.

56 OLÁH, „A kegyesség mintázatai...”, 107–108. Az imádság „testi performálásáról” ugyanott részletesebben is szól.

Balázs Mihály az ég felé fordulás jelentésének éppen az ellenkezőjére bukkant. Borne-misza-tanulmányában az *Ördögi kísértetek*ről szólva említi, hogy „egy helyütt szerepel a műben a nagyon izgalmas középkori misztikus, Heinrich Suso (1295–1366) is, de nem valamelyik művére utal, hanem arra, hogy miképpen imádkozott: »Suso is sem szemét, sem kezét nem emelte az égre, midőn más nézett imádságára«⁵⁷. A szövegösszefüggésből kiderül: az imádkozásnak ez a módja azokra az esetekre példa, amikor valaki elkerüli a kevélység bűnét. Suso méltatlannak érezte magát arra, hogy szemével és kezével az ég felé forduljon, így nyilvánította ki alázatosságát.

Hasonlókat olvashatunk Laskai Csókás Péternél is. Többször idézett hatodik caputjának (*De gestibus orantium*) harmadik sectiójában (*De gestibus orationis*) esik szó a fizikai értelemben vett gesztusokról: az imádkozó testtartásáról, mozdulatairól – különös tekintettel a szakrális összefüggésekre – és azokról a körülményekről, amelyekhez hasonlókat a klasszikus retorika pronuntiatioja tárgyal. Laskai 23 pontban összegzi a Szentírásban található utalásokat az imádkozás külsőségeinek példáira. Részletesen elmagyarázza, mi mindent fejeznek ki a követendő minták. Például

amikor meghajolva imádkozunk, tudatában vagyunk erőtlenségünknek, és ezáltal nyilvánítjuk, hogy gyengék vagyunk, magunktól nem tudunk egyenesen állni, és önerőből semmi jóra sem vagyunk képesek. Mert ahogy a kihúzott testtartás erőnk és hatalmunk jele, úgy a meghajlás és a legörnyedés esendő természetünket mutatja.⁵⁸

Hasonlóképpen fény derül az állva, térdelve, ülve, fekve, arca borulva vagy éppen menet közben végzett könyörgés indokoltságára. A különféle kéztartások jelentése sem marad homályban, akárcsak a pillantásoké: szemünket fordíthatjuk az ég vagy a föld felé. Imádkozhatunk úgy is, hogy közben valamilyen szent könyvet mutatunk fel; viselhetünk ciliciumot, és hamut is hinthetünk fejünkre, verhetjük mellünket. Megszaggathatjuk ruhánkat, de a megfelelő alkalommal díszes ornátust is ölthetünk. Megtudjuk, miért kell fedetlen fővel fordulnunk Istenhez, és mit jelent, ha lenyírjuk szakállunkat és hajunkat.⁵⁹

57 BALÁZS Mihály, „Az *Ördögi kísértetek* irodalomtörténeti helyéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 149–172, 169–170.

58 „[...] cum incurvantes oramus, imbecillitatem nostram agnoscimus, et eo ipso ostendimus nos esse infirmos, qui per se recte stare nequeamus, nedum aliquid boni per nos ipsos perficere. Nam sicuti directa statio signum et fortitudinis, et potestatis nostrae, ita inclinatio sive obliquus gressus signum est infirmitatis naturae nostrae.” LASKAI, *Speculum...*, 356.

59 Uo., 354–397.

7. Az anyanyelv használata az imádságokban

Kritikatörténeti szempontból figyelemre méltó a nemzeti nyelv fontosságának hangsúlyozása, ami az imádsággal kapcsolatban is előfordul. Szerepel Kálvin genfi katechizmusában is.⁶⁰

<i>Catechismus Ecclesiae Genevensis</i> (1545) Minister: Si ita est, quid proficiunt qui exotica lingua sibi que non intellecta orant? Puer: Id vero nihil est aliud, quam cum Deo ludere. Ergo a Christianis facessat haec hypocrisis.	<i>A genfi egyház kátéja</i> (1907) L. Ha így áll a dolog, mi hasznuk van némelyeknek abból, hogy különös s ismeretlen nyelven imádkoznak? Gy. Az ily imádság nem más, mint Isten gúnyolása. Tehát a keresztyének közt nem szabad előfordulnia ily képmutatásnak.
---	---

A *Tarcal-tordai hitvallás*ban is található egy ilyen rész, a Béza-féle hitvallás szó szerinti fordításaként.⁶¹

Béza, <i>Confessio Christianae fidei</i> (1560) Quaecunque igitur preces ab aliquo concipiuntur eo idiomate, quod ipse non intelligat, pro Dei ludibrio sunt habendae.	<i>Tarcal-tordai hitvallás</i> (1562–63/1655) Valamely könyörgések azért olly nyelven mondatnak, kit az imádkozó nem ért, Isten tsufozásának kell tartani.
---	---

Laskai Csókás Péter nem említi az anyanyelvű imádkozást, de *Miatyánk*-magyarázatának magyar nyelvészeti vonatkozása is van. Húsz nyelven sorolja fel Isten elnevezéseit. A magyart illetően megállapítja: úgy tűnik, az „Isten” szó öt betűből áll, de valójában csak négyvel kellene leírni.⁶² Az aoristus secundusra hivatkozó fejtegetés értelmezése a nyelvtudomány-történetre tartozik.

Végezetül röviden utalnom kell arra is, hogy a vizsgált korszakban az imádságot illetően – az európai tendenciákhoz képest – mi *hiányzik* a hazai protestáns szerzők megnyilvánulásaiából. A *Miatyánk* retorikai kérdéseivel kapcsolódva Knapp Éva ismerteti Ramus nézeteit.⁶³ Az imádságot érintő hazai irodalomban 1530 és 1580 között a ráizmusz hatása még oly csekély mértékben sem fedezhető fel, mint a retorikai és a

60 KÁLVIN, *Catechismus...*, 88. hasáb; KÁLVIN, *A genfi egyház...*, 41.

61 *Confessio Christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis Haeresibus per Theod. Bezam Vezelium* (Geneva: Ioannes Bona Fides, 1560), 48; „Tarcali és tordai zsinatok. 1562. és 1563. években”, in Kiss Á., *A XVI. században...*, 325.

62 LASKAI, *Speculum...*, 745–746.

63 KNAPP, „Az imádság...”, 8.

logikai vonatkozású megjegyzésekben. A rámista nézetek magyarországi recepciójának vizsgálata 17. századi szerzőink munkássága alapján lehetséges; ennek alapján jellemezhető „a rámizmus mint irodalomtörténeti tényező”.⁶⁴

A protestáns felekezetek közül az unitáriusoktól a 16. századból nem maradtak fenn az imádság elméletére vonatkozó adatok. A témával kapcsolatban felmerülhet Heltai Gáspár Johan Habermann (Avenarius) munkájából fordított imádságoskönyve. „Igaz ugyan, hogy evangélikus szellemű volt a minta, de Heltai szokásához híven ezt is alaposan átdolgozta, s az átdolgozás során kihagyta az összes szentháromságra vonatkozó helyet is. Bizonyos tehát, hogy már unitáriusként foglalkozott ezzel a szöveggel.”⁶⁵ A gyakran hivatkozott forráshiány miatt unitárius szerzőktől legkorábról a 17. századból ismerünk a témához tartozó megállapításokat. Balázs Mihály több szerző kapcsolódó megjegyzéseit idézi.⁶⁶

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a vizsgált korszak magyar szerzői időnként megfogalmazzák az imádságszövegek megformálására és elmondására vonatkozó legfontosabb követelményeket, összhangban az európai tendenciákkal. A kapcsolódó tudnivalókat Laskai Csókás Péter tárgyalja legrészletesebben *Speculum exilii* című művében, alkalmazva a világi retorika terminusait is. Mindezeket összevetve mások elszórt megjegyzéseivel, kirajzolódhatnak a korszak irodalmi gondolkodásának az imádság retorikáját érintő jellemzői.

Summary

ISTVÁN BARTÓK

„... it will not be difficult to justify it by the prescriptions of rhetoricians...”

Péter Laskai Csókás on prayer

In the sixteenth century, no independent manual on prayer was written by a Hungarian author. However, comments on the theoretical aspects of prayer, including rhetorical requirements, can be read in various sources. Most of such data occur in the work entitled *Speculum exilii* (Coronae, 1581), written by Péter Laskai Csókás (Petrus Monedulatus Lascovius, †1587). This work contains many statements about prayer that reflect a knowledge of the related literature of the century. The present paper systematises these statements by comparing them with their foreign sources.

64 KECSKEMÉTI Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, 79–83.

65 HELTAI Gáspár, *Imádságos könyve (1570–1571)*, bev. BALÁZS Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006), 10.

66 BALÁZS Mihály, „Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 298–317, 306.

SZALISZNYÓ LILLA

Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán – *Az arany ember* példája

Az európai színházi kultúrában régi hagyomány és ma is élő gyakorlat, hogy epikus alkotásokból színpadi adaptáció készül. Általános tendenciáról van szó, Újvidéktől Stockholmon át Londonig szinte valamennyi intézményben adnak ilyen típusú darabokat. Számuk valószínűleg a filmes feldolgozásokét is felülmúlja, még egy országon belül is nehéz követni, hogy évente hány prózai mű dramatizált változatát viszik színpadra. Magyarországon is több kőszínház és alternatív társulat műsorkínálatában szerepel átdolgozás, a 2021/2022-es évadban a Nemzeti Színház és az Örkény Színház Szabó Magda *Az ajtó*, a Katona József Színház Ivan Turgenyev *Apák és fiúk*, az Újszínház Jókai Mór *A kőszívű ember fiai*, a Szegedi Nemzeti Színház George Orwell *1984*, a Dólar Papa Gyermekei D. H. Lawrence *Lady Chatterley szeretője* című regényének színpadi átiratát játssza.

Nálunk ennek a műsor-összeállítási gyakorlatnak a kezdetei a 18. század végére tehetők, már az első Kelemen László-féle társulat repertoárjában találunk regényadaptációkat. Dugonics András *Etelkájából Etelka, vagy a megszorított ártatlanság* címmel Soós Márton színész készített átdolgozást, *Jolánka* című regényéből pedig Endrődy János piarista áldozópap és tanár (*Az arany peretzek, vagy Matskássy Julianna Szerémben*).¹ A műfaj színházi jelenléte innentől kezdve folyamatosnak mondható; az ún. második pesti magyar színtársulatnál működő Katona József korai, *Bánk bán* előtt írt drámái között is vannak olyanok, amelyek valamely epikus mű alapján születtek.² A Pesti Magyar, később Nemzeti Színház repertoárjában az induló évtől, 1837-től találunk ma-

* A szerző az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa. A tanulmány része egy hosszabb távra tervezett, Jókai drámaírói munkásságát, regényadaptációit feltáró kutatásnak. Készült az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124. sz., „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projekt keretében.

1 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2018), 345.

2 A Katona kritikai kiadás a regényadaptációk között tartja számon *A' Borzasztó Torony* és a *Monostori Veron'ka* című drámákat. Az 1812-ben írt *A' Borzasztó Torony* elsődleges forrása a 18. század végén kiadott *Der böse Findling oder der Schauerturm* című német regény volt. A darab ősbemutatójára 1814. március 27-én került sor a Rondellában. A *Monostori Veron'ka* forrásául a Veit Weber álnéven publikáló Georg Philip Ludwig Leonhard Wächter *Tugendspiegel* című lovagregénye szolgált. E mű ősbemutatójának helye és időpontja nem ismert, ám mivel Katonának 1811-től volt kapcsolata a második pesti színtársulattal, a mű pedig feltehetően 1812-ben keletkezett, talán ezt is bemutatták Pesten. KATONA József, *Vitézi játékok: A' Borzasztó Torony, Monostori Veron'ka, István*, kiad. DEMETER Júlia és NAGY Imre, Katona József korai drámái (Budapest: Balassi Kiadó, 2021), 110–115, 132–134, 254, 258–262.

gyar, illetve külföldi regények nyomán keletkezett adaptációkat. Az elsők között volt Charlotte Birch Pfeiffertől *A notre damei toronyőr* (Victor Hugo: *A párizsi Notre-Dame*), a Bársonycipő (Caroline Pichler: *Der Entwendete Schuh*), *A loowodi árva* (Charlotte Brontë: *Jane Eyre*), Szigeti Józseftől a *Viola* (Eötvös József: *A falu jegyzője*), Finta Károlytól a *Néger* (Jósika Miklós: *A könnyelműek*), Adolphe d'Ennery és Dumanoir átdolgozásában, Országh Antal fordításában a *Tamás bátya kunyhója* (Harriet Beecher Stowe: *Tamás bátya kunyhója*), valamint Jókai Mórtól a *Dalma* (Jókai: *A varchoniták*).³

A kiinduló mű megjelenése és (első) adaptációjának magyar színpadra kerülése között általában csak néhány év telt el, így azokhoz is eljuthattak a kortárs regények témái, akik nem feltétlenül tartoztak a szépirodalmi könyvek és a tárcaregényeket közlő lapok rendszeres olvasói-vásárlói közé. A színházak és a vidéki vándortársulatok révén a feldolgozásokat valószínűleg sokkal többen látták, mint ahányan a történet eredetijét olvasták.⁴ A kétféle médium, a nyomtatott és a színházi formátum kölcsönösen hozzájárulhatott egymás népszerűsítéséhez, de ehhez az kellett, hogy a színlap (vagy a sajtó) tájékoztassa a nézőket arról, hogy adaptációról van szó, s az kinek mely műve alapján született. A 19. század folyamán viszont még egy színházon belül is meglehetősen változó volt, hogy a regényadaptációk kapcsán milyen információt kínáltak. Ismétlődést, rendszert nemigen lehet felfedezni a különböző gyakorlatok között, aminek hátterében feltehetően a szerzői jogok tisztázatlansága, egy követendő normatív szabályozás hiánya áll.⁵

Amikor az 1846-ban megjelent *A falu jegyzőjének átdolgozását*, a *Violát* 1851. április 12-én bemutatták a Nemzeti Színházban, a színlapon a cím alatt minden részletről tájékoztatták a nézőket: „b. Eötvös József »Falujegyzője« című regénye után szabadon

3 HAJDU Algernon László, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, előszó HARASZTI Emil [kefelevonat] (Budapest, 1944), 67, 72–74.

4 Pontos adatokat nehéz találni, de becslések léteznek az arányokra: „While Mrs. Stowe's novel reached roughly 300,000 readers in the year following its publication, theatre historians estimate that more than twice that number were exposed to one or more of the stage adaptations; and that arguably the stage version may have made more of an impact due to its mode of presentation as a moral reform melodrama.” John Frick a regény megjelenése utáni első évről adja a kétszeres becslést, kiegészítve azzal, hogy a színpadról nagy valószínűséggel hatásosabb volt a történet, mint olvasva. Frick hivatkozik Eric Lott könyvére is (*Love and Theft: Blackface Minstrelsy and the American Working Class* [New York: Oxford University Press, 1993]), aki a 19. század végéig terjeszti ki a becslést, és addigra tízszeres nézőszámot tételez az olvasószámhoz képest. John FRICK, *Uncle Tom's Cabin on the Antebellum Stage*, hozzáférés: 2021.07.31, <http://utc.iath.virginia.edu/interpret/exhibits/frick/frick.html>.

5 Magyarországon először akkor lépett hatályba szellemi tulajdonnal kapcsolatos törvény, amikor 1852. november 29-én császári nyílt paranccsal bevezetésre került az osztrák polgári törvénykönyv. (A szerzői jogokról a 72. számú függelék rendelkezett.) A szerzői jog első magyarországi kodifikációjára csak 1884-ben került sor. A külföldi művek esetében mindez persze nem jelentette azt, hogy a Nemzeti Színház ne fizetett volna a kortárs darabok előadási jogáért tiszteletdíjat. Már az 1845 és 1849 között fennálló igazgatósági testület jegyzőkönyveiben van példa arra, hogy az intézmény egy Bécsben élő színházi ügynök, Franz Holding segítségével bonyolította le a kortárs operák és prózai darabok beszerzését. SZALISZNYÓ Lilla, kiad., *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színiigazgatói működése* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 189, 192, 194, 195, 202, 217, 240, 250, 414.

írta Szigethy József”.⁶ Másfél évvel később viszont, az 1852. november 27-én színre vitt *Dalma* esetében valószínűleg Jókaival egyeztetve úgy döntöttek, hogy a szerző által készített adaptációnál nem utalnak a kiinduló mű címére, *A varchonitákra*.⁷ Charlotte Brontë 1847-ben kiadott regényének, a *Jane Eyre*-nak az első magyar nyelvű fordítása 1873-ban jelent meg, egyik legismertebb átdolgozását viszont *A loowodi árva* címmel már 1854 januárjában játszották Győrött és a Nemzeti Színházban.⁸ A pesti bemutató színlapján nem nevezték meg a regény címét és szerzőjét, csak annyit tudattak, hogy Charlotte Birch-Pfeiffer „egy regény alapján írta” a színművet.⁹ A Debreceni Színház egy 1882-es színlapja arról árulkodik, hogy időközben hiába született meg a kiinduló mű fordítása, ismételten csak annyit jeleztek, hogy adaptációról van szó: „Regény után írta: Birchpfeiffer Sarolta. Fordította Szigligeti Ede”.¹⁰ A Bostonban 1852-ben megjelent *Tamás bátya kunyhója* esetében a regény magyar fordításának megjelenése megelőzte a magyarországi színházi bemutatót, a sajtó 1853 januárjában kezdte hirdetni a könyvet,¹¹ színpadon pedig először 1853 márciusában láthatta a közönség Győrben.¹² A regény világsikeréről az egykorú lapok több alkalommal is beszámoltak, 1853. január 5-én a *Hölgyfutár*ban például a következők írták róla: „A »Tamás bátya kunyhója« című néger regényt nemcsak majd minden nyelvre, hanem színpadra is áttették. Párisban már három melodramát, két vaudville-t, s egy operát készítettek belőle. Ha Campilli megtudja, balletre teszi; s ő lesz Tamás bátya.”¹³ Amikor a Nemzeti Színház 1853. május 7-én a regénnyel azonos címen műsorra tűzte a darabot, a színlapon már nem is jelezték, hogy átdolgozásról van szó.¹⁴

A *Tamás bátya kunyhója* iránt megnövekedett színházi keresletről számot adó tudósítás az ironikus hangvétel ellenére is jól érzékelteti, hogy az egyik médiumban, a könyvpiacra elért siker biztos belépőt jelentett a másikba, a színház világába. A kiinduló mű népszerűségének köszönhetően az adaptációk olyan könnyen eladhatóvá váltak, hogy már a 19. század közepén nehéz volt követni, hogy egy-egy regényből hány és hányféle átdolgozás született. Noha a *Hölgyfutár* szerzője Európa egyik leggazda-

6 Országos Széchényi Könyvtár Színház történeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSZK SzT), Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1851, 98. fol.

7 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1852, 648. fol.

8 „24” aláírással. „Győr”, *Divatcsarnok* 2, 6. sz. (1854). A *Jane Eyre* dramatizálásáról lásd: Dörcő Tibor, *Regény a színpadon: A Jane Eyre dráma változatának magyar nyelvű előadásai*, hozzáférés: 2021.08.10, <http://www.naputonline.hu/2019/03/13/dorgo-tibor-regeny-a-szinpadon/>.

9 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1854, 330. fol. KANDÓ, „Nemzeti Színház”, *Divatcsarnok* 3, 14. sz. (1855): 274.

10 Az 1882. március 3-ai előadás színlapja, hozzáférés: 2021.08.08, <http://hdl.handle.net/2437/193112>. E darab korai előadásai kapcsán ennél többet a sajtó sem árult el, ugyanannyi adattal szolgáltak, mint a színlapok.

11 „Hirdetés”, *Hölgyfutár* 4, 21. sz. (1853): 88.

12 „Hirdetés”, *Hölgyfutár* 4, 43. sz. (1853): 184. A sajtóhír szerint Győrött a társulat tagja, Benedek József dramatizálta a regényt.

13 „Hirharang”, *Hölgyfutár* 4, 4. sz. (1853): 20. Az átdolgozás recepciójáról: Dörcő Tibor, „A *Tamás bátya kunyhója* fogadtatása Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 90–100.

14 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1853, 84. fol.

gabb és legsokoldalúbb színházi kultúrával bíró városát, Párizst említi, az magyar viszonylatban is igaz, hogy egy műnek országosan akár több színpadi adaptációja is létezett egyidejűleg. A Nemzeti Színház és az 1860 után létrejövő pest-budai színházak több évtizednyi műsorának¹⁵ áttekintéséből úgy tűnik, hogy a magyar prózairodalom gyarapodásának és a színházi élet differenciálódásának hatására az adaptáció egyre elterjedtebb színházi műfajjá vált, a század utolsó harmadában nem volt olyan állami és magánszínház, amely ne játszott volna ilyen típusú darabokat.¹⁶ Mivel az adaptációk kifejezetten színházi használatra készültek, általában kéziratos formában terjedtek, nyomtatásban csak néhány jelent meg közülük. Legtöbbjük nem az eredeti mű szerzőjének tollából született, létrejöttük főként a színházi embereknek (színpadi szerzők, színészek, dramaturgok) köszönhető. A klasszikus magyar irodalom prózaírói közül kivételként talán csak Jókai Mór, Bródy Sándor és Gárdonyi Géza neve említhető – ők maguk is adaptálták regényeiket, novelláikat színpadra.

Jókai egész írói pályáján dolgozott a színház számára, terjedelmes drámai korpuszt hozva létre. Epikus műveiből már életében többen készítettek átdolgozást,¹⁷ de prózájának ilyen irányú felhasználhatóságára ő mutatott rá először. 1853 és 1894 között összesen tizenegy elbeszélésének és regényének írta meg a színpadi változatát. Pretextusként használta *A varchonitákat*, a *Szép Mikhált*, *Az arany embert*, a *Fekete gyémántokat*, *A történetek egy ócska kastélyban* című elbeszélést, *A világlátott fiút*, *A gazdag szegényeket*, *A kőszívű ember fiai*, a *Tégy jót*, a *Melyiket a kilenc közül* című novellát és a *Fekete vért*. Választásai a színházi kultúra kialakuló sokszínűségéhez való alkalmazkodását jelzik, nagyregényeinek átdolgozásaival a Nemzeti Színháznál, elbeszéléseiből és kisregényeiből írt színműveivel pedig a szórakoztató művek előadására szakosodott, magántökeiből fenntartott színházaknál (Népszínház, Budai Színkör, Vígszínház) jelentkezett. Adaptációinak többsége vidéki színpadokon is látható volt, de pest-budai előadásaik száma azt mutatja, hogy általában meglehetősen rövid ideig játszották őket, sőt még olyan is akadt, amely a színpadig se jutott el (*Világszép leányok*). Kiugró sikert egyedül *Az arany ember* ért el, amelyet 1884 és 1937 között csak a Nemzeti Színházban kétszázötvenkétszer játszottak.¹⁸ Az adaptációk nyomtatott formában először általában

15 Csepreghy Ferenc például a Népszínház számára Jules Verne regényeit dolgozta át. Vö. BERCZELI A. Károlyné, *A Népszínház műsora: Adattár*, Színháztörténeti füzetek 20 (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958), 10, 12, 47.

16 Arról, hogy Magyarországon a 19. század folyamán mely magyar és külföldi regényeket írták át színdarabbá, leginkább a közgyűjteményekben fennmaradt rendező- és sűgőpéldányokról számot adó katalóguscédulákból tájékozódhatunk. A rendező- és sűgőpéldányok szennycimlapján egykorúan nemigen tüntették fel a kiinduló mű címét, de a források katalógizálásakor a közgyűjtemény kezelői legtöbbször megadták a felhasznált regény vagy novella adatait.

17 Szigligeti Ede például az *Istenhegyi székely leányt* (bemutató a Nemzeti Színházban: 1862. január 29.) és *A háromszéki leányokat* (bemutató a Nemzeti Színházban: 1874. október 30.), Faragó Jenő *A lőcsei fehér asszonyt*, Csepreghy Ferenc a *Perozest* dramatiszta, Ignaz Schnitzer és Váradai Antal pedig librettót írt a *Szaftiból*, illetve *A tengerszem tündéréből*.

18 Ezen felül az 1870-es évektől játszották a darabot a Nemzeti Színház által üzemeltetett kisebb játszóhelyeken is, a Várszínházban tizennégyyszer, a Kamaraszínházban kilencszer, a Városi Színházban kétszer. Vö. HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 140–141.

a színpadra kerülésükkel egyidejűleg, később pedig a Nemzeti kiadás, majd az 1962-ben indult, *Jókai Mór összes művei* címmel futó kritikai kiadás részeként jelentek meg.

Noha a tizenegy átdolgozásból hatnak már elkészült a kritikai kiadása, önálló kutatás tárgyát még nem képezték. E kötetek többségét 1971 és 1987 között adták ki, abban az időszakban, amikor a vonatkozó szakirodalomnak még az az iránya számított mértékadónak, amely az adaptáció minőségét az eredetihez való minél nagyobb hűséggel mérte. A sajtó alá rendezők e hierarchikus viszonyt tételező szemlélet jegyében úgy látták, hogy a kiinduló mű narratív sajátosságai, megoldásai nem reprodukálhatók sikerrel más médiumban, a színművek a kihúzások, rövidítések és változtatások következtében alatta maradnak a prózai alkotások színvonalának. Az alkotói pályán betöltött szerepük és színháztörténeti jelentőségük még inkább elhalványul azáltal, hogy a jegyzetelés a szépirodalmi művek tudományos igényű kiadásának tradícióját követi, középpontba állítva az irodalomtörténeti szempontokat, könyvdramaként kezelve a műveket. A szerkesztők az egykorú színpadi recepció bemutatásakor csak a kötelező jellegű adatoknak jártak utána (előadásnapok, az első néhány előadásról megjelent színikritikák), a darabok bemutatójával kapcsolatos színháztörténeti forrásokat nem gyűjtötték össze. Egyedül az esetleges rendező- és sűgőpéldányokról szólnak, s ezekről is csak említés szintjén.

Jelen tanulmány azzal a szándékkal készült, hogy egy más, színházközei megközelítés kereteit kísérelje meg kimunkálni: az adaptációkat az ősbemutatójukról fennmaradt források segítségével eredeti kulturális közegükben értelmezi. Feltételezésem szerint a színháztörténeti kontextus felfejtésének azért lehet fontos szerepe, mert az adott kor színházi szokásai, viszonyai, az első előadásoknak otthont adó intézmények elvárásai, technikai felszereltsége, a rendezői beállítódások befolyásolhatták, sőt meghatározhatták az átdolgozás sajátosságait, azt, hogy a prózai alkotásból mi örökítendő át a színpadi változatba, s mi nem. Egy szövegközpontú megközelítés például nem tulajdonít(ana) különösebb jelentőséget Jókai bőséges, a színhelyek berendezésére és a szereplők megjelenítésére vonatkozó szerzői utasításainak, a darab bemutatójának látványvilágáról számot adó források viszont megemelik ezek jelentőségét, kontextualizálják őket.

E hosszabb távra tervezett kutatás első lépcsőjeként *Az arany ember* dramatizált változatával szeretnék foglalkozni, amelynek nemzeti színházbeli bemutatója kapcsán változatos forrásanyag maradt fenn: rendezőpéldány, jelmez- és bútorjegyzék, szerepes fényképek és a nézőszámról számot adó pénzszedői napló. Ám a színháztörténeti források bevonását nemcsak a mű egykori színházi használatának közelebbi megismerése teszi indokoltá, hanem az is, hogy az író bizonyíthatóan részt vett a darab végleges színpadi szövegének kialakításában, s a saját utólagos módosításait, illetve a rendező, Paulay Ede dramaturgiai ötleteit is magán viselő rendezőpéldányt tekintette a nyomtatásban megjelenő drámaszöveg alapjának. Jókainak dramaturgként való illetén közreműködéséről nagyon keveset tudunk,¹⁹ s bár *Az arany ember* kapcsán korábban már

19 Mályuszné Császár Edit írja a *Fekete vér* színműváltozatának kritikai kiadásában, hogy Jókai a Nemzeti Színházban 1898. november 25-én bemutatott darab sűgőpéldányán szintén otthagya kéznyomat: lila

történt kísérlet a rendezőpéldány segítségével rekonstruálható munkafolyamat feltárására, Cenner Mihály észrevételei, meglátásai²⁰ helyenként kiegészítésre, kiigazításra szorulnak. Mivel a műnek még nem készült el a kritikai kiadása, s a lehetséges források feltárására most kerül sor először, a darab átfogó értelmezésére még nem vállalkozhatom. Egyelőre arra törekszem, hogy a különböző forrástípusok segítségével kijelöljem egy lehetséges értelmezés irányvonalait, illetve rámutassak arra, hogy *Az arany ember* színműváltozata, valamint a többi, kritikai kiadással még nem bíró nagyregény dramatizált változatának sajtó alá rendezése során időszerű lenne a korábbiaktól eltérő textológiai-filológiai gyakorlatot követni.

Keletkezéstörténeti hátterek

Jókai Mór életművében két szépirodalmi alkotás is *Az arany ember* címet viseli: az 1872-ben megjelent nagyregény és dramatizált változata, egy előjátékkal megtoldott ötfelvonásos színmű, amelynek ősbemutatója 1884. december 3-án volt a Nemzeti Színházban. A két mű sikere egy darabig vetekedett egymással, a színművet az ősbemutató hónapjában Pesten nyolcszor, az első két évben harminckilencszer játszották.²¹ A darab 1937 áprilisában került ki a színház repertoárjából, miután 1936-ban bemutatták a regényből készült első hangosfilmet. A színpadi változat innentől kezdve nem tudott lépést tartani az újabb művészeti ágak képviselőinek érdeklődését is felkeltő és a közoktatás által korán felkarolt regénnyel.

A Nemzeti Színház *Az arany ember* előtt Jókai tíz drámáját vitte színre: *A két gyámot*, *A földönfutót*, *A hulla férjét*, a *Dalmát*, a *Manlius Sinistert*, a *Könyves Kálmánt*, a *Dózsa Györgyöt*, a *Szigetvári vértanúkat*, a *Szép Mikhált* és a *Hős Pálffy*t. Nagyobb sikert csak a *Könyves Kálmán* és a *Szigetvári vértanúk* aratott, bár az 1855. december 18-án bemutatott *Könyves Kálmán* csak negyven év alatt jutott el a huszonhárom előadásig, a *Szigetvári vértanúk* hatvanöt előadására pedig 1860. március 29. és 1925. február 23. között került sor.²² A többi darab előadásszáma legfeljebb a tízet tudta elérni,²³ s bár játszották őket vidéken is, a színháztörténeti kánon részévé sohasem váltak. Az adaptációk sorában *Az arany embert* a *Dalma* és a *Szép Mikhál* előzte meg. A *Dalmának* tíz

tintával szövegmodosításokat eszközölt, s *Az arany ember*hez hasonlóan e darab sajtó alá rendezésekor is figyelemmel volt a dramaturg, Várad Antal változtatásaira. „Noha a szerző Várad egyetlen nyelvi változtatását sem vette át, egyes rövidítéseket elfogadott. A darab nem kis előnyére, kiesett ily módon a koleralázadás és a vele járó viszontagságok fejtegetése, módosult Zoltán és Corinna nagyjelenete a II. felvonásban, lényegesen nagyobb erkölcsi fölényt biztosítva a pozitív figurának szánt Bárdy számára, mint az eredeti megfogalmazásban volt.” JÓKAI MÓR, *Drámák IV: 1897–1904*, kiad. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 507.

20 CENNER Mihály, „*Az arany ember* dramatizálásának színháztörténete”, in *Az élő Jókai: Tanulmányok*, szerk. KERÉNYI Ferenc és NAGY Miklós, 126–143 (Budapest: PIM–Népművelési Propaganda Iroda, 1981).

21 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 143.

22 Uo., 79, 89–90.

23 Uo., 52, 64, 68, 73, 79, 84, 89–90, 121, 124, 130.

előadása volt, utoljára 1858. december 16-án játszották.²⁴ Az 1877. március 9-én bemutatott *Szép Mihkál* nem aratott különösebb sikert, összesen háromszor adták, utoljára 1877. március 18-án.²⁵ E két esetben a kiinduló mű első megjelenése és a színpadi adaptáció bemutatása között csak néhány hónap telt el. A *varchoniták* című novellát a *Pesti Napló* 1852. május 4. és június 7. között közölte,²⁶ a *Szép Mihkál* utolsó része az *Életképek* 1876. december 17-ei számában jelent meg, s még nem adták ki könyv alakban,²⁷ amikor a következő év tavaszán színre vitték.

A drámai életműben *Az arany ember* volt az első olyan adaptált színmű, amely évekkel a prózai változat megjelenése után született.²⁸ Bemutatójáig a regény Magyarországon öt kiadást ért meg: *A Honban* 1872. január 1. és szeptember 22., a *Pester Lloyd*-ban 1872. július 1. és december 1. között közölték,²⁹ könyv alakban 1872 decemberében,³⁰ 1880 júniusában és 1884 áprilisában adták ki.³¹ Noha az első kiadások példányszámára vonatkozó adatokat a Jókai-filológiának nem sikerült feltárnia,³² a regény felvevőpiacának szempontjából az mindenképp megemlítenő, hogy az író állítása szerint *A Hon*-nak 1871 január elején 5500 előfizetője volt,³³ illetve 1880-ban és 1884-ben a művet olcsó kiadásban adták ki, hogy „a kevésbé tehetős magyar olvasó is jutányosan megszerezhesse” (1872-ben az első kiadás 5 forintba került, 1880-ban és 1884-ben az olcsó kiadást 2 forint 80 krajcárért árusították).³⁴

24 Uo., 70.

25 Uo., 124.

26 JÓKAI Mór, *Drámák I.: 1843–1860*, kiad. SOLT Andor, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 805.

27 JÓKAI Mór, *Szép Mihkál (1877)*, kiad. TÉGLÁS Tivadar, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 316–318.

28 Az 1870-ben megjelent *Fekete gyémántok* színműváltozatát 1886-ban, az 1869-ben kiadott *A kőszívű ember fiaiból* készített adaptációt 1896-ban (igaz, Jókai a színpadra állítását már 1886-ban kezdeményezte), az 1858-ban publikált *A történetek egy ócska kastélyban* című elbeszélésből készített *A bolondok gróffját* 1887-ben mutatták be.

29 JÓKAI Mór, *Az arany ember (1872)*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, 2 köt. Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:308–313, 316.

30 [sz. n.], „Irodalom”, *A Hon* 10, 291. sz. (1872).

31 [sz. n.], „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 21, 78. sz. (1884): 510. Oltványi Ambrus az 1884-es kiadást a következőkre hivatkozva nem vette fel a *Kötetkiadások* sorába: „Szinyei József (Magyar írók élete és munkái. 5. k. Bp. 1897. 588.) tud a regénynek egy 1884-ből való olcsó kiadásáról is, ennek azonban nem találtuk nyomát könyvtárainkban”. JÓKAI, *Az arany ember (1872)*, 1:313.

32 Uo., 344.

33 Jókai Mór Kertbeny Károlynak, [Pest, 1871. január 8.], in JÓKAI Mór, *Levelezése 2.: 1860–1875*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 347. Jókai valószínűleg nem túlzott az előfizetők számát illetően, 1869 szeptemberében 4752-en fizettek elő *A Hon*-ra. (A *Pester Lloyd*-ra pedig 8973-an.) Vö. BALOGH János Mátvás, „Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában: A Guttenberg Hírlapkiadó Társaság”, *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92, 76.

34 1880-ban Pfeifer Ferdinándnál, 1884-ben az Athenaeumnál jelent meg a kötet, három-, illetve ötkötetes formában. [sz. n.], „Különfélék”, *A Hon* 18, 149. sz. Reggeli kiadás (1880); „Hirdetés”, *Fővárosi Lapok* 21, 163. sz. (1884): 1060.

Ivánfi Jenő szerint „Öt évi hallgatás után, *Paulay* Ede igazgató sürgetésére Jókai átdolgozza *Arany emberét* a színpadra”.³⁵ Jókai fennmaradt levelezése nem segít az állítás hitelességének megállapításában, mert bár az író az adaptációról már egy évvel a bemutatás előtt, 1883. december 18-án kelt levelében említést tesz,³⁶ arról nem szól, hogy a Nemzeti Színház igazgatója kérte volna fel a feladatra. Nem visznek előrébb a Jókai és Paulay szakmai együttműködését feltáró dokumentumok sem. Noha színházi munkakapcsolatuk 1879-ben, a *Hős Pálffy* színpadra állítása kapcsán kezdődött, az 1878-ban drámai szakigazgatónak kinevezett Paulay színpadi szerzőként csak *Az arany ember* elsöprő sikere után szánt kitüntetett szerepet Jókainak, adathozható, hogy 1887-ben és 1890-ben két színházi ünnepség alkalmával is drámai prólógus írásával bízta meg.³⁷ Annak kiderítésében, hogy Paulaynak az 1880-as években volt-e oka művek után vadászni, a szerzőket sürgetni, a Nemzeti Színház műsor-összeállítási gyakorlatára vonatkozó források segíthetnek.

Amikor 1878 júniusában a Nemzeti Színház tíz évre műsormegosztási szerződést kötött a Népszínházzal, a repertoárjában lévő prózai és prózai zenés darabok egy részét elvesztette, s erőteljesen leszűkült a darabkínálata is.

A Nemzeti átengedte a Népszínháznak a náluk „bármikor adatott eredeti és fordított énekes színdarabokat” (népszínműveket, vígjátékokat, bohózatokat). Összesen harminckét népszínművet adtak át [...] Rögzítették, hogy a Nemzeti csupán a nem zenés népszínművek előadási jogát kívánja megtartani. A Népszínház pedig kötelezte magát arra, hogy nem ad elő tragédiát „klasszikus vagy úgynevezett magasabb fajú drámát”, és vállalja, hogy vendégművészek közreműködésével nem rendez hangversenyeket.³⁸

Nem segítette a helyzetet, hogy a Nemzeti Színház drámabíró bizottságához folyamatosan érkeztek újonnan írt, eredeti magyar nyelvű művek: 1879. augusztus 10. és 1884. május 28. (ekkor küldte be Jókai *Az arany embert*) között például háromszáznegyvennégyet bíráltak el, de az írókból és színészekből álló vegyes bizottság a Jókai-művel együtt mindössze harmincról gondolta úgy, hogy színre vihető.³⁹ Az 1879–1880-as évadban huszonöt alkalommal tűztek műsorra korábban még nem játszott darabot, de ebből csak

35 IVÁNYI Jenő, „Jókai a Nemzeti Színházban”, in *Jókai album: Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből*, 123–133 (Budapest: Hornyánszky V. Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, [1910]), 131. Kiemelés az eredetiben.

36 JÓKAI Mór, *Levelezése 3: 1876–1885*, kiad. GYÖRFFY Miklós, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 218–219.

37 Színházi munkakapcsolatukról lásd: KERÉNYI Ferenc, „Jókai Mór és Paulay Ede: Egy színházi munkakapcsolat történetéből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 832–839.

38 NAGY Ildikó, „Új színházi vállalkozások: A Népszínház”, in *Magyar színház történet 1873–1920*, szerk. GAJDÓ Tamás, 102–142 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, 2001), 111. A megállapodást lásd: *A Nemzeti Színház százéves története*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, 2 köt. Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938), 2:497–500.

39 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drama-bírókönyv 1868. évi febr 1-től, 683; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek 1882–1900, 684.

hét volt magyar mű (egyikük a *Csongor és Tünde*). Az 1880–1881-es évadban a tizenhét bemutatóból hat, 1881–1882-ben huszonkilencből tizenegy,⁴⁰ 1882–1883-ban pedig tizenötből négy volt magyar drámáé.⁴¹ A műsorlexikon tanúsága szerint Paulay nem akarta a darabhiányt a színvonal lejjebb engedésével orvosolni, nem játszattott olyan műveket, amelyeket a választmány elutasított. Elképzelhető, hogy a helyzetben „megrendelésekkel” próbált úrrá lenni, vagyis ahogy Ivánfi írja, neki jutott eszébe a nagysikerű Jókai-regény dramatizálása. Ambiciózus főrendezőként már korábban is arra törekedett, hogy időről időre meglepje a közönséget valami egyedivel (*Csongor és Tünde* – 1879. december 1., *Az ember tragédiája* – 1883. szeptember 21.). Saját kezdeményezésű híres rendezéseinek sorába illeszkedhet *Az arany ember* is, amihez új díszleteket rendelt, sőt *Az ember tragédiájához* hasonlóan a népszerűsítés érdekében a színészekről szerepes fényképeket készíttetett, amelyeket képeslapként is árultak.

A rendezőpéldány

Jókai 1883. december 18-án a következőkről tájékoztatta Ignaz Schnitzert: „Ich habe den Operntext Zigeunerbaron, sowie das Drama Goldmensch fix und fertig – im Kopf [...]. Mit Goldmensch bin ich dann bis Ende März fertig”.⁴² A rendezőpéldány szerint viszont *Az arany ember* dramatizálásával nem készült el 1884 márciusára, a szennycímlapon Paulay Ede kézírásában az olvasható, hogy a darab 1884. május 28-án érkezett a Nemzeti Színházhoz. Ezt követően, május 29. és június 14. között kézzel kézre járt az intézmény drámabíró bizottságának tagjai között. A választmány a három bíráló (Vadnay Károly, Csiky Gergely és Feleki Miklós) egyhangú döntése alapján az 1884. június 19-ei ülésen előadásra ajánlotta *Az arany embert*.⁴³

40 Három ezek közül nem új, hanem felvilágosodás kori dráma volt: Bessenyei Györgytől *A filozófus*, Szentjóni Szabó Lászlótól a *Mátyás király, vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma*, illetve Gombos Imrétől *Az esküvés*.

41 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 130–140.

42 JÓKAI, *Levelezése 3.*, 218–219.

43 OSZK SZT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek 1882–1900, 684. Az 1884–1885-ös évadban 9-es szám alatt iktatták *Az arany embert*. (Az évadok áprilisban kezdődtek.) Vadnay Károly május 29-én kapta meg és június 7-én adta vissza. Csiky Gergely június 7-én vitte el és 10-én vitte vissza. Feleki Miklós 10-én vette kézhez és 14-én adta vissza. Szigeti József június 14-én kapta meg. Kerényi Ferenc azt írja, hogy „a négy drámabíró (Vadnay Károly, Csiky Gergely, Feleki Miklós és Szigeti József) két hét alatt végzett munkájával”. Vö. KERÉNYI, „Jókai Mór és Paulay...”, 835. A bizottság jegyzőkönyvéből viszont úgy tűnik, Szigeti végül nem vett részt az elbírálásban, az ő neve mellett ugyanis más esetekkel ellentétben nem szerepel, hogy támogatta-e a színrevitelt, illetve, hogy mikor adta vissza a szöveget. Miután Vadnay, Csiky és Feleki igennel szavazott, feltételezhető, hogy a negyedik bírálóra már nem volt szükség. A jegyzőkönyv szerint négy bírálót csak akkor vontak be a munkába, ha az előző három nem egyhangúan döntött. Cenner Mihály úgy véli, hogy „[a] drámabíró bizottság tagjai részint az illusztris szerzőre való tekintettel siettek bírálatak benyújtásával, részint Paulay is sürgethette őket, hogy még a szezonzárás előtt dönthessenek a darab előadásáról”. Vö. CENNER, „*Az arany ember* dramatizálásának...”, 131. A drámabíró bizottság jegyzőkönyvei szerint a darab bő két hét alatti elbírálása nem számított egyedinek, Méray Horváth Károlynak az *Egy asszony története* című négy felvonásos

A darabnak nem ismert a szerzői kézírata, csak az a színházi használatra készült, idegen kézzel írt másolat áll rendelkezésünkre, amelyet Paulay Ede rendezőpéldányként használt.⁴⁴ A 204 fólióból álló forrás a színpadon elhangzó szövegen kívül tartalmazza a színészek színpadi elhelyezkedésére, a színpadkép berendezésére vonatkozó instrukciókat és a szükséges kellékek lajstromát. Paulay a szennycímlapon a színházi munkafolyamat kezdetekor rögzíthette, mikor érkezett a mű, és a bírálók mikor kapták kézhez. A szöveget a fóliók rektójára írták, a verzó oldalakon található a rendező rajzai, megjegyzései. A kéziratlapokat talán a próbafolyamat során kötötték be és látták el azzal a keményfedelű, sötétbarna alapon bordó márványmintás borítóval, amely a későbbi közgyűjteményi fedőlap alatt ma is látható. Az eredeti borítóra ragasztott vignettára Paulay írta rá, hogy „Az aranyember. Dráma 5 felvonásban előjátékkal. Írta Jókai Mór.”

Az *arany ember* kiadástörténetének szempontjából a kéziratot kettős jelentőséggel bír: 1) számot ad Jókainak azokról a saját kezű kiegészítéseiről, amelyeket a darab színpadra alkalmazása során írt; 2) Jókai ezt, a Paulay kézírását is magán viselő szövegváltozatot tekintette az adaptáció bemutatásával egyidejűleg megjelentetett első kiadás alapjának.⁴⁵

Cenner Mihály úgy véli: Jókai egy befejezetlen szerzői kézirat alapján tollba mondta valakinek a dráma szövegét, felhívva a figyelmét arra, hogy a még meg nem írt részek helyét hagyja üresen. Az író a diktálás végeztével korrektúrázta a szöveget, illetve megírta a hiányzó jeleneteket. Végül ezt, a kétféle kéz írását magán viselő, javításokkal terhelt kéziratot nyújtotta be a Nemzeti Színházhoz.

Az OSZK Színháztörténeti Osztályának gyűjteményében ugyanis *megvan Az arany ember színpadi változatának a Nemzeti Színházhoz benyújtott kézírata*, amely a Nemzeti Színház könyvtárából került jelenlegi helyére. A színdarab idegen kéz írása, de benne Jókainak nemcsak bejegyzései és megjegyzései, utasításai és kiigazításai olvashatók, hanem egy teljes jelenet Jókai jellegzetes betűivel és lilatintás, sajátkezű írásával. Nézetünk szerint Jókai diktálta a színdarabot a leírónak, ezért is van benne Jókai kézírásával egy teljes jelenet, nem valamelyik – már lediktált – jelenet helyett, hanem a leíró által üresen hagyott (vagy aznapra befejezett) írása után. Jókai egy jelenet terjedelméig folytatta a leírást, majd ismét diktálta a művet. A diktálás mellett szólnak a szövegben található javítások, amelyek a diktálás során történt elhallásból származhattak. Az alábbiakban bemutatunk néhány ilyen diktálási elhallásból származó elírást, a megfelelő javításokkal együtt. A hivatkozott lapszámok a kézírás lapszámaira vonatkoznak: A 7. lapon: (3) jele-

drámáját is elolvasták 1884. március 23. és április 7. között. De általában a bírálati idő más esetekben sem tartott tovább három hétnél, így egy május 28-án benyújtott darab esetében még nemigen kellett attól tartani, hogy a július 1-től esedékes nyári szünetig nem születik róla ítélet.

44 OSZK SzT. N. Sz. A 120. Köszönöm Rajnai Editnek a feltételezett keletkezéstörténettel kapcsolatos szakmai konzultációt.

45 Az *arany ember* drámaváltozatának első kiadása a Révai Testvérek gondozásában 1885-ös évszámmal jelent meg, de az egykorú sajtó már 1884 novemberében megvásárolható könyvként hirdeti. Vö. „Ujjonnan megjelent könyvek”, *Corvina* 7, 33. sz. (1884): 130.

net. „Noémi (Tizenöt éves ...)” – Noémi áthúzva, föléje írva „Timea”. A 10. lapon: „Timár (meglátja a macskát)” – Timár áthúzva, föléje írva „Timea”. Ugyanott: „odatelepedig” – a g áthúzva, föléje írva k, „a macska másik végére” a macska szó áthúzva, föléje írva: „padka”. A 12. lapon: Tódor (énekel) „Jer vidám csónakos, jer Fidelim” – a név áthúzva, föléje írva „Fridolin”. Ugyanott: „...az apánk testi-lelki...”, kijavítva: „apáink”, ugyanott: „terítés” – „teríték”, a 20. lapon: „alakája magát” – „alakítja magát”, „lengyel grófnál is” – „lengyel grófnak is”, 29. lapon: „Palaczig” – „Galaczig”.⁴⁶

Meglátásom szerint a fennmaradt kéziratos példány keletkezéstörténete másként rekonstruálható. Jókainak a Nemzeti Színház drámabíró bizottságához egy letisztázott szövegváltozatot kellett benyújtania.⁴⁷ Ez feltehetően a szerzői kézirat volt, amelyről az intézmény valamely írnoka másolatot készített a színház számára. Ennek a kéziratos példánynak a keletkezési idejét nem ismerjük, de mivel a darabok a repertoár részévé csak a drámabíró bizottság jóváhagyását követően váltak, feltételezhető, hogy június 19. után született.⁴⁸ Az író ezt, a színházi írnok kézírásában fennmaradt másolatot korrektúrázhatta, s mivel betoldásainak többsége dramaturgiai jellegű, feltételezhető, hogy utólagos módosításai a darab színpadra állítása során keletkeztek.⁴⁹

Jókait a *Szabályrendelet a Nemzeti Színház igazgatása tárgyában* című, 1875-től hatályos belső színházi törvénykönyv hatalmazta fel arra, hogy a drámabíró bizottság által jóváhagyott szövegen módosításokat hajtson végre. A színház üzemmenetét irányító vezetők feladat- és hatáskörét leíró statútum a drámai szakigazgató és a dramaturg munkájáról szólva rögzíti, hogy az élő szerzők a területért felelős színházi szakemberekkel együttműködve javaslatot tehetnek a szereposztásra, illetve részt vehetnek a már leadott dráma szövegének végleges színpadi változattá alakításában:

46 CENNER, „Az arany ember dramatizálásának...”, 128. A felsorolt példák egyike sem támasztja alá, hogy Jókai bárkinek is diktálta volna a szöveget. Timea helyett ő maga írhattott Noémit és Timárt, tudjuk, hogy egyszerre több művön is dolgozott, elírta a neveket. A másoló csak követte, amit a szerzői kéziratban látott. A többi példa pedig arra mutat, hogy a másoló időnként rosszul olvasta ki a Jókai által írt szavakat. A *Fidelimet* pedig nem is lila tintával javították *Fridolinra*, hanem grafitceruzával, vagyis azt Paulay módosította. (A *Fidelim* névalak sem volt hibás, a dalt ekképp is énekelték a reformkorban. Szerk. megj.)

47 A drámabíró bizottság már 1846-ban rendelkezett arról, hogy csak tisztázottakat vesznek át a szerzőktől. „Az írók felszólítanak hogy beadott darabjaik érthetően, tisztán és helyes ortographiával írva, e mellett bekötve és lapozva legyenek. A jegyző oda van utasítva hogy az olvashatatlanul írt színműveket el ne fogadja.” OSZK SZT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek, 682, 33. fol. verzó.

48 A színházi példány a rajta lévő pecsétek szerint a Nemzeti Színház könyvtárából először a Nemzeti Színházi Múzeumba, majd az Országos Széchényi Könyvtárba került.

49 Erre a gyakorlatra már a magyar nyelvű intézményes színjátszás korai időszakából is hozhatunk példát. Nagy Imre mutatott rá, hogy Katona József az *István* című drámájának idegen kezű színházi példányába a színpadra alkalmazás, a próbafolyamat során írt bele, „betoldásai, változtatásai jeles dramaturgra utalnak”. KATONA, *Vitézi játékok...*, 334. Köszönöm Zentai Máriának, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.

A drámai műsorozatot és szereposztást, ezen szabályrendelet értelmében, az illetők meghallgatása mellett ő [drámai szakigazgató] határozza meg. Az új eredeti művek szereposztására nézve azonban a szerzők véleménye is lehetőleg figyelembe fog vétetni, s az ekkép megállapított szereposztásban ok nélkül változtatás nem tétetik; de velük ezen változtatás is közöltetni fog.⁵⁰

[A dramaturg] az eredeti íróknak, kiknek nincs elég színvonalú tapasztalatuk, műveik célszerű átdolgozásában tanácsosul szolgál. [...] A darabokat színre alkalmazza s nem csak az új, de az újonnan színre hozandó régebbi darabok nyelvezetét is kijavítja s a szavakat igényeihez idomítja, az eredeti daraboknál a szerző beleegyezésével.⁵¹

Jókai a rendezőpéldányban a szereposztásra vonatkozó esetleges javaslatát nem tüntette fel, a színészneveket Paulay írta be grafitceruzával.⁵² A végleges színvonalú szöveg kialakítása kapcsán viszont élt a törvénykönyv által biztosított jogával, a lila tintás bejegyzések az ő kezétől származnak. (Ez a rendezőpéldány és a szöveg első kiadásának összeolvasásából egyértelműen kiderül.) Úgy tűnik, az előjáték általunk ismert ötödik és hatodik jelenetét (Timár kismonológja, illetve Timár és Teréza azon párbeszédének kezdete, amelyben a nő elmeséli, hogy kicsoda Krisztyán Tódor) a másolással egyidejűleg vagy annak befejezése után írta meg. Az új részeknek a színházi írók a 19. fólió rektóján és a 20. fólió verzóján kihagyott fél-fél oldalt, ám mivel Jókai számára ennyi hely nem volt elegendő, végül a 19. fólió rektójára és verzójára írt.⁵³ (A 20. fólió verzójának első fél oldala üresen maradt.) A folyamatos oldalszámozásból arra következtettek, hogy az író előre jelezte a másolónak, hogy hagyjon üresen egy oldalnyi helyet, mert változtatni kíván a drámabíró bizottság által olvasott szövegen. Paulay jóváhagyta az utólagos beírást, csak egy lemaradt kérdőjelet pótolta ceruzával.

Jókai további módosításainak egy része dramaturgiai célokat szolgált, más része a színházi másoló elírásaira vonatkozik (alkován → alkoven, úri → író, kitalálja → kitalálja). A negyedik felvonás első jelenetében, amikor Timár megérkezik a Balatonra, a szerzői utasítás szerint „[b]ekecsét, kabátját leveti s egy otthoni dolmányt ölt fel, óráját, gyűrűit lerakja egy asztalra”. A kellékekre Jókai csak a darab színpadra alkalmazása során gondolt, az „óráját, gyűrűit lerakja egy asztalra” részt később írta be.⁵⁴ Ezzel a betoldással áll összefüggésben a következő, Krisztyán Tódorra vonatkozó szerzői utasítás utólagos kiegészítése is: „Leveti a rongyos kabátját s felveszi a Timár levett öltönyeit, az óráját is zsebébe dugja, s a gyűrűit felhúzza az ujjaira”.⁵⁵ A tárgyak és ruhák Timár tehetőségét hangsúlyozzák, Jókai az utasítással biztosítja, hogy ne sikkadjon el

50 Szabályrendelet a Nemzeti Színház igazgatása tárgyában (Budapest: Rudnyánszky A., 1875), 4. cikk.

51 Uo., 3. 6. cikk.

52 OSZK SzT. N. Sz. A 120, 1. fol. rektó.

53 A 19. fólió előtt két papírcsonk arra mutat, hogy két fóliót kivágtak a bekötött színházi másolatból. A folyamatos oldalszámozás miatt ezek üres oldalak lehettek.

54 Uo., 162. fol. rektó.

55 Uo., 165. fol. rektó. Kiemelés tőlem: Sz. L.

ez a mozzanat. Amikor Timár a Balatonon elköszön Galambostól, és kiáll az erkélyre, a következőket mondja:

Jóéjszakát öreg. Ki lehet az a rejtélyes alak? A ki engem üldöz? Ki lehet nekem ellenségem a világon? Egy tengerész? Idegen?⁵⁶

A két utolsó kérdést Jókai utólagosan írta be, ami azt jelzi, hogy Timár gyanútlan az üldöző kilétét illetően, nagyobb lesz megdöbbenése, amikor kiderül, ki az.

Paulaytól származnak a fekete tintás, a grafit- és kék ceruzás beírások, javítások, jelek és rajzok. Néhány helyen piros ceruzás kihúzások is láthatók, ám mivel a rendező ezzel a ceruzával szavakat nem írt, nem lehet eldönteni, hogy az újabb rövidítések is tőle származnak-e. Ő is javított a másoló kezétől származó elírásokat (méhek méhe → méhek méze, gazdaságom → gazdagságom, Le csak → Sietek),⁵⁷ illetve egyértelműbbé tett néhány szerzői utasítást. Jókai elgondolása szerint például az Atháliát játszó színésznőnek a két szoba közti rejtekbe megbújva a következőt kell tennie: „Elfújja a gyertyát, belép a rejtekbe.” Paulay kihúzta az elfújja a gyertyát részt, és azt írta oda, hogy „SÖTÉT”.⁵⁸ Az ötödik felvonás ötödik jelenetének elején pedig így írja át a szerzői utasítást: „letérdel az imazsámolyra és imádkozik” → „kezeibe veszi az ima könyvet letérdel az ágy elé és imádkozik”.⁵⁹

De *Az arany ember* ősbemutatójának és első kiadásának szempontjából fontosabb, hogy két markáns változtatást hajtott végre. Egy színváltozás kiiktatása érdekében újraírta a szöveget a második felvonás hatodik jelenetének végétől a nyolcadik jelenet elejéig. Krisztyán Tódor nem a nyílt színen lőtt rá Timárra, hanem a színpalak mögött, a nézők a történekről a sziklaoromra fellépett Terézától és Noémitől értesültek.⁶⁰ Továbbá kibővítette az ötödik felvonást, a Jókai által írt első jelenetet másodikká tette, s saját dramaturgiai elképzeléseire hagyatkozva megírta az első jelenetet,⁶¹ amelyben Timár török kalmárnak öltözve megjelenik, hogy megtudja Athália szándékait. Majd amikor a főhős a záró jelenetben a Jókai által írtaknak megfelelően színre lép, szintén ezt, a Paulay által kitalált öltözetet viseli.⁶² A második felvonást illetően Jókai a nyomtatott változatban visszaállította saját verzióját, a másik Paulay-módosítást viszont teljes egészében átvette. A rendezőpéldány és az első kiadás összeolvasásából kiderül, hogy helyenként a rendező kisebb változtatásaira is figyelemmel volt, átörökítette őket.

56 Uo., 163. fol. rektó.

57 Uo., 24, 28, 73. fol. rektó.

58 Uo., 198. fol. rektó.

59 Uo., 198. fol. rektó.

60 Uo., 129. fol. verzó.

61 Azon a két fólión, amely a Paulay által kitalált első jelenetet tartalmazza, nincs számozás, vagyis feltehető, hogy azt a rendező csak azután írta, hogy a másoló végzett a munkájával. A 187. fólió rektóján van a negyedik felvonás utolsó jelenetének vége, a 188. fólió rektóján pedig az ötödik felvonás Jókai által első jelenetnek szánt szövege.

62 Uo., 188-189. fol. rektó.

szöveghely	Jókai (rendezőpéldány)	Paulay (rendezőpéldány)	első kiadás
előjáték I. jelenet	Noémi (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra.)	Noémi (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra. jhátra néz ki)	NOÉMI. (tizennégy éves, sárgás fehér vékony gyapjú öltözetben, nyakán csipkebogyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain szandálok, felmegy a sziklahomlokra, jobbhátra néz ki.)
előjáték I. jelenet	Teréza. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért sem ontok. Füstölt hust fogok nekik adni: te készítsd el hozzá a túros laskát. (Viszszatér a tűzhelyhez, bográcsot tesz fel, hagymát aprít bele.)	Teréza. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért sem ontok. Úgy is fő a füstölt hus, majd azt adok nekik! (Viszszatér a tűzhelyhez.)	TERÉZA. Jól van no. Csak ne sírj. Semmi vért nem ontok. Úgyis fő a füstölt hús, majd azt adok nekik! (Visszatér a tűzhelyhez.)
előjáték I. jelenet	Nem tesz semmit, majd fölszedem én.	Nem tesz semmit, majd fölszedem én. (elveszi T.tól a kosarat, szedi bele a gyümölcsöt)	Nem tesz semmit, majd fölszedem én. (Elveszi Terézától a kosarat, szedi bele a gyümölcsöt.)
II. felvonás IV. jelenet	Erre itt a hivatalos okmány az átengedésről.	Ime itt a hivatalos okmány az átengedésről.	Ime itt a hivatalos okmány az átengedésről.
III. felvonás III. jelenet	Erre azt felelte; hogy azok nagyon kényes természetűek.	Erre azt felelte, hogy a dolog nagyon kényes természetű.	Erre azt felelte, hogy a dolog nagyon kényes természetű.

Az átdolgozás és színpadra állítás folyamata

Jókai a dramatizálás során más nagyregényeivel ellentétben nem a szokásosnak mondható gyakorlatot követte: nem emelt ki egyetlen cselekményszálat, s nem csökkentette a szereplők számát sem.⁶³ A szereplőket egyedül a Szent Borbála fedélzetén nem látjuk, a regény összes főbb helyszínén megfordulnak: az előjáték a Senki szigetén, az első fel-

63 A *kőszívű ember fiai* és a *Fekete gyémántok* esetében egészen másfajta technikával élt. A *kőszívű ember fiai* című regényének színpadi adaptációjában, amelynek a *Keresd a szíved* címet adta, a három testvér közül kizárólag a katona, majd honvéd Richárd életútját követi az 1848-1849-es forradalom idején. A sokszereplős *Fekete gyémántok* esetében nem szűkítette ugyan a történetet egyetlen cselekményszálra, de a regénnyel ellentétben a fő hangsúlyt a börze világa, az üzleti élet helyett inkább a szerelmi szálra helyezte. A szereplők számát erőteljesen lecsökkentette, ráadásul a színműbeli szereplők közül nem mindenki szerepel a regényben. Van olyan sajátos eset például, hogy egy regénybeli szereplő kimarad a színműből, de szerepét és funkcióját egy másik szereplő veszi át. A történetvezetést illetően a legfőbb különbség az, hogy a kastélyban és a Pesten játszódó részek a színpadon nem jelennek meg. Erről lásd a témavezetésem alatt született szakdolgozatot: BALOG Anna, *Egy regényből született dráma: Jókai Mór: A fekete gyémántok* (Szeged: SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2020), 4-12.

vonás „Magyarhon egy kereskedelmi városá”-ban, a második a városban és a Senki szigetén, a harmadik a városban, a negyedik a Balatonon, az ötödik pedig újra a városban játszódik. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk, hogy a színmű pusztán a regény rövidített változata lenne, ugyanis több jelentős eltérés is van közöttük. Ezek a cselekmény fővonalát ugyan nem érintik, de révükön a történet súlypontjai áthelyeződnek. A darab értelmezésének szempontjából igen markáns változtatás az, hogy a kincseket Ali Csorbadzi maga adja oda Timárnak, ami jórészt felmenti a főhőst azon vád alól, hogy Timea örökségét titokban a maga hasznára fordítja:

Azután a leányomat felviszed hajódon Komáromig, ott átadod a hajósradnak, Brazovicsnak: és vele együtt ezt az erszény pénzt. Ebben van kétezer arany. Ez csak a kisebb része a vagyonomnak. A nagyobb itt van ennek a dulcsászás doboznak a fenekén. A gyémántjaim, drágaköveim. Ez megér félmilliót. Ezt nem adod oda Brazovicsnak; hanem ott tartod magadnál. Nem bizom egészen az én atyámfiában. A gyémántokat okosan és óvatosan igyekezzél értékesíteni. Ez nem olyan könnyű, mint buzát eladni. *Itt van ez az írás, a miben felhatalmazlak, hogy a rád bizott kincsemmel azt tedd, a mit legjobbnak látsz.* Ha Timea egyszer férjhez megy: akkor add neki magának át azt a kincset. Nem bánnam, ha magadat is oda adnád neki ezzel együtt; mert becsületes fiu vagy: az is ritka gyémánt. Ez a jövő titka. Neked nem ajándékozok semmit. Te a magad jó szívéből cselekszel, s azért megjutalmaz téged a te Istened.⁶⁴

Timár és Noémi kapcsolatát a színműben még erősebbnek mutatja egy, a regényben nem szereplő jelenet. Miután Krisztyán Tódor a balatoni házban megfenyegeti Timárt, hogy mindenki előtt felfedi kettős életét, megjelenik Noémi, és Timárral együtt mennek el a Senki szigetére. Ezzel Jókai kiiktatott egy újabb helyszínváltást, de még fontosabb, hogy Noémi aktívabb és meghatározóbb szereplővé vált. Míg a regényben maga Timár dönt úgy, hogy a Senki szigetén szeretne élni, ő tér vissza Noémihez és Dódihoz (a nő előtt csak később fedi fel titkát), addig a színműváltozatban Noémi dönt kettejük sorsáról, a férfi kettős életének ismeretében egyezik bele abba, hogy visszavonultan éljenek. Ezekkel a változtatásokkal Jókai árnyalta, csökkentette Timár tetteinek és jellemének erkölcsi feltételeit, a főhős feloldozást nyerve tért vissza az idillt, paradicsomi állapotokat megtestesítő szigetre.

Dramaturgiaiilag a legjelentősebb változtatás a színmű zárlatát érintette. Timár a regényben nem tudja, hogy Timeát leszúrták, s bár a Dódinak diktált levele figyelmezteti a nőt a rejtekajtó létezéséről, az már csak később kerül a kezébe. Ráadásul miután Athália elmondja, hogy az ajtóról rajta kívül csak Timár tudott, Timeát egész életében kétségek gyötrik afelől, hogy első férje talán mégsem halt meg. Jókai a színművet viszont másképp fejezte be. Timár visszatér a szigetről, megfékezi Atháliát, Timeának semmi bántódása nem esik. Paulay tovább alakította a zárást, megerősítve a boldog végkifejletet. Jókai elgondolása szerint az ötödik felvonás úgy kezdődött volna, hogy

64 JÓKAI MÓR, *Az arany ember: Dráma öt felvonásban előjátékkal* (Budapest: Révai Testvérek Kiadása, 1885), 37–38. Kiemelés tőlem: Sz. L.

Timea és Kadisa Timár haláláról, illetve Athália közelgő házasságáról beszélgetnek. Paulay viszont ez elé egy új jelenetet írt, Timárt török kalmárnak öltöztetve színre léptette a Brazovics-házban. Timár csak Atháliával találkozott, azért, hogy elmondja neki, Belgrádban néhai apja egyik rokona haldoklik, őt tette meg örökösévé, tartson vele, legyen a ház úrnője. Athália visszautasítja az álrúhás Timár ajánlatát, elmondja, hogy hamarosan férjhez megy Fabula Jánoshoz. Ezt követően Jókai elgondolásának megfelelően halad tovább a történet, Paulay már csak annyi változtatást tesz, hogy Timár a záró jelenetben nem önnön valójában, hanem az általa írt első jelenetnek megfelelően álrúhában, török öltözetben jelenik meg.⁶⁵

TIMÁR

(sietve jön fel a lépcsőn; a nyitva talált rejtékbe belép.)

ATHÁLIA

Válassz! A méreg és a tör között. Ne félj: az meg van élesztve: nem fáj.

TIMEA

(kétségbeesetten felugrik, az ablakhoz fut, azt kitöri.)

Segítség! Barátom! Megölnek!

ATHÁLIA

Ah, hát a tört választod? *(Utána rohan.)*

TIMÁR

(belép a rejtékből, megkapja Athália kezét, kicsavarja belőle a tört.)

ATHÁLIA

(rámereszti szemeit.)

Ah! Timár! A rém!

TIMÁR

(odahurczolja az asztalhoz s a méregpohárra mutat.)

ATHÁLIA

Ah! Hideg kísértet! Ne hurczolj! Megyek magamtól!

(Künn lárma hangzik, az ablakot bezúzzák.)

ATHÁLIA

(megissza a mérget.)

TIMÁR

(eltűnik a rejtéken át, behúzza maga után a Szent György képet elfut a lépcsőn keresztül.)

VII. JELENET.

ATHÁLIA. TIMEA. KADISA.

KADISA

(az ablakon át beugrik, a karjába omló Timeát alétlan hozza előre.)

Mi az? Kit ölnek?

65 A rendezőpéldány külön ugyan nem jelzi, hogy Timár az első jelenetnek megfelelő öltözetben van, de a jelmezjegyzék alapján egyértelmű, hogy Nagy Imre többször már nem öltözött át.

ATHÁLIA

(a földön vonaglik.)

Engem: őrnagy úr. – Én vagyok a megölt. Nászajándokul adom – ti nektek – halálomat.

Ne szorítsd a kezemet kísértet! – Megyek magamtól – hová hívogatsz. (Meghal.)⁶⁶

Noha a kimondott szavak és utasítások nem egyértelműsítik azt, hogy Timea látta-e, felismerte-e álruhás megmentőjét, ráeszmélt-e arra, hogy Timár nem halt meg, a jelenet több helyt is arra mutat, hogy nem. Timár álruhában van, elmaszkírozva, nem szólal meg, Atháliával nonverbális módon kommunikál. Timea az ablakhoz futva a szobának háttal áll, kifelé kiabál segítségért, majd Kadisa karjába ájul. Az értelmezés eldöntése a rendezőre és a színészi játékra marad, és ugyanúgy komoly jelentőséggel bír Timea alakját és sorsát illetően, mint a darab elején Ali Csorbadzsi szavai Timár esetében. Ha úgy játszották a jelenetet, hogy az asszony nem látja meg, nem ismeri meg Timárt, a néző többszörös happy ending-élménnyel távozott: nemcsak Timár él majd boldogan, hanem Timeát se fogja gyötörni egy életen át a kétség, hogy első férje talán életben van.

A darab cselekményvezetését illetően a korabeli kritika szavá tette, hogy „Jókai regényét ismeri a magyar közönség. Ez előny azokra nézve, kik a drámát látni akarják, de hátráltatta a költőt alkotásában. Mert a drámát arra az alapra építette fel, hogy a ki a színházba jön, már ismeri meséjét a regény révén. Sőt mi több: nem is érti meg egészen a drámát, ki a regényt nem ismeri”.⁶⁷ A színműben valóban többször is elhangzanak olyan mondatok, amelyeket csak az tud a cselekményhez kötni, aki olvasta a regényt. A Szent Borbálán történekről Ali Csorbadzsi és Timár szavaiból értesülünk, s Timár ugyan mesél arról, hogy a hajóút alatt egyszer kockára tette az életét,⁶⁸ Timea mégis két különböző jelenetben is azt mondja, hogy „Háromszor ment érettem a halálba”.⁶⁹ Brazovics pedig az első felvonás hetedik jelenetében így válaszol a fizetését kérő Fabulának: „Abból pedig nem eszel! Benn fogtam, a miért a hajómat tőkére kormányoztad s elsülyesztetted”.⁷⁰ A Szent Borbála elsüllyedéséről viszont korábban egyik szereplő sem beszél.

Jókai feltételezhetően *Az arany ember* tizenkét év alatt elért sikerére alapozva gondolta, hogy a színpadon elhangozhat olyasmi is, ami csak a regényváltozatot ismerve válik világossá. Ezzel egy sajátos befogadói viselkedésre számított, hiszen a közönségnek mozgósítania kellett a regényre vonatkozó emlékeit, mivel némely cselekményszál meglehetősen elnagyolt, s egyes kijelentéseket nehéz vagy nem is lehet előzményhez kötni. De a nézők már a cím alapján is arra készülhettek, hogy Timár Mihály ismerős történetét fogják látni.⁷¹ A szöveggel dramaturgként és rendezőként is foglalkozó Paulay nem húzta ki azokat a részeket, amelyek csak előzetes tudás birtokában érthe-

66 Uo., 260–262.

67 COLUMBUS [TÁBORI Róbert], „Az arany ember”, *Pesti Hírlap*, 1884. december 4., 2.

68 JÓKAI, *Az arany ember*, 9.

69 Uo., 88, 114. Kiemelés tőlem: Sz. L.

70 Uo., 91.

71 Jókai címadási gyakorlata az életmű tekintetében nem számít egyedinek, a tizenegy adaptációból hatnak a címe is megegyezik a pretextséval.

tők, ami valószínűsítheti, hogy tisztában volt azzal, hogy Jókai tudatosan játszott rá a regény ismertségére.⁷²

Jókai többi (nagy)regényének adaptációjával ellentétben *Az arany ember* esetében megőrizte az összes fontosabb szereplőt, szerepe, funkciója és külső megjelenése mindenkinél változatlan maradt. A szereplőtárat illetően csak annyi változtatást tett, hogy Kacsuka Imrét átnevezte Kadisának. Más példákból egyértelműen kiderül, hogy a névváltoztatás Jókai adaptációs technikái közé tartozott, s általában nem egyetlen szereplőre koncentrált. *A kőszívű ember fiaiból* átírt *Keresd a szivedben* a családot, Richárdot és anyját, nem Baradlaynak, hanem Baranghynak hívják, Palvicznak a keresztnéve nem Ottó, hanem Hugó, Mausmann pedig Adolf és nem Hugó. *A Fekete gyémántok* színműváltoztatásban Jánoskát átkeresztelte Kuntyorkának, Theudelinda grófnőből Anna grófnét, Sámuel apából Calamidest csinált. A névváltoztatások háttérében nem feltétlenül lehet mintázatot, rögzült adaptációs gyakorlatot felfedezni. Egyes esetekben az átnevezés indokolható azzal, hogy a dramatizálás során megváltozik a szereplő funkciója, sorsa, kiléte. *A Keresd a szivedben* Palvicz, akivel Baranghy Richárd az isaszegi csatában kerül szembe, nem hal bele súlyos sérülésébe, s a darab végén összeházasodik Plankenhorst Alice-szal. *A Fekete gyémántok* Theudelinda grófnőjének a színműben nemcsak a neve változik Annára, de a birtokeladás motivációja is más lesz.⁷³ A névcse-re azonban nem mindig párosul további változtatásokkal,⁷⁴ ez a helyzet *Az arany emberben* is, ahol Kadisa a regénybeli Kacsuka szerepét játssza el a színpadon.

A színház *Az arany ember* kiállítására, vizuális megjelenítésére vonatkozóan szorosán tartotta magát Jókai szerzői utasításaihoz. Paulay a siker érdekében még a mellékszerepeket is vezető színészekre osztotta: Timár Mihályt Nagy Imre, Noémit Márkus Emília, Terézát Jászai Mari és György Jánosné (Farkas) Nagy Lujza, Timeát Fáy Szeréna,⁷⁵ Kadisát Körösmezey Gusztáv, Brazovicsnét Szathmáry Dánielné Farkas Lujza, Krisztyán Tódort Náday Ferenc, Ali Csorbadzsit Egressy Ákos, Fabula Jánost Ujházi Ede, Brazovicsot Szigeti Imre, a pesti csempészt pedig Latabár Kálmán játszotta. Az őket ábrázoló jelmezes fényképek Goszleth István műtermében készültek, mert a nehezen bevilágítható színpad és a hosszú expozíciós idő miatt a színházi jelenetfotó készítése a század utolsó harmadában még ritkaságnak számított.⁷⁶ Magyarországon az 1880-as

72 Amikor Jókai egy évvel később, 1885-ben a *Fekete gyémántok* átdolgozásával jelentkezett, Paulay a rendezőpéldány szerint szintén nem törekedett arra, hogy a homályban hagyott jeleneteket kiiktassa. Vö. OSZK SzT. F 108.

73 Vö. BALOG, *Egy regényből született dráma...*, 12-19.

74 Ez a gyakorlat megfigyelhető *A gazdag szegények* színműváltoztatásban is, ahol Paczal Jánosból Paraj János, Tarafás Baziliusból pedig Tarafás Spiridon lett. Vö. a témavezetésem alatt született szakdolgozatot: HORVÁTH Otília, „*Igy készült a vig színmű, melylyel tegnap a nyári színházat megnyitották*”: Jókai Mór *A gazdag szegények című regénye dramatizálásának vizsgálata* (Szeged: SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2020), 11.

75 *Az arany ember* első filmváltozatában, a Korda Sándor rendezte némafilmben a színész nő szintén játszott, de már nem Timeát, hanem Terézát alakította.

76 Kincses Károly úgy tudja, az első színpadi fotót 1872-ben Manchesterben csinálták az *V. Henrik* egyik csatajelenetéről. KINCSES Károly, *A színház, a fénykép: A 200 éves magyar színjátszás és a 151 éves magyar*

években még az volt a bevett gyakorlat, hogy a színészek a műterembe vitték magukkal a jelmezeket, sőt időnként egyes festett díszletelemeket és háttérfüggönyöket is.⁷⁷

A Timár Mihályt játszó színésznek a jelmezjegyzék szerint hatszor kellett átöltöznie. A cselekményből kikövetkeztethető, hogy Nagy Imre az egyes felvonásokban a jegyzék melyik tételét viselve lépett színre. Első megjelenésekor a szerző leírta öltözetét tetőtől talpig:⁷⁸

Jókai	jelmezjegyzék
30 éves, bajuszszal, oldalszakáll nélkül, hosszú haja hátrasímitva egy nagy görbe fésűvel, ezuttal takarva fekete báránybórsüveggel; rövid mentében három sor ólomgombbal, magyar nadrágban, hosszuszár csizmával; vállán duplapuska, arra akasztva posztószél tarisznya és kulacs	Sötét kék rövid Dolmány Szarúfára, 3 sor gombbal, dto Mellény Szarú Fára dto Nadrág Vitéz kötéssel, Fekete csizma, Fekete Felber Kucsma, Posztószél tarisznya és amerikai bőr kis tarisznya

A Senki szigete után Timár legközelebb az első felvonás tizenkettedik jelenetében a Brazovics-ház tulajdonosaként jelenik meg. Jókai külső megjelenéséről csak annyit írt, hogy kalap van a kezében.⁷⁹ A jelmezek értelemképző funkciójára gondolva a meggazdagodott és nemességhez jutott főhős viselete ekkor a jelmezjegyzék második tétele lehetett: zöld atilla, fekete selyem fél nyakkendő, kalpag vörös kilógóval.⁸⁰ Harmadszori megjelenésekor, a második felvonás elején, a szerzői utasítás szerint „uti öltözetben, uti táskával az oldalán” lépett be.⁸¹ A rendező a színészre kék bekecs galléros kabátot, fekete bundát, sötét prém kalpagot és amerikai bőrtarisznát adott. Komáromból Timár a Senki szigetére ment, ott ugyanazt a hajóbiztosi öltözetet viselte, amit a színmű elején – a Noéminek mutatott személyiség és a sziget-lét jelzéseként. Innen a Balatonhoz utazott, a dráma szövege szerint bekecsben és kabátban érkezett, amit otthoni

fotográfia közös történetéből (Budapest: Magyar Színházi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, 1990), 21.

77 BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századelőn (előadás-rekonstrukciók)* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984), 39–40.

78 Az idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 7; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

79 JÓKAI, *Az arany ember*, 113.

80 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

81 JÓKAI, *Az arany ember*, 120.

dolmányra cserélt.⁸² A jelmezjegyzékben ekkor került sor az ötödik átöltözésre, „barnaszatén kabátot vesz fel a kaszniban tsüng vagy fekete bárson kis zeke”.⁸³ Az utolsó felvonásban Paulay betoldásának megfelelően szerepet játszva, ál-személyiséget alakítva lépett elő török kalmárként. Jókai a szöveg nyomtatott változatában megtartotta Paulay utasítását a jelmeztől is.⁸⁴

Paulay (rendezőpéldány)	Jókai (első kiadás)	jelmezjegyzék
török kalmárnak álcázva, sötét arcszín, szürke szakál. Kaf-tán, öv, turbán, kezében bot, járása reszketős.	török kalmárnak álcázva, sötét arcszín, szürke szakáll, sűrű szemöldök; viselete hosszú kaftány-szokmány, vékony tekert öv, turbán, kezében mankós bot, járása reszketős.	Barna Lüsztér hosszú Török Atilla, Barna vatmoll kaftán, Meggyzín Lőszter Búgyogó, Sárga Csizma, Shál öv, Delén tekerces nagy Túrban

A színésznők a Nemzeti Színház több évtizedes gyakorlatának megfelelően saját ruhákkal rendelkeztek, egy-két ruhadarab kivételével önállóan beszerezett és varratott ruháikban léptek színre. Az *arany ember* jelmezjegyzékében Jászai Mari, Fáy Szeréna, Márkus Emília és Szathmáryné nevénél is olvasható, hogy az öltözet a színésznő sajátja. A forrás ilyen esetekben nem részletezi, hogy a művésznők milyen jelmezben játszottak, a főruhátárnok csak azoknak a ruháknak a színét és típusát tüntette fel, amelyek az intézmény ruhatarából valók. A helyzet ugyanakkor senkit sem jogsított fel

82 Uo., 207.

83 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

84 Az idézetek forrása: OSZK SzT. N. Sz. A 120, 188. fol. rektó; JÓKAI, *Az arany ember*, 235; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezjegyzék, 799, 132–133.

arra, hogy saját értelmezésének megfelelően öltözködjön, olyan ruhában kellett színpadra lépniük, amelyre előzetesen a rendező is rábólintott. Ha szerepes fényképeiket összevetjük a Jókai által írt szerzői utasításokkal, akkor esetükben is az látszik, hogy Paulay minden szereplőnél hagyta érvényesülni az író elképzelését. Noémi szerepét az 1884-ben huszonnégy éves Márkus Emília játszotta. Jókai a következő viselkedésben képzelte el a színésznőt: „14 éves, sárgásfehér vékony gyapju öltözetben, nyakán csipkebugyókból készült füzér, sárgaszőke haja repkény indával felkötve, lábain sandálok”.⁸⁵

A díszletjegyzék minden felvonás esetében részletes leírást tartalmaz a színpad be rendezésére vonatkozóan. Példának a Senki szigete megjelenítését hozom, amelyről az egykorú kritika is elismerőleg írt: „A kiállítás igen szép; különösen a »Senki Szigete« meglepő hatású vadregényes képet nyújt”.⁸⁶

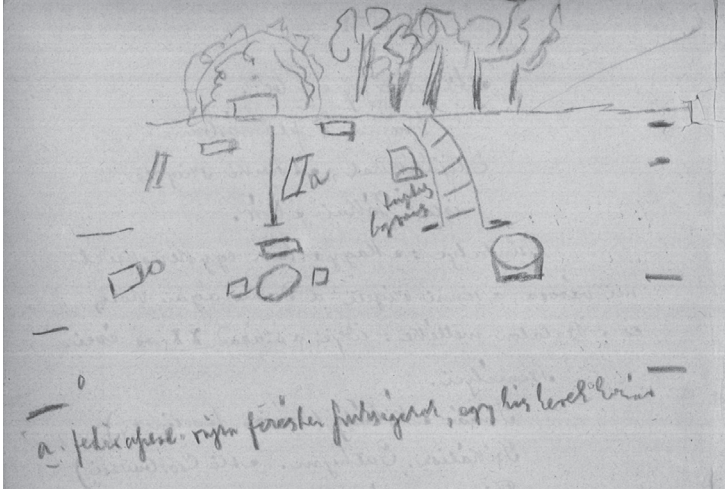
Jókai szerzői utasítása	díszletjegyzék
<p>Szintér: a háttért egy odvas szikla foglalja el, melynek tetején egy szőlőlugas van, a széleiről rózsabokrok hajlanak alá; oldalai sziklarózsával fedve, a szikla odujából lépcsőzet vezet fel hozzá. Az odu elé van építve fatörzsekből egy szárnyék náddal fedve, melyet egy kőfal két egyenlő részre rekeszt el; a kisebbikben két hárság, tarka gyapju pokróczokkal letakarva; a nyitott előrész tarka gyékény függőnyvel letakarható; a nagyobb osztályban két ágy egymás mellett; egy festett láda; benn a sziklaoduban tüzhely, a minnek a kéménye a szikla hasadékaik közül emelkedik ki: a kunyhó előtt gyümölcssterhes barack- és birsalmafák; mályvacsoportok, rózsanövények, turánliliomok, krépinvirág, a szárnyék befuttatva szőlővel.</p>	<p>6ra Szentiványi erdő függöny 3. és 4re Arany ember erdő iv az első iv mögött 5 db 10 méter magas bak ezekre jobbra 5 db Aida híd középszerű közepén 3 db Antigone híd után 3 db Aida híd hoszuk balra 3 db Aida híd középszerű a hidak mind vas sorokkal jobbra az iv nyílás mögé kunyhó falak a középső mögé kunyhó falak után a kis nyílás mögé 6' lépcső reá gömbölyű lépcső az álványba felől beakasztani, a lépcsőt sziklavászonnyal letakarni a' hozá jobb és balrol erdő falakat, a baloldali nyílás mögé kunyhó falak a kunyhó kijárások mögé szikla hátfalak 1. 2re jobb és bal erdő színfalak az első színfalakhoz 1. rozsafák, az ivlábakhoz 3 rozsa fa jobbra 2 rozsa bokor balra 2 fauszt bokor 2 re 1 rozsabokor. 3ra nagy rozsabokor. az álványon fent gyeppad a jobb oldali kunyhóba nagy Szentiványi pad. Szentiványi vászon.</p>

Jókai részletes instrukciója a díszletjegyzékkel összeolvasva arra mutat, hogy a szerző jól ismerte a Nemzeti Színház technikai felszereltségét, tudta, hogy amit elképzelt, azt Paulay Ede a színpadon meg tudja valósítani. A felsorolásból kiderül, hogy a korábban már bemutatott darabokhoz (*Aida*, *Antigone*, *Szentivánéji álom*) használt szerkezeti elemekkel nem okozott különösebb gondot a Senki szigetének megépítése, s elkészítették a Jókai által kívánt sziklafalat, kunyhót is. Paulay a sziklafalat úgy építtette meg, hogy rendezői elgondolásának megfelelően a szigeten élő két nő, Teréza és Noémi fel tudjanak menni az ormára, ahonnan látják és közvetítik a nézőknek, hogy Krisztyán Tódorról a távozó Timárra.

Jókai 1880-as évekbeli levelezéséből több helyt is kiderül: az író annyira meg volt elégedve *Az arany ember* színre alkalmazott változatával és a pesti előadás látványvilá-

85 JÓKAI, *Az arany ember*, 6.

86 [sz. n.], „Irodalom, színház és művészet”, *Nemzet: Reggeli kiadás*, 1884. dec. 4. Az alábbi idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 5; OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Díszletkönyv, 815, 106. fol. rektó.

Paulay Ede rajza a Senki szigetéről a rendezőpéldányban
 „tűzhely, bogrács, fehér asztal, rajta főzéshez szükségesek, egy kis kerek kosár”

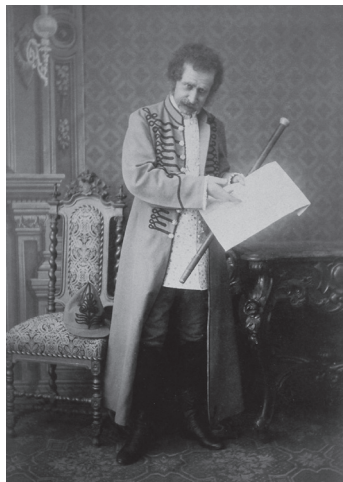
gával, hogy igyekezett azt más színpadokra is átörökíteni. Elküldte Bécsbe a *Vasárnapi Ujság* azon számát (1885. január 18.), amely a pesti ősbemutató után közölte a színészekről készült szerepes fényképeket,⁸⁷ s megszervezte, hogy a Nemzeti Színház díszletfestője készíthesse Bécsben is a Senki szigete díszletképét:

Beszéltem a Nemzeti Színház igazgatójával a színpadkép tárgyában. Ő úgy nyilatkozott, hogy a Színház színpadképfestőinek ugyan tilos idegen színpadok számára dolgozniuk, ebben a különleges esetben azonban az igazgatóság meg fogja adni az engedélyt, hogy eleget tegyen a wieneni színház igazgatósága kívánságának. – Paulay a mai napon elküldte hozzám Spanraft Antal díszletfestőt (lakik: Damjanich utca 36. A Nemzeti Színház műhelyei), akivel megbeszélést folytattam. Hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Senki szigete díszletképét megfesse. A színpadkép hátterét egy másik kész középrészből át lehet venni, és a mozgatható részeket is le lehetne egyszerűsíteni. Egy hónap alatt kész lehetne vele. A többiben (ti. a wieneni Színház színpadának nagyságában és az árban) kérem, állapodjanak meg a festővel személyesen.⁸⁸

A kolozsvári színház intendánsának, Esterházy Kálmán grófnak pedig az ősbemutatót követő héten, 1884. december 11-én ezt írta:

87 M-TH K-n, „Az »Arany ember« alakjai”, *Vasárnapi Ujság* 32, 3. sz. (1885): 40–41, 43.

88 Jókai Mór Schnitzer Ignácnak, Budapest, 1884. december 31., *JÓKAI Levelezése* 3., 266–267, 681. A levelet a kritikai kiadásban olvasható fordításban idézem.

Ohajtandó, hogy a kolozsvári szinigazgatóság, darabom színrehozatala esetére ne a nyomtatott példányt; hanem a bpesti nemz. Színháznál használt írott példánynak a másolatát használja, mint a mely már a szinpadhoz van átadomítva.⁸⁹

Az intendáns néhány nappal később biztosította Jókait arról, hogy követik azt a szöveg-változatot, amit Budapesten is használnak: „Egyszersmind van szerencsém biztosítani, hogy e jeles mű mindenestre a budapesti szinpadhoz idomított példány szerint fog itt is színrekerülni, s kétségkívül nagy sikert aratand.”⁹⁰ A kolozsvári bemutató fellépőiről készült szerepes fényképek arra mutatnak, hogy a rendezés még a pesti előadásón látottakat is lemásolta, a színészeket nagyon hasonlóan öltöztették fel.⁹¹ A Brazovicsot játszó színészek például ugyanolyan jelmezt viseltek.⁹²

Jókai	jelmezjegyzék
Öltözete molnárszínű [világos szürkés-kék] hosszú bokáig érő magyar dolmány, nagy ezüst gombokkal, hasonló színű nadrág, magyar csizma; czombig érő virágos sárga nanking mellény, lelogó óralánczczal; nagy ernyőjű sipka, csüggő arany bojtjal, tószlis ingelő, hasonló ingujjak	Csúkaszürke hosszú atilla Szarúfával, Toszlis ing ujjal, Sárga, virágos mellény fehér fodorral, szürke posztó magyar nadrág, Fekete csizma, Dembinszki féle sapka, fél fejér nyakkravaló.

89 Jókai Mór gróf Esterházy Kálmánnak, Budapest, 1884. december 11., in *uo.*, 261.

90 Gr. Esterházy Kálmán Jókai Mórnak, [Kolozsvár, 1884. december közepe], in *uo.*, 262.

91 A budapesti és a kolozsvári előadás színészeiről készült fényképeket lásd: Fényképek a Nemzeti Színház díszalbumában, Budapest, 1885, Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) R.57.48; Fényképek a Kolozsvári Országos Nemzeti Színház díszalbumában, Kolozsvár, 1885, PIM R.2018.31.1; *Színház történeti képek könyve*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, RAJNAI Edit és SOMORJAI Olga (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 120–125.

92 Az idézetek forrása: JÓKAI, *Az arany ember*, 72; OSZK Szt. Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezkönyv, 799, 136–137.

Az országos és a helyi sajtó a darab pesti és kolozsvári előadásait kiemelt témaként kezelte, minden apró mozzanatról tudósítottak. A lapokból tudjuk, hogy mindkét színház színészei szerepes fényképeiket tartalmazó díszalbummal ajándékozták meg Jókait. A *Vasárnapi Ujság* beszámolója szerint a pestiek új-év napján adták át a huszonegy fényképet tartalmazó albumot (Timeáról, Krisztyán Tódorról és Atháliáról több felvétel is készült).⁹³ Jászai Mari kivételével azok a színészek mentek el Goszleth István műtermébe, akik az ősbemutatón felléptek. A Terézáról készült fénykép György Jánosné (Farkas) Nagy Lujzát (1843-1910) ábrázolja,⁹⁴ aki a bemutató évében kétszer is játszott a szerepet, 1884. december 16-án és 29-én.⁹⁵ A kolozsvári album tizenhat felvételt tartalmaz, és a rajta lévő felírás szerint 1885. január 31-én adták át Jókainak:

Azon diszes album, melyet holnap a színházi igazgatóság fog átadni Jókai Mórnak, chagrin-bőrbe van kötve, tábláján gazdag és szép mivű aranydiszitményekkel. Az első táblán Jókainak művészi kivitelű monogramja, ötágu koronával; a hátsó táblán, arany pajszon, koszorúval körítve e dátum: „1885. jan. 31.” Az album első lapján, szintén igen diszes kivitelben, e felirat: „Jókai Mórnak tisztelete jeléül a kolozsvári országos nemzeti színház igazgatósága.”⁹⁶

Hányan látták Az arany embert, és mekkora jövedelmet hozott?

Az 1884. december 3-án bemutatott *Az arany ember* a Nemzeti Színházban elsöprő sikert ért el. December 3. és 6. között négy egymást követő estén játszották (kétszer bérletszünetben), az év végéig pedig összesen nyolc előadása volt. 1885-ben huszonnégyszer tüzték műsorra. 1937-ig nem telt el úgy színházi évad, hogy ne került volna színpadra.⁹⁷ A *Fővárosi Lapok* 1884. december 11-én arról adott hírt, hogy „Jókai drámája ötödször is teli ház előtt került színre”.⁹⁸ Az 1884-1885-ből fennmaradt pénzszedői naplók, amelyek kronologikus rendben, estéről estére a napi jegyeladásokból származó

93 [sz. n.], „Mi ujság?”, *Vasárnapi Ujság* 32, 1. sz. (1885): 15.

94 A színésznő azonosítása az OSZK Színháztörténeti és Zeneműtára munkatársának, Erdélyi Lujzának az érdeme. Ő hívta fel a figyelmemet, hogy a képen látható színésznő nem Jászai Mari, a fejforma, az orr alakja, de főként a jól kivehető vágott áll árulkodik erről. A segítséget ezúton is köszönöm.

95 OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1883-1884, 594, 602. fol.

96 [sz. n.], „Napi hírek”, *Magyar Polgár* 19, 25. sz. (1885).

97 HAJDU, összeáll., *A Nemzeti Színház műsorlexikona...*, 143.

98 [sz. n.], „Rövid hírek”, *Fővárosi Lapok*, 1884. december 2., 1876.

bruttó és nettó jövedelmet tartalmaznak, követhetővé teszik, hogy *pontosan* mekkora közönséget vonzott a darab, és a színház helyosztályonként egy-egy alkalommal hány jegyet értékesített.

A forrás szerint *Az arany ember* színre kerülése idején a Nemzeti Színház nézőtere 885 férőhelyes volt. Állóhelyek ekkoriban már nem voltak, a négyfős páholyokban 200 ember fért el, a földszinten és az első emeleten 38 elsőrangú, a második emeleten 12 másodrangú páholy volt. Ezeket túl a földszinten volt 328 támlásszék és 25 erkélyszék, a második emeleten 114, a harmadikon 218 zártszék. A pénzszedői naplókban rögzítették, hogy az előadásra bérletben vagy bérletszünetben került sor. A bérletfolyamon kívül eső esték kimutatásánál azért találkozunk a „bérlet” jegytípussal, mert a színház a bérletesek számára lehetőséget biztosított arra, hogy a bérletszünetes előadásokra is fenntartsák helyüket.⁹⁹ A nézőszámba beleértendő az állandó szabadjegyesek is.

Az ősbemutató napján, december 3-án bérletes előadásként adták a művet. A várakozást jól mutatja az előre eladott jegyek száma. A 221 eladható támlásszékből előre eladtak 156-ot, az összesen 46 első- és másodrangú páholyból 32-öt, a 112 második emeleti zártszékből 89-et, a 218 harmadik emeleti zártszékből pedig 138-at. Az első előadást az állandó szabadjegyesekkel együtt összesen 730 ember látta.¹⁰⁰

	összesen	bérlet	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
támlásszék I-X. sor	196	70	5	101	20	11
támlásszék XI-XX. sor	132	18	14	55	45	20
erkélyszék	25	–	–	2	23	7
elsőrangú páholy	38	–	–	25	–	–
másodrangú páholy	12	–	4	7	1	–
II. emeleti zártszék, I. sor	38	–	1	31	6	6
II. emeleti zártszék, II. sor	37	–	1	36	–	–
II. emeleti zártszék, III. sor	39	–	–	22	17	7
III. emeleti zártszék, I. sor	79	–	–	66	13	13
III. emeleti zártszék, II. sor	73	–	–	72	1	1

99 Ez a kitétel két esetben nem állt: ha valaki csak a téli félévre váltott bérletet, illetve, ha rendkívüli bérletszünetes előadására került sor. [sz. n.], „Bérlet-hirdetmény”, *Fővárosi Lapok*, 1884. március 8., 378.

100 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: 1884/5. évre napi jövedelem ellenőrzési napló, 617, 35. fol. verzó.

	összesen	bérlett	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
III. emeleti zártszék, III. és IV. sor	66	-	-	-	-	-
katonai támlásszék						17
katonai II. emeleti zártszék						10

A *Fővárosi Lapok* által említett napon, 1884. december 9-én, kedden bérletszünetben játszották a művet. A 38 páholyból eladtak 34-et, a 659 egyéni ülőhelyből pedig 560-at. Vagyis a darab ötödik előadását a bérletesekkel és szabadjegyesekkel együtt 746-an látták.¹⁰¹ 1884. december 3. és 16. között a darab hét előadásából ötöt bérletszünetben adtak, a napi jegyeladásokból származó bruttó bevétel a következőképpen alakult: december 3-án 853 forint 20 krajcár, december 4-én 1052 forint 45 krajcár, december 5-én 732 forint 30 krajcár, december 6-án 975 forint 20 krajcár, december 9-én 985 forint 20 krajcár, december 13-án 860 forint 5 krajcár, december 16-án 668 forint 60 krajcár.¹⁰² Az 1885. március 15-ére eső tizenötödik előadás bérletben 926 forint 80 krajcárt,¹⁰³ a július 12-én tartott huszonharmadik előadás, szintén bérletben, 803 forint 52 krajcárt hozott. 1885. október 4-én már huszonkilencedik alkalommal játszották a darabot a Nemzeti Színházban, bérletszünetes előadásként 829-en látták, a napi jegyeladásokból 1148 forint 10 krajcár bruttó jövedelem származott.¹⁰⁴

Míg 1884 decemberében Jókai neve és a regény sikere vonzhatta a közönség nagyobb részét, addig 1885 őszén a nagyfokú érdeklődés már inkább a darabnak szólt. A közel egy év különbséggel készült kimutatások összevetéséből jól látszik, hogy 1885-ben már a legolcsóbb helyekre is előre megváltották a jegyeket, a harmadik emeleti zártszékek harmadik és negyedik sorába szóló 66 jegyből már az előadás előtti napokban eladtak 56-ot. De a forrás nemcsak a nézőszám tekintetében beszédes, hanem abból a szempontból is, hogy milyen társadalmi összetételű közönség lehetett kíváncsi az előadásra. Az egyes helytípusok vásárlóinak számát tekintve nagyon kicsi elmozdulások vannak, a 8 forintos páholyt, a 2 forintos erkély- és támlásszéket megvásárló tehetősebb nézők mellett végig jelen voltak az olcsóbb helyosztályokra, 1 forintért, a 40, 60 vagy 80 krajcárért jegyet váltó kisiparosok, kiskereskedők inasok, cselédek stb. is.¹⁰⁵ Vagyis a társadalom minden rétegét egyformán érdekelte Timár Mihály története, feltehetően a korábban említett *Tamás bátya kunyhója* példájához hasonlóan *Az arany ember* színműváltozatát

101 Uo., 37. fol. rektó.

102 Uo., 35. fol. verzó – 38. fol. verzó.

103 Uo., 60. fol. verzó. A bruttó bevételekből napi költség gyanánt (jegyszédők, tűzoltók, rendőr, vegyes kiadások stb.) 37 forint 65 krajcár és 50 forint 10 krajcár közötti összegeket vontak le.

104 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Napi jövedelmek ellenőrzési könyve, 1885. április–december, 618. (A kéziratban nincsenek fölió- vagy oldalszámok, az egyes előadások bevételei a dátumok alapján keresendők.)

105 A jegyárakat a színlapról tudom. OSZK SzT. Nemzeti Színház színlapgyűjtemény, 1883–1884, 594. fol.

is többen látták, mint ahányan a regényt olvasták. (A regény olcsó kiadása 2 forint 80 krajcár volt, a zártszékekre viszont ennél jóval olcsóbban lehetett jegyet váltani.)

Az 1885. október 4-i bérletszünetes előadás nézőszáma:

	összesen	bérlett	állandó szabadjegyek	előre eladott	napi eladásra átadott	eladottak száma
támlásszék I-X. sor	196	12	4	14	166	152
támlásszék XI-XX. sor	132	6	8	15	103	68
erkélyszék	50	25		2	23	23
elsőrangú páholy	38	4	1	22	11	9
másodrangú páholy	12		4	3	5	3
II. emeleti zártszék, I. sor	38	6	1	18	13	13
II. emeleti zártszék, II. sor	37		1	17	19	9
II. emeleti zártszék, III. sor	39				39	32
III. emeleti zártszék, I. sor	79			10	69	59
III. emeleti zártszék, II. sor	73			28	45	35
III. emeleti zártszék, III. és IV. sor	66			56	10	-
katonai támlásszék I-X. sor						8
katonai támlásszék XI-XX. sor						16
katonai II. emeleti zártszék						7

A darab iránti érdeklődés tizenhat, sőt huszonhárom év elteltével sem csökkent, 1900. március 25-én a nettó bevétel 1530, április 21-én 639 forint 20 krajcár volt.¹⁰⁶ 1907. március 31-én délután játszották a darabot, akkor 2001 forint bruttó jövedelmet hozott.¹⁰⁷

Paulay Ede a *Drámairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta* című, 1883. november 28-án felolvasott Kisfaludy Társaság-beli székfoglaló előadásában úgy nyilatkozott, hogy „Két év óta a színművek három első előadása a bruttó jövedelem egy-egy harmadával, a későbbiek a jövedelem 10%-ával díjaztatnak, és e százalékok az egy estére eső

106 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Előadások, azok bevételeinek és a magán szereplők fellépéseinek nyilvántartása 1900. január 1-től, 778.

107 OSZK SzT. Nemzeti Színház kötetes iratok: Műsor a napi bevétel feltüntetésével, 834.

bérletösszegeből is fizettetnek”.¹⁰⁸ Eszerint Jókai a napi jegyeladásokból származó bruttó jövedelemből az első három előadás után hozzávetőlegesen 880 forintot, az első két év későbbi bevételeiből pedig 63 és 110 forint körüli összegeket kapott. (Az „egy estére eső bérletösszegeből” járó jutalék összege a feltüntetett tiszteletdíjban nincs benne.) A 880 forint az író különböző tiszteletdíjainak ismeretében meglehetősen magasnak számított. A Révai Testvérek 1890-ben *A gazdag szegényekért* 800 forintot fizettek.¹⁰⁹ A Nemzeti Színház 1890-ben *A szigetvári vértanuk* negyvenötödik előadása után 58,¹¹⁰ a Kelemen László-féle társulat megalakulásának százéves jubileumára íratott alkalmi színműért, a *Földön járó csillagokért* pedig 450 forintot adott.¹¹¹ Az *arany ember* az 1880-as évek után is biztos jövedelemforrás maradt Jókai számára, a bevételeit és kiadásait rögzítő 28. noteszbe 50 forintot jegyez be a Nemzeti Színházban 1890. május 18-án esedékes ötvenedik előadás után.¹¹²

De pénzt hoztak neki a vidéki és bécsi előadások is. Az *arany ember* a pesti bemutatót követően gyorsan megjelent az ország több színpadán, 1885. február 28-án pedig már Bécsben, a Theater an der Wienben játszották. Jókai 1884 júniusában abban egyezett meg a darab bécsi szövegváltozatát készítő Ignaz Schnitzerrel,¹¹³ hogy „ami nem magyar színpadokon az említett darabokért benyújtási- honoráriumokban, előadási honoráriumokban és jutalékokban befolyik, fele-fele aranyban megoszlik Ön között és énközöttem”.¹¹⁴ A kolozsvári színház intendánsától, Esterházy Kálmántól egyszeri 80 forintot kért az „írói tulajdonjog átruházásaért”.¹¹⁵ Az 1885. januári kolozsvári előadást még szintén abban a hónapban a szegedi,¹¹⁶ februárban a győri és a székesfehérvári,¹¹⁷ áprilisban a ceglédi,¹¹⁸ novemberben a kecskeméti követte.¹¹⁹ Jókai a darab népszerűsíti-

108 PAULAY Ede, „Dramairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta”, in *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1883–84*, 60 kötet. 322–351 (Budapest: Franklin-Társulat, 1885), 19:331.

109 JÓKAI Mór, *Főljegyzések*, kiad. PÉTERFFY László, 2 kötet. Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 2:807.

110 Uo., 90.

111 Uo., 799–800.

112 Uo., 793, 809.

113 Az egyik lap tudósítása szerint Ignaz Schnitzer a Theater an der Wien számára nemcsak lefordította a darabot, hanem komoly változtatásokat is tett: „Így például Brazovits nem hal meg, hanem, midőn Timár megveszi házát az árverésen és odaajándékozta Timeának ő elmegy felügyelőnek a Timár által épített kórházba. Noémi anyja se hal meg, sőt inkább leányával és kis unokájával együtt Kristyán Tódor után, hogy a gazfickó merényletét meghiúsítsák. Ez az egész jelenet a Balaton partján történik. Kristyán alatt ott szakad le a jég, szemek előtt, de midőn Timár Noémivel vissza akar térni a Senki szigetére, Teréza nem engedi – a kétnejű embernek ott többé semmi keresete sincs. Végre Athalia gyilkától nem Timár menti meg Timeát (mint a nyomtatásban megjelent szövegben van), hanem Noémi, Timár pedig végzetének megoldhatlan csomóját erőszakosan vágja ketté és egy golyót röpit szívébe. »Te vagy az özvegye« – ezek Noémi végszavai Timeához – »de én vesztettem el őt!«. Huszár Imre, »Az »Arany ember« Bécsben», *Budapesti Hirlap* 5, 60. sz. (1885): 1.

114 Schnitzer Ignaz Jókai Mórnak, [Bécs, 1884. június 22.], in JÓKAI, *Levelezése* 3., 234, 637.

115 Jókai Mór gróf Esterházy Kálmánnak, Budapest, 1884. december 11., in uo., 260.

116 [sz. n.], „Táviratok”, *Budapesti Hirlap* 5, 10. sz. (1885): 4.

117 [sz. n.], „Színház, zene, képzőművészet”, *Pesti Hirlap* 7, 52. sz. (1885): 18.

118 S., „Szinészet”, *Czegléd* 3, 17. sz. (1885).

119 –l-, „Színház”, *Kecskemét* 13, 44. sz. (1885).

tése érdekében a kolozsvári, szegedi és bécsi bemutatókon személyesen is megjelent.¹²⁰ Az egykorú sajtó szerint *Az arany ember* ezekben a városokban telt házak előtt került színre, a bécsiek még azt sem bánták, hogy azon az estén a szokásosnál drágábban adták a színházjegyeket.

A nagyobb vidéki városok stabilan működő színtársulatainak előadásai tehát biztos sikerre számíthattak, ami nem feltétlenül mondható el az országot járó kisebb-nagyobb vándortársulatokról. Miklósy Gyula színigazgató naplója szerint egyes kelet- és északkelet-magyarországi (kis)településeken az érdeklődést se az író neve, se *Az arany ember* regényváltozatának másfél évtizedre visszamenő sikere nem segítette. A társulat 1886. szeptember 11. és 1887. október 24. között tíz különböző helyen adta elő a darabot: Iglón, Lőcsén, Selmecbányán, Korponán, Putnokon, Tornalján, Abonyban, Karcagon, Túrkevéen és Kisvárdán. Miklósy, aki rendszeresen olvasta az újságokat és követte a színházi híreket, nehezen tudott megbarátkozni azzal, hogy az általuk bejárt térségben még *Az arany ember* esetében is csekély napi bevételek vannak. A kudarcok ellenére újra és újra műsorra tűzte a darabot, noha egyetlen település kivételével mindenhol a korponai és karcagi előadásokról írtakat tudta elismételni:

No hiszen szép telt ház volt ma, „Arany ember”-re 18 f 40 xr bruttó jövedelmünk volt. Ez ugyancsak szálanomra méltó publicum! Nincs ennek még fogalma sem az irodalom és színészetről. Nemhiába, hogy a világ végén laknak elszigetelve minden civilisatiótól! [...] „Arany ember” se került talán még olyan kevés közönség előtt színre, mint a tegnapi előadásunkon. 6 f 90 xr volt az összes bevétel. De még a bérlők sem jöttek el. Nem csoda tehát, hogy az egész előadás hatás nélkül folyt le.¹²¹

Az érdektelenség azonban valószínűleg nem fogható kizárólag a lakosok irodalom és színház iránti fogékonyságának hiányára, a társulat viszonylagos gyengesége is az okok között lehetett. Az együttes körülményei *Az arany ember* színpadra kerülése idején nem voltak túl kedvezőek, a díszletek, jelmezek megújítására már nem jutott pénz, az igazgató időnként a tartósan alacsony napi bevétel miatt még a színészeinek sem tudott fizetést adni.¹²² Egy ilyen társulathoz nyilvánvalóan nem a szakma legjobbjai csatlakoztak, maga Miklósy sem rest lejegyezni, hogy Iglón végigizgulta az első felvonást, mert az Ali Csorbadzsit játszó színész nem ment próbára, este pedig részegen lépett színpadra.¹²³ Az igazgató időnként a szerepek kiosztásakor is nehézségekbe ütközött, Krisztyán Tódor szerepét például a tizenöt éves Gábor fiára bízta. Ugyanígy gondot okozhatott az is, hogy a tagok folyamatosan cserélődtek, egy-egy előadás az idő előre haladtával sem tudott kiteljesedni, mert valamelyik színész helyébe mindig új lépett. Noémi szerepét például 1886. szeptember 11-én Iglón Ábrányi Mari játszotta, 1887. január 22-én Selmecbányán már Szilágyi Etel. Néhány hónappal később pedig a kö-

120 [sz. n.], „»Az arany ember« első előadása”, *Magyar Polgár* 19, 27. sz. (1885).

121 MIKLÓSY Gyula, *Naplója 1886–1888*, kiad. RAJNAI Edit, Studia Theatralica (Budapest: OSZK, 2018), 126, 214.

122 RAJNAI Edit, „»Bizony szép mesterség ez a színészdirektorság!«”, in MIKLÓSY, *Naplója...*, 23.

123 Uo., 38.

zönség Miklósy egyik lányát, Ilonát láthatta a szerepben.¹²⁴ Miklósy hiába igyekezett a Pesten újonnan bemutatott színművek mihamarabbi beszerzésével (egy bejegyzéséből kiderül, hogy *Az arany embert* már 1886 szeptembere előtt is játszották), a színészek hiányosságai és a darabok szerény kiállítása nem vonzott akkora közönséget, a darab egyedül csak Iglón tudott számottevő érdeklődést kiváltani, ahol az előadáson megjelenő diákok (az evangélikus főgimnázium tanulói) feltehetően ismerték-olvasták magát a regényt vagy Jókai más műveit.¹²⁵

„Az arany ember” rendkívüli hatással került tegnap itt először színre, talán azért tett olyan hatást, mivel majdnem az egész közönség diákokból állt. 166 darab diákjegyet adtunk el, és 88 f 30 xr volt az összes bevételünk.¹²⁶

Távlatok

A színháztörténeti források, a drámaszövegeket is tartalmazó rendező- és sűgőpéldányok kritikai igényű kiadásának Magyarországon nincs hagyománya. Tudtommal Katona József korai, *Bánk bán* előtt írt drámái esetében fordult elő először, hogy a sajtó alá rendezők fűszövegként betűhíven átírt, szövegkritikai jegyzetekkel ellátott sűgőpéldányok közreadására vállalkoztak.¹²⁷ Noha esetükben a szerzői kézirat vagy a szerző által jóváhagyott nyomtatott szöveg hiánya indokolta ezt a fajta textológiai eljárást, tanulmányomban arra igyekeztem rámutatni, hogy bizonyos esetekben érdemes lenne más perspektívába helyezni azoknak a 19. századi drámáknak a kritikai kiadását is, ahol rendelkezünk a szerző által legitimált kézirattal vagy kiadással. Úgy vélem, *Az arany ember* az egyik jó példa arra, hogy felmérjük a színháztörténeti források textológiai és filológiai jelentőségét, mit és mennyit adnak hozzá egy dráma keletkezés- és recepció-történetéhez. Jelen esetben a különböző forrástípusok Jókai drámaírói működését sokkal összetettebbnek és sokrétűbbnek mutatják, mint ahogyan azt a már sajtó alá rendezett adaptációk kapcsán korábban gondolták. A rendezőpéldányok nélkül nem tudnánk, hogy Jókai aktívan részt vett átdolgozásainak színpadra állításában, az alkotói folyamat számára nem ért véget a szerzői kézirat elkészítésével, részese volt a színpadon elhangzó szöveg kialakításának is. Dramaturgiai munkája *Az arany ember* esetében azért kü-

124 Uo., 38, 115, 165.

125 Tíz évvel későbbi adatunk van arra, hogy 1896-ban a nagykikindai állami gimnáziumban több Jókai-mű is szerepelt már a kötelező iskolai olvasmányok között (2. osztályban *Mátyás diák és Bente úr*, valamint *Mátyás király és a szegény varga*; 3. osztályban *Magyarhon szépsége*). A Nagy-kikindai M. Kir. Állami Gimnázium értesítője az 1896–97. tanévről, közl. KRCSMÉRY Károly (Nagykikinda: Milenkovits István, 1897), 332–333. *Az arany ember* 1909-ben ajánlott olvasmányként szerepel a lugosi állami főgimnázium értesítőjében a 8. osztályosok számára. A lugosi M. Kir. Állami Főgimnázium XVII-ik évi értesítője 1908–1909. iskolai évről, közl. PUTNOKY Miklós (Lugos: Virányi János Könyvnyomdája, 1909), 15.

126 MIKLÓSY, *Naplója...*, 38.

127 KATONA József, *Három színjáték: A' Lutzá széke, Aubigny Clementia, A Rózsa (1812–1814)*, kiad. DEMETER Júlia és NAGY Imre (Budapest: Balassi Kiadó, 2020).

lönösen fontos és érdekes, mert a darab kiadása során nem a szerzői kéziratot vette alapul, hanem azt az idegen kézzel írt színházi példányt, amely az ő utólagos módosításai mellett Paulay Ede rendezői ötleteit is tartalmazza. A színházi kontextus erősítésével, a rendezőpéldány segítségével betekintést kapunk abba a többszörös és többszereplős értelmezési folyamatba, amely a regény átdolgozásától a színmű színpadra alkalmazásáig tartott. A forrás lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk Jókai elveszett szerzői kéziratát, illetve annak alakulástörténetét a nyomdába kerülésig. Az első kiadást olvasva semmi sem mutat arra, hogy az ötödik felvonás első jelenetét nem Jókai írta, s nem derülnek ki belőle azok az utólagos szerzői módosítások sem, amelyeket kimondottan a színpad kedvéért iktatott be. Feltételezésem szerint a szerzői utasítások megírásakor bennfentes színházi emberként pontosan tudta, hogy az ősbemutató helyszínül szolgáló Nemzeti Színházzal szemben milyen elvárásai lehetnek a darab kivitelezését illetően. Mivel a szerepes fényképek, illetve a jelmez- és bútorjegyzék nélkül nem tudnánk arról, hogy elgondolásai mind a színpad berendezését, mind a jelmezeket illetően megvalósultak, ezeknek a forrásoknak is helye lenne egy filológiai apparátusban.

Jókai *Az arany ember* színpadi sikerére nagyon büszke volt, amikor az 1890-es évek közepén utószót írt a regényváltozat nemzeti kiadásához, arról is megemlékezett, hogy „Színdarabot is írtam belőle, s ez az egyetlen színművem, mely húsz éven át fenntartotta magát, s német színpadokon is sikert aratott”.¹²⁸ E kötet 1896-os megjelenéséig, vagyis *tizenkét* (nem húsz!) év alatt a Nemzeti Színház hatvanhét-szer tűzte műsorra az adaptációt. A színpadi recepció számbavételekor nem pusztán a sajtóhírekre támaszkodtam („Jókai drámája ötödször is teli ház előtt került színre”), hanem bevontam a kutatásba egy olyan színháztörténeti forrástípust is, amelyet az irodalomtörténet-írás nem használ. A pontos nézőszámokat rögzítő pénzszedői naplók nemcsak azt teszik követhetővé, hogy az ősbemutató alkalmával, illetve hónapokkal, évekkel később hányan voltak kíváncsiak az átdolgozásra, hanem azt is, hogy egy-egy előadás bevételéből az író hozzávetőlegesen mekkora tiszteletdíjat kapott. A színházi recepció szempontjából a másik jelentős forrás Miklósy Gyula vidéki színingazgató nemrégiben megjelent naplója lehet. Az 1886. szeptember 7. és 1888. augusztus 14. közötti időszakot felölelő önelbeszélés *Az arany ember* mellett további öt Jókai-darab (*A bolondok grófja*, *Fekete gyémántok*, *A jószívű ember*, *Könyves Kálmán*, *Olympi verseny*, illetve szerepel még *A cigánybáró* is) fogadtatástörténetéről ad számot. Miklósynak *Az arany emberrel* kapcsolatos bejegyzései a művelődéstörténetnek olyan területét, egy-egy lokális közösségnek a kortárs magyar irodalomhoz való viszonyulását hozzák közel, amelyről a sajtóban valószínűleg hiába keresnénk híreket.

Az talán már egy ilyen terjedelmű tanulmányból is látszik, hogy a színháztörténeti források újabb perspektívát adhatnak a 19. századi drámák értelmezéséhez és egykorú recepciójához. Olyan esetekben pedig, amikor egy kanonikus szerző sajtó alá rendezésre váró művéről van szó, új alapokra helyezhetik egy alapvetően színházi műfajjal kapcsolatos textológiai és filológia elvárásainkat. A hat évtizede útjára indult Jókai kri-

128 JÓKAI, *Az arany ember* (1872), 1:292.

तिकai kiadás esetében jól érzékelhető, hogy a kötetek egygé tartozását ma már leginkább csak a *Jókai Mór összes művei* sorozatcím biztosítja. Az elmúlt hatvan évben kicserélődtek a sorozatszerkesztők, a sajtó alá rendezők, s újabb és újabb, egymást felülíró textológiai szabályzatok születtek. Az érvényben lévő szabályzatok időnkénti felülbírlása, újragondolása egyre inkább beláthatóvá teszi azt, hogy a különböző szövegtípusok sajtó alá rendezésekor még egy-egy életmű kiadása esetében sem követhetünk azonos gyakorlatot, sémákat. A 2004 óta érvényben lévő textológiai szabályozás óvja is a sajtó alá rendezőket a „túlzott normativitástól”, a korábbi reguláktól eltérően csak az alapvetően elvárt kritériumok felsorolására szorítkozik.¹²⁹ A Jókai kritikai kiadás jelenlegi sorozatszerkesztője, Eisemann György ezt szem előtt tartva a kiadás alatt lévő elbeszélések kapcsán 2009-ben úgy nyilatkozott, hogy „a szövegkritikai felfogás pluralizálódása, a megengedett eljárások sokfélesége lehetővé teszi, hogy a sajtó alá rendezők többé-kevésbé egyéni koncepciókat is érvényesítsenek”.¹³⁰ Ennek fényében csak remélni lehet, hogy a még kiadásra váró adaptációk esetében a szövegek olyan kutatók kezébe kerülnek, akik hajlanak a darabok színházközei megközelítésére, a több kéz írását is magán viselő rendezőpéldányok kritikai igényű kiadására, valamint az irodalom- és színháztörténeti szempontok egyszerre történő érvényesítésére.

Summary

LILLA SZALISZNYÓ

Textological and philological reflections on (re)interpreting the adaptations of Mór Jókai:
The Golden Man

In Mór Jókai's oeuvre two works bear the title *The Golden Man*: a novel published in 1872, and its dramatised version premiered on December 3rd, 1884, in the National Theatre in Budapest. This study focuses on the in-house sources of the first performance. No critical edition of the play has been published yet, so the study attempts to define the textological and philological significance of these sources and their benefits in regard to the formation and reception of a play. According to *the director's copy*, Jókai was an active participant in the process of staging his adaptations, he took part in forming the actual text, too. When he published the drama, he did not base the edition on his own original autograph, instead, he took the copy used in the theatre, containing not only his own additional modifications but the ideas of the director Ede Paulay as well. *The list of costumes and of furniture* can help us to show that, as to the visuals, the theatre took it very seriously to realise Jókai's instructions. The play was a great success, brought sold-out performances in Budapest. *The accounts of the actual daily receipts* list the number of tickets sold in the different price categories so they are valuable sources to break down the term „full house” to exact data and, also, offer insight into the possible social stratification of the audience.

129 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 328–330.

130 EISEMANN György, *Szakmai zárójelentés a Jókai Mór műveinek sajtó alá rendezése a kritikai kiadás számára (49750) című pályázatról*, 2009, hozzáférés: 2021.08.21, http://real.mtak.hu/2456/1/49750_ZJ1.pdf.

BALÁZS MIHÁLY

Új javaslat a késői Balassi krakkói olvasmányaira

Balassi Bálint 1591 januárjában Lengyelországból írott levelének sajnos csak Rimay János idézésében ránk maradt egy részlete:

Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztire küldtem két könyvet is. Elolvasván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felölök való tetszését és opinioját. Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás olvasásából efféle politikai tiszteknek igazgatása módjában annyit én nem okosodtam, mint az egymással ellenkező két autornak írásából [...]¹

Az idézet sok irodalomtörténészt foglalkoztatott, s bár a mondott könyvek példányai máig nem maradtak fenn, sok mozzanat végleges módon tisztázódott is.

Az egyik esetben nem férhet kétség az azonosításhoz. Így biztosra vehetjük, hogy a Székely Nemzeti Múzeumból előkerült, majd elpusztult, s a szakirodalomban sokáig *Disputatio de Republica Romanorum*ként emlegetett kötet címe a következő volt: *Nicolai Machiavelli Florentini Disputationes de Republica, quas Discursus nuncupavit, Libri III. Quomodo in rebus publicis ad Antiquorum Romanorum imitationem actiones bene maleve instituantur. Ex italico latini facti. Ad generosum et magnificum D[ominum] Ioannem Osmolski de Prauidniki, Polonum. Mompelgarti, Per Iacobum Foilletum Typographum Mompelgantensem*. A tisztázás Eckhardt Sándornak köszönhető, aki kézbe is vette a könyv 1591-es kiadásának egy példányát az ELTE könyvtárában, s a bibliográfiák alapján már akkor megállapította, hogy van a műnek 1589-es kiadása is, amely megegyezik az 1591-sel.² A művel a Balassi-vonatkozás nélkül foglalkozó Almási Gábor³ pontosítása nyomán azonban tudhatjuk, hogy először 1588-ban jelent meg. Még fontosabb, hogy az első két esztendőben megjelent példányokban még jelzés sincs a fordító nevére, a latinra átültető monogramja először az 1590-es kiadásban olvasható.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

1 BALASSI Bálint, *Összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*, szöveggond. STOLL Béla, utószó, szótár ECKHARDT Sándor, ford. ECKHARDT Sándor (Budapest: Magyar Helikon–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), 414.

2 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955), 1:381–282.

3 ALMÁSI Gábor, „Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkodásban”, in ALMÁSI Gábor, *Reneszánsz és humanizmus*, 307–348 (Budapest: L' Harmattan Kiadó–Kossuth Klub, 2017), 323.

Az alábbiakban előbb ennek a kötetnek a kelleténél kisebb figyelemre méltatott ajánlását szeretném bemutatni, majd a kötet két olyan fejezetével foglalkozom, amelyek a fordító a szakirodalom szerint valamelyest átdolgozott. Ezt követően hipotéziseket fogalmazok meg a Balassi által postázott másik kötet azonosításra. Írásom értelemszerűen erősen kötődik Gömöri György,⁴ Kőszeghy Péter⁵ és Szentmártoni Szabó Géza⁶ erőfeszítéseihöz, akik új források megszólaltatásával vagy a régiek új szempontú vizsgálatával törekedtek a magyar költő által 1589 szeptembere és 1591 nyara között Lengyelországban eltöltött időszak kitöltésére, s ez a lengyel irodalomtörténetben is jártas Gömörinél az ottani irodalmi élet eruditus szemléjét is felölelte. Mivel nincs mindenben egyetértés közöttük, talán nem indokolatlan rögzíteni, hogy mi az a minimum, amelyet az alábbi, kifejezetten eszmetörténeti szempontok által vezérelt elemzésben a költő életrajzában és kapcsolatrendszerében kiindulópontnak tekintek. Korabeli forrásokkal tehát a következők igazolhatók. Költőnk Báthory András, Mikołaj Zebrzydowski és Wesselényi Ferenc támogatását élvezve komoly szervezőmunkával összeverbuvált katonáival együtt elszegődött Jan Zamoyski mellé, hogy részt vegyen a török elleni háborúban. Igazolhatóvá vált továbbá, hogy az előkészületekre kapott összeg egy részét az 1590 májusában Wesselényi Ferencnél Dębóban tartózkodva vissza tudta fizetni.⁷ Bizonyosnak tekinthető, hogy az 1590-es évnek legalább az elején, majd a végén gyakran megfordult Krakóban, hiszen innen írt duzzogó levelet Ernő főhercegnek, majd innen fogalmazta meg otthoni helyzete kilátástalanságát felpanaszoló híres sorait öccsének. Az utolsó biztos adat krakkói tartózkodására egy 1590. november 11-én Batthyány Ferenchez írott levél. Biztosnak látszik, hogy 1590-ben vagy 1591-ben valamennyi időt eltöltött a braunsbergi (braniewói) jezsuita kollégiumban, ahova nagy valószínűséggel Báthory András támogatásával jutott el. Nehéz eldönteni, hogy 1591 januárjában hol tartózkodott, hiszen az idézett levelet Rimay Braunsbergből küldöttnek, míg a könyvet Krakóból postázottnak mondja. Biztos viszont, hogy 1591-ben „az tenger partján, Oceanum mellett” írta a *Kegyelmes Isten, kinek kezében* kezdetű versét.

Feladatom első részére térve nem volt nehéz az ajánlás címzettjéről képet alkotni, hiszen Jan Osmólskiról (1510–1593/4) a kora újkori lengyel művelődéstörténet két kiváló kutatója, Stanisław Kot⁸ és Henryk Barycz⁹ írt tanulmányt. A későbbi szakirodalom lé-

4 Csak a legutóbbi kettőt idézzük, amelyek természetesen hivatkoznak a korábbiakra is: GÖMÖRI György, „Glosszák Balassi életrajzához”, *Tiszatáj* 75, 1. sz. (2021): 68–74; GÖMÖRI György, *A rejtőzködő Balassi, Ariadné könyvek* (Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2014).

5 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 292–297; KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint (1554–1594)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2009).

6 A legutóbbi közlés: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi az Oceanum-tenger partján”, in „Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szablyámat”: *Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. HELTAI Bálint és SIPOS Lajos, 133–149 (Budapest: Magyar Napló–Fókusz Egyesület, 2018).

7 GÖMÖRI György, „1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 112–113.

8 Stanisław KOT, „Basel und Polen (XV.–XVII. Jh.)”, *Zeitschrift für schweizerische Geschichte* 30, no. 1 (1950): 71–91, 71–75.

9 Henryk BARYCZ, „Przyjacieli i protektor zagranicznych uczonych”, in Henryk BARYCZ, *W błaskach epoki odrodzenia*, 141–160 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968), 154–156.

nyegében az általuk feltárt adatokkal gazdálkodik, új forrást csak Zofia Głombiowska¹⁰ monográfiájának egy fejezete szólaltatott meg.

Az ezekben foglaltak alapján megállapítható, hogy Balassi a család lengyelországi emigrációja idején kapcsolatba kerülhetett vele, hiszen Osmólski annak a kislengyelországi, irodalmi ambíciókat is tápláló protestáns csoportosulásnak volt tagja, amellyel Balassi János és családja is kapcsolatba került. Osmólski meghitt barátja volt a reformáció jegyében formálódó lengyel nyelvű irodalom legnagyobbikának, Mikołaj Rejnek. A lengyel szakirodalom különösen fontosnak tartja a kör további tagjai közt Andrzej Trzeciekit, akit a reformáció egyik legnyitottabb személyiségéként emlegetnek. Csak az utóbbi években vált intenzív kutatás tárgyává egy olyan, Osmólski által összeállított kéziratos kolligátum, amely a felsoroltak mellett Kochanowski elégiáinak korai változataiból is tartalmaz néhányat, s itt olvasható a nagy költő *Czego chcesz od nas*, *Panie* kezdetű nagy istenes versének korai változata is. Trzeciekitől olyan latin pasquillusok szerepelnek, amelyek Rómát és intézményeit támadták, különösen hevesen írt az 1556-ban Lengyelországba érkező pápai követ ellen. Emlékeztetünk arra, hogy ebben a közegben született meg Jakub Lubelczyk 1558-ban Krakóban megjelent zoltárkönyve (*Psalterz Davida onego świętego a wiecznej pamięci godnego króla i proroka...*), amelynek egyik darabja Balassi *Áldj meg minket, Ūristen* kezdetű versének forrása volt. Másfelől míg Jan Ślaski publikációi¹¹ még nem tudtak arról, hogy Lubelczyk ugyanebben az esztendőben megjelentette *Wirydarz Krześcijanski* (Keresztény virágoskertecske) című munkáját is, később megállapítást nyert, hogy ez az újabban modern kiadásban is megjelent szöveg¹² ugyancsak 1558-ban Krakóban látta meg a napvilágot, s lényegében az evangélikus Michael Bock Balassi által is magyarított *Würgärtlein für die kranken Seelenje* feldolgozásának tekinthető. A lengyel szakirodalomban már fel is merült, hogy a magyar költő Lubelczyktól is ösztönzést kaphatott a szülei vigasztalására született mű elkészítésére,¹³ jöllehet az allegorikus szereplőket is felvonultató lengyel erősebben egyéni feldolgozás, s a magyar közvetlen forrása semmiképpen sem lehetett.

Osmólski ugyanakkor nem az erdélyi fejedelmet támogatta a királyválasztás során, s Báthory István királlyá választása után vagyónának nagy részét pénzzé téve el is hagyta Lengyelországot, s ettől kezdve külföldön, Bázelen, majd Nürnbergben élt. Matematikai és biológiai tanulmányokat is folytatott, s nagy kertés háza Bázelen a szellemi élet fontos színhelye lett. Báthory István halála után már időnként haza is látogatott, és élete végéig kapcsolatban maradt kislengyelországi protestánsokkal: a lengyel peregrinusok egyik nagy támogatójának tartják.

10 Zofia GŁOMBIOWSKA, *Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego: Dwie wersje* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981).

11 Jan ŚLASKI, „Balassi és a korabeli lengyel irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 702–705, 702; Jan ŚLASKI, „Balassi Bálint és a lengyelek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 655–660, 656.

12 Jakub LUBELCZYK, *Wirydarz krześcijański pięknie przyprawiony...: Apoteka Duchy świętego, wprowadzenie i opracowanie* Katarzyna MELLER, Lubelska Biblioteka Staropolska 7 (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2009).

13 Katarzyna MELLER, „Zapomniane dzieło Jakuba Lubelczyka”, *Ruch Literacki* 21, no. 2 (1980): 135–140.

Bár nagyon valószínű, hogy Balassi nem az 1590-es, hanem valamelyik korábbi, az ajánlást még nevének kezdőbetűivel (I. N. S.) sem jelző kiadást olvasta, mivel fontos gondolatokat közöl, nem lehet közömbös számunkra, kiről is van szó. Nagyon izgalmas személyiségről, hiszen a szerző Giovanni Niccolò Stupano/Stopani (Johannes Nicolaus Stupanus), hosszú életet (1542–1621) megélt filozófus és orvos volt, aki sok honfitársához hasonlóan protestantizmussal szimpatizáló nézetei miatt hagyta el Itáliát, s telepedett le Bázelen. Jóllehet ennek az olasz emigrációnak több tagja erősen foglalkoztatta a radikális reformáció hazai kutatóit, magyarul Stupanóról csak a legutóbbi időben jelent meg számottevő tanulmány. Almási Gábor könyvének egy fejezete ugyanakkor a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva, sőt azokat gazdagítva is mutatja be tevékenységét, így elegendő csak a legszükségesebb adatokat megemlítenünk.¹⁴ Bázeli egyetemi tanulmányai után 1570-től a retorika professzora lett, s elődjéről, Celio Secundo Curionéről egy szép orációban is megemlékezett. Az 1580-as évek végéig elsősorban humaniorákkal foglalkozott, vezette a logika tanszéket is, tanította Arisztotelész *Organonját*, majd Theodor Zwinger halála után szinte teljes egészében az orvostudománynak adta át magát, rendre ilyen tárgyú műveket ír, s nagy számban készültek nála ilyen tárgyú diszsertációk.¹⁵ A korábbi időszakból azt tartjuk legfontosabbnak, hogy Celio Secundo Curionét e tekintetben is követve igen szorgos munkása lett annak a munkaközösségnek, amely küldetésének tekintette, hogy az európai nyilvánosság számára is elérhetővé tegye az itáliai humanizmus legfontosabb szövegeit. Ez vonatkozott az olasz nyelvűekre is, amelyekből latin fordításokat jelentettek meg – elsősorban Pietro Perna szinte erre szakosodott nyomdájában. E nagy léptékű programban Stupaninak néhány történeti mű (Pandolfo Collenuccio Nápoly történetét feldolgozó szövege, Contarini műve II. Szelim szultán Velence elleni hadjáratáról) mellett Alessandro Piccolomini *De la sfera del mondo libri quattro in lingua toscana* címmel Sacrobosco *De sphaera* című művét kommentáló szövege, valamint Francesco Patrizi *Della historia diece dialoghi* című munkája jutott, amelyet *Francisci Patricii De legendae scribendaeque historiae ratione dialogi decem* címmel jelentetett meg 1570-ben. Carlos Gilly¹⁶ és Leandro Perini¹⁷ egymást kiegészítő adataiból azt is tudjuk, hogy a nyomdász Pietro Perna eredeti elképzelése szerint Machiavelli összes művének latinra fordítása Silvestro Tegli¹⁸ feladata lett volna, ő azonban csak az *Il*

14 ALMÁSI, „Machiavelli a politikai...”, 307–344.

15 Ezek közül egy magyarországit találtam a bibliográfiákban: *Christo duce et auxiliante, ad theses de tabe seu phthisi praescriptas clarissimorum in celeberrima Academia Basiliensi dominorum medicorum, praeceptorumque dignissimorum voluntate, & praeside [...] Iohanne Nicolao Stupano, philosopho ac medico prastantissimo existente, Iacobus Gregorii Taxovinus Pannonius, exercitii gratia conabitur respondere XV. Novembris anni partus salutiferi M.D.LXXXVI. hora locoque deputatis Basiliae*. Basel – UB Hauptbibliothek Magazin (UBH Diss 13:14).

16 Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 151 (Basel und Frankfurt am Main: Verlag Helbling & Lichtenhahn, 1985), 239, 246.

17 Leandro PERINI, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, Studi e testi del Rinascimento Europeo 17 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2002), 190–191.

18 Róla érdemes azt is tudni, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn az Erdélyben élő Biandratával. Egy másik olasz Bernardino Bonifacio mindenesetre egy levelében azt írta Basilius Amerbachnak, hogy

principe átültetésével készült el, s 1573-ban bekövetkezett halála után került a képbe ebből a szempontból is Stupani. Mint a későbbiekben még látni fogjuk, ő az *Il principe* megörökölt latinjának újrakiadására is sort kerített, most azonban előbb a *Discorsi* imént leírt latin kiadásáról kell szólnunk.

Stupanus az ajánlásban arról beszél, hogy az iskolában is tanított módon az emberi megismerő tevékenység az ellentétes dolgok észlelésén és tudatosításán alapszik. Ha tapintunk, érdes és puha dolgokat érzékelünk, ha látunk, fehéret és feketét, ha a morált tanulmányozzuk, virtus és vétek párosával találkozunk. Ezért nem kell korholnunk azokat, akik az állam irányításáról írva nem csupán azt közlik, hogy mi történik jó, kegyes, barátságos és bölcs uralkodók alatt, hanem az ezzel ellenkező intézkedések mozgatóit is feltárják, s megmutatják a rossz, istentelen, ellenséges és ostoba cselekedeteket is. Ezt figyelembe véve Machiavellinek az államról írott könyvei felülmúlják a régieket, és hasznosabbak, mint az isteni Platón vagy Arisztotelész munkái, hiszen ezekből nem csupán a jó, hanem a rossz és ravasz cselekedetek mögötti megfontolásokat is megtanulhatjuk. Persze nem azért, hogy éljünk is ezekkel, hanem azért, hogy fel tudjuk velük venni a harcot, mert ha tudatlanok maradunk, nagyon hamar csapdájukba eshetünk. Az ajánlás címzettje, aki az isteni és emberi dolgok nagy ismerője, mondja az ilyenkor szokásos fordulatokkal élve, persze tudja ezt. Mégis azért ajánlja neki, hogy tekintélye által többen eljussanak a dolgok ilyen változatos voltának megismeréséhez. A könyv már nem Bázelen jelent meg, hanem a Würtemberg-ház fennhatósága alatti Mömpelgard (Montbéliard) városában, ahová a felszerelést megöröklő Jacques Foillet a Perna-műhelyt áttelepítette.

Az ajánlás tehát az emberi megismerés egyetemes törvényszerűségének tekinti az ellentétes dolgok együttes számbavételét, magában a kötetben azonban ez kevésbé érvényesül, hiszen itt egyetlen szerzőnek a Titus Livius szövege által kiváltott gondolatait olvassuk, s inkább arról beszélhetünk, hogy az eddigi tudás egészül ki új és eredeti megfontolásokkal. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy a nagy firenzei kommentárjainak zöme megmarad a latinra fordítás során. Leandro Perini ugyan néhány szöveghely esetében katolizáló tendenciát vél felfedezni, amelyet összefüggésbe hoz azzal, hogy a fordító erősen kötődött az olasz kultúrához, ám az ő nyomán elvégzett szűrőpróbaszerű vizsgálataim az előbbi semmiképpen sem igazolják. Rendkívül fontos ebből a szempontból, hogy az erősen megcenzúrázott 1531-es első kiadástól eltérően nem hagyja el az első könyv 11. és 12. fejezetének szokványosnak aligha tekinthető, a vallás instrumentális kezelésével eszmetörténeti nóvumot jelentő gondolatmeneteit sem, csak valamelyest módosít rajtuk. Így a 11. elején megelepszik annak kijelentésével, hogy az alattvalókat nyugalomra, békességre és engedelmességre a vallás segítségével lehet rávenni, de elmarad az az általánosítás, *hogy vallás nélkül egyetlen közösség sem állhat fenn* („si volve alla religione, come cosa al tutto necessaria a volere mantenere una civiltà”). Ugyancsak átalakítja a fejezet utolsó mondatát, ahol az azt összegző szentenciát, hogy az emberek mindig ugyanazon rend szerint születnek élnek és halnak meg, az eredeti-

Teglio halála után a felesége Erdélybe távozott Biandratához. Vö. Antonio ROTONDÒ, „Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 15710 e il 1580”, in Antonio ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, 273–392 (Torino: Edizioni Giappichelli, 1974), 315.

nél jóval fennköltebb cél elérésével köti össze, az olasztól eltérően nála ez kifejezetten azoknak szól, akik a jó és szent állam megteremtésén fáradoznak („bonam sanctamque reipublicae formam instituere cupiunt”). Nem katolizáló, hanem éppen a protestánsok szóhasználatára emlékeztet viszont az első könyv 12. fejezetének néhány helye. Mindjárt az első mondatban nem egyszerűen a vallási szertartások („le cerimonie della loro religione”) megtartásának fontosságáról beszél, hanem a vallás helyes kultuszáról („ut verum religionis cultum recte instituant et venerentur”). Ez a fejezet azért lett a cenzúra áldozata korábban, mert Machiavelli a római egyházat tette felelőssé Itália szét-hullásáért. Ez megmarad a mostani latinban, de Stupani az egyház régi és mostani állapotának szembeállításakor a protestánsoknál megszokott szóhasználatot használva beszél az ősegyház gyakorlatáról, másrészt a jogos isteni bosszúra vezeti vissza a romlást: „Quod si quis etiam diligenter consideret eum religionis cultum, qui nostra aetate in usu est, eumque conferat cum prima Christianae religionis institutione ac veris fundamentis, is non potest, vel illius interitum non metuere, vel divinam ultionem non formidare.”¹⁹

A fejezet középső részéből Perini csak azt emeli ki, hogy a pápai állam itáliai szerepvállalását ecsetelve a latin elhagyja azt a félmondatot, hogy az egyház fő világi hatalmát féltve („per paura di non perdere il dominio delle cose temporali”) keresett külföldi segítséget itáliai vetélytársai ellenében. Valójában mintegy húsz soros részlet átfogalmazása történik meg. Ennek során Stupanus lerövidíti azt a részt, amely arról szól, hogy a római egyházban nem a keresztény vallás parancsai szerint élnek az emberek. Ám annál részletesebb a másik kérdésben. A latin szöveg világosan kimondja, hogy az erkölcsi romlásnak is az az oka, hogy a római egyház nem csupán a szent dolgok irányítását ragadta magához, hanem a világi szférában is a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik.²⁰

Nagyon izgalmas műről van tehát szó, s persze nem kevésbé izgalmas az a kérdés, hogy miképpen jutott el Balassához. Eckhardt Sándor nem tartotta kizártnak azt sem, hogy magától Osmólskitól kapta, ám bizonyosan nem ez történt. Személyes találkozásaikra legalábbis nem kerülhetett sor, hiszen Osmólski rövid időre korlátozódó hazlátogatásainak egyike sem esik az 1589 szeptembere és 1591 áprilisa közötti időpontra. Tagadhatatlan az is, hogy az a protestáns közege, amellyel Balassi az 1570-es évek elején találkozott, az eltelt két évtizedben nagyon meggyengült: a felsorolt legnagyobbak elhunytak, a patrónusok vagy családtagjaik zöme katolizált. Krakko szellemi élete azonban nagyon gazdag és sokszínű maradt, s sok területen voltak nagy hagyományai a bázeli kapcsolatoknak is. Mivel Stupani ekkor már orvostudománnyal foglalkozott, nem fölösleges megemlíteni, hogy Dudith András szerint a város felette népes orvosi társadalmának több tagja is kötődött

19 Az olasz szöveg és Lontay László fordítása: „E chi considerasse i fondamenti suoi, et vedesse l'uso presente quanto e diverso da quelli, giudicherebbe essere propinquo, senza dubbio, o la rovina o il fragello.” („És ha megvizsgáljuk e vallás alapjait, és számot vetünk vele, mennyire különbözik a mai vallásgyakorlat a régítől, méltán mondhatjuk: e népek minden bizonnyal közelebb állnak a teljes pusztuláshoz vagy a romláshoz.”). Niccolò MACHIAVELLI, *Művei*, ford. IVÁNYI Norbert, KARINTHY Ferenc, LONTAY László, LUTTER Éva, MAJTÉNYI Zoltán és SZÉKÁCS Vera, a versbetéteket ford. BARNÁ Imre és SOMLYÓ György, jegyz. HERCZEG Gyula, 2 kötet. (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978), 1:129.

20 Nicolai MACHIAVELLI Florentini, *De officio viri principis: Una cum scriptis Machiavello contrariis [...]* omnia de novo emendata aucta, correctaque (Montisbelgardi, 1599), 70.

Bázelhez.²¹ Mindenesetre könnyebb elképzelni, hogy itt ismerkedjen meg ezzel a kötetel, mint a braniewói jezsuita kollégium könyvtárában. Ezt megerősítik az újabb kutatási eredmények is. Régóta tudott, hogy 1627-ben a svédek az újonnan alapított uppsalai egyetem könyvtárának alapjait vetették meg az elhurcolt braniewói könyvgyűjteményekkel. Sok évtizedes kutatómunkával azonosították a köteteket a fennmaradt korai katalógusokban a jelenlegi állományban nem szereplő, más könyvtárba tévedt darabokkal együtt. A megjelent katalógusban²² ez a tétel nem szerepel.

Erre még visszatérünk a Balassi által olvasott másik könyvről kialakított elképzelésünk felvázolása után. Mivel ebből nem került elő példány, csak hipotézisek fogalmazhatók meg. Ezt teszi Kaposi Márton is, aki olyan műveket sorol fel, amelyek valamilyen módon bírálják Machiavellit. Így hozza szóba Jean Bodin *Les six livres de la republique* című nagy művét, Justus Lipsius *Politicáját*, Innocent Gentillet *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix [...] contre Nicolas Machiavel* címmel latinra is lefordított polemikus iratát, valamint Giovanni Botero *Il ragione di stato* című értekezését.²³ Bodin 16. századi magyarországi és erdélyi recepciójáról vannak adataink,²⁴ de mivel az övétől eltérő nézetek cáfolata során Machiavelli csak nagyon érintőlegesen szerepel, nem valószínű, hogy Balassi ezt olvasta. Ugyanez mondható el Lipsiusról is, s ráadásul Rimay híres, Lipsiushoz intézett leveléből tudjuk, hogy őt nem Balassi, hanem Melith István ismertette meg a nagy németalföldi mindkét korszakos művével.²⁵ Bonyolultabb a helyzet Gentillet esetében, aki kifejezetten Machiavellit cáfoló iratot írt, s ráadásul megjelent latin fordítása, illetve gyakorlatias átdolgozása is. Ez nyomdahely feltüntetése nélkül és névtelenül Jakob Stoernél Genfben 1577-ben látta meg a napvilágot *Commentariorum de regno aut quovis principatu recte et tranquille administrando, libri tres. In quibus ordine agitur de Consilio, Religione et Politia, quas princeps quilibet in ditione sua tueri et observare debent. Adversus Nicolaum Machiavellum Florentinum* címmel. A kutatók azt is megállapították, hogy a hugenotta szerző latinra fordítója is a francia protestantizmus első nemzedékének egy jelentős alakja, Lambert Daneau volt. A később németre és angolra is lefordított, a felsorolt nyelvek mindegyikén több

21 Erről részletesen szól a Kovács András művészettörténészt köszöntő kötetben megjelenő alábbi tanulmány: BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Elviselhetetlen levegőre, ételre és italra kárhóztatva: Johannes Theobaldus Blasius Kolozsvárt (1578–1581)”, in *Arte et ingenio: Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt és P. KOVÁCS Klára, 25–54. (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021).

22 József TRYPUĆKO, Michał SPANDOWSKI, red., *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo held in the University Library in Uppsala*, 3 vol. (Warszawa–Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek–Warszawa Biblioteka Narodowa, 2007).

23 KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 94–95.

24 MÁTÉ Györgyi, „Jean Bodin és a magyar későreneszansz”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18 (1981): 65–69.

25 A levél pontosított szövegének közlése újszerű értelmezés kíséretében: BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012). Bribiri Melith István említése: 176, 180.

kiadást is megélt szöveget a szakirodalom kulcsfontosságúnak tekinti: óriási szerepe volt abban, hogy a protestáns világban Machiavelli az istentelen és erkölcstelen politika gyűlölt mintaképévé váljon. Balassi soraiból tárgyyszerűbb szerzőre következtethetnénk, s vannak is a műnek olyan mozzanatai, amelyek alapján nem kell eleve elképzelhetetlennek tartanunk, hogy őt tekintsük a Balassi által tanulmányozott másik auktornak. Az ajánlást követően a címben jelzett egységeknek megfelelően listát ad a szerző tévtanairól: a fejedelem által felhasználható tanácsokat illetően 3, a vallás dolgában 10, a politika formálása tekintetében 37 ilyen tételt sorol fel, majd egy előszó a sötét színekkel nem fukarkodva ismerteti a szerző életét. A tételek természetesen tendenciózusak, s hatványozottan azok a terjedelmes műben sorjázó cáfolatok is, ám az kétségtelen, hogy a két alapmű, a *Discorsi* és az *Il principe* alapos ismeretében készültek s időnként szó szerinti idézeteket is átvesznek ezekből a művekből.

Megfontolandó viszont, hogy az ezeket a szövegrészeket esetleg elolvasni szándékozó költőnknek egy bizonyosan nagy megpróbáltatást jelentő ajánlásban Gentillet ugyan csak azt kéri a címzettektől, hogy óvják meg Angliát Machiavelli műveinek átkos hatásától, ám mondandóját a korszak francia irodalmáról kialakított markáns gondolatmenettel vezeti be. Arról beszél, hogy Franciaországban a Sátán az evangélium hirdetésének kezdete óta az udvarokban meghonosodott tréfálgozás és bohóckodás eszközához nyúlva mindent nevetségessé téve törekszik arra, hogy a vallás és a politika alapjait felforgassa. Ez először csak szóban történt, majd megjelentek az ilyen könyvek is. Saját országából Rabelaist említi, de szóba hozza a német Agrippát, vagyis Agrippa von Nettesheimet is. Tacitus még megdicsérte a németeket azért, mondja, mert náluk nem kicsinyítik a vétkek súlyát tréfálgozással, de a baj már ott is felütötte fejét. Ennek az udvarok világából kiinduló léha tréfálgozásnak eredményeképpen az Isten örök igazságából is fabula lett, majd a komédiát tragédia váltotta fel, hiszen az így előkészített terepen már sikerrel lépett fel az a Machiavelli is, aki nem rejtett és ravasz módon, hanem nyíltan látott hozzá minden erény, a fejedelemhez való hűség, a törvények méltósága, a nép szabadsága, a béke és az egyetértés kiiktatásához. Ebben a *bonae litterae* egészét is megrontó folyamatba bekapcsolódtak a költők is, akik a bujaságra különben is hajlamos emberek füleit csábító és illetlen szövegekkel teletömődve mindenkit a gyönyörök hajszolására serkentettek.

Valahogy nehéz elképzelni, hogy a *Szép magyar komédia* prólogusának szerzője higgadt elismeréssel szóljon erről a kötetről, s így talán mégsem ennek írójában kellene keresnünk a Balassi levelében említett másik szerzőt. Ezt alátámasztandó megemlítjük, hogy a braniewói könyvvállomány rekonstrukciója során nem került elő Gentillet műve sem. Szövegéről Sidney Anglo megállapította, hogy ez volt Antonio Possevino egyik legfontosabb forrása, amikor először 1592-ben Rómában, egy évvel később pedig Lyonban közzétette *Judicium de Nuae militis Galli, Joannis Bodini, Philippi Mornaiei et Nicolai Machiavelli quibusdam scriptis* című munkáját.²⁶ Possevino ugyanis valójában antológiát állított össze a címben feltüntetett szerzők ellen írott művekből, s így járt el a

26 Sidney ANGLO, *Machiavelli – The First Century: Studies in Enthusiasm, Hostility and Irrelevance*, Oxford – Warburg Studies (Oxford: University Press, 2005), 374–416.

De Nicolao Machiavello et libro cui Antimachiavellum nomen est című alfejezetben is. Ebben Gentillet és a fordító nevét nem ismerve szögezi le, hogy ez a római vallást is gyalázó szöveg nem lehet hatékony ellenszer Machiavelli ellen, ám valójában nagymértékben támaszkodik a protestáns kiadványra, olyannyira, hogy Sidney Anglo szerint egyáltalán nem bizonyos, hogy a nagy jezsuita magát Machiavellit is olvasta. Mindez összhangban van azzal, hogy a jezsuiták csak az 1590-es években jelentkeztek a Machiavelli részletes cáfolatát adó művekkel, Pedro de Ribadeneyra *Tratado de la religión [...] contra lo que Nicolás Maquiavelo* spanyol nyelvű, majd latinra is lefordított kötete is csak 1595-ben jelent meg.

A sort Giovanni Boteróval folytatva először is leszögezhetjük, hogy a mű gyanúba hozásának nyelvi akadályja sincs, hiszen a szakirodalom szerint az olaszul legalábbis olvasni bizonyosan tudó Rimayt meg lehetett kínálni ezzel az ajándékkal. Az alábbiakban a szerzőt a nemzetközi kutatások áttekintésére is vállalkozó Bene Sándor monográfijára²⁷ támaszkodva úgy mutatjuk be, hogy csak az első (Velence, 1589) és második (Róma, 1590) kiadásban közölt szövegeket vesszük figyelembe, hiszen a későbbi, esetenként nagyon fontos kiegészítések már nem kerülhettek Balassi szeme elé. Sőt még ezekből is figyelmen kívül hagyjuk az urbanisztikai kérdésekkel foglalkozó függelékét (*Tre libri delle cause della grandezza di citta*).

A szakirodalom szerint megkerülhetetlenül fontos szerző²⁸ művének a salzburgi érsek-fejedelemhez írott ajánlása az írásra serkentő okok között legfontosabbként azt említi, hogy sok udvarban megfordulva lépten-nyomon a Machiavellire és Tacitusra hivatkozó emberekkel találkozott.²⁹ Az előbbi olyan szabályok megfogalmazójaként emlegetik, amelyekkel a népet kordában lehet tartani, a Tiberius császár módszereit igenelve bemutató utóbbi pedig a hatalom megszerzésére teremt mintát sokak számára. E bejelentés ellenére azonban rendszeres cáfolatot egyik ellenében sem fogalmaz meg, s meg is mondja, hogy mostani művének az a célja, hogy a nép irányításának helyes és reális bemutatásával teremtsen hitelt egy később megírandó cáfolat számára. Ilyen rendszeres cáfolat azonban később sem készült el, de a tíz könyvből álló értekezés, amelynek második része a külső ellenség elhárításához szükséges intézkedéseket tartalmazza, még ebben a korlátozott értelemben sem tekinthető annak.

A *ragion di stato* célját a hatalom megőrzésében láttató bevezetés után az uralkodó személye kerül középpontba, mert az alattvalók engedelmisségének záloga a fejedelem erényessége. Az egyetemes törvényszerűség megnyilvánulásának tekinti ezt, hiszen amint a világot alkotó fizikai elemek és testek nyilvánvalóan engedelmeskednek az égi

27 BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 168–175, 189–191.

28 Alapos életrajza Luigi Firpo tollából olvasható a híres olasz életrajzi lexikonban: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 99, 13:252–362 (Róma: Istituto della Enciclopedia Italiana Fondata da Giovanni Treccani, 1997). Az újabb szakirodalomról elfogultsága ellenére jól tájékoztat: Harald E. BRAUN, „Knowledge and Counsel in Giovanni Botero's *Ragion di Stato*”, *Journal of Jesuit Studies* 4 (2017): 270–289.

29 Mivel a mű kritikai kiadása nálunk nem érhető el, az első kiadás interneten hozzáférhető, átirrt szövegét használtam, amelyet Enzo Baldini gondozott: Giovanni BOTERO, *Della ragione di stato*, 5, hozzáférés: 2021.10.25, <http://ceiensepoparis8hautefort.com>.

szféra nemesebb elemeinek, s amint ez a viszony még az égitestek között is érvényesül, úgy a népek is önként alávetik magukat az erény tekintetében őket meghaladó fejedelmeknek, hiszen senki sem akar engedelmeskedni olyannak, aki nem áll fölötte vagy vele egyenlő. Ezeket Bene Sándor szerint egyéni módon osztja két csoportra, elkülöníti egymástól azokat, amelyek a nép szeretetét, illetőleg a megfelelő reputációt képesek biztosítani. Az első csoportból (bölcesség, igazságosság, bőkezűség) az elsőként említetttről szól legrészletesebben történeti példákat is idézve, de a leginkább egyénivé talán a szellemi képességeket is felvirágoztató, bőkezű alamizsnálkodás magasztalása teszi, amely bizonytalannal nem független a Carlo Borromeo milánói érsek környezetében tapasztaltaktól. A reputáció elérését az erőnek (*fortezza*) is nevezett derekasság (*valore*) és a politikai és a hadi ismereteket is felölelő, ezeket állhatatosan, nagy lelki erővel használni tudó okosság (*prudenza*) biztosítja.³⁰ A politikai tisztek igazgatásáról ír Balassilevél fényében fontos mozzanat viszont, hogy az értekezés részletesen szól a fejedelmi hatalom végrehajtóinak (*ministri*) alkalmasságáról is. Külön alfejezetet kapnak az igazságosság (*giustizia*) folyamatos biztosítói, s van egy olyan alfejezet is, amely a tanácsadókat általában tárgyalja, s az itt elmondottak (megfelelő tudással kell rendelkezniök, gondosan kell kiválasztani őket, el kell találni elismerésük és jutalmazásuk mértékét) nyilvánvalóan a fejedelmek által alkalmazottak teljes körére értendők.

Bene összegző megállapítása szerint „Botero katolikus államrezonja a »machiavelista« módszereket az ellenreformáció ideológiája számára is tolerálhatóvá tette”³¹ azáltal, hogy a rendszerbe beépítette a keresztény erkölcsi alapelvek tiszteletben tartásának követelményét. Kétségtelenül megtörtént ez az összeházasítás, ám nagyon fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy nem valamiféle egyetemes keresztény vízió jegyében, hanem a protestantizmus kíméletlen és militáns elutasításával. Mindennél többet mond, hogy a második könyvben az előbbieket kiegészítő újabb erénylistát olvashatunk, amely szerint a kegyesség (*pieta*), az igazságosság (*giustizia*) és a hadi jártasság (*milizia*) a fejedelem három legfontosabb erénye.³² A felsorolás fontossági sorrendet is jelent, s ennek szellemében a katolikus vallást és az általa megjelenített erkölcsöt érvényesíteni tudó teológusok lesznek a fejedelem első számú tanácsadói, neki a teológia és a kánonjog képviselőivel kell megbeszélnie minden lépését, mert különben olyat tehet, amit a legjobb esetben is vissza kell vonnia, ha nem akarja elkárhozatni saját, utódai és alattvalói lelkét. A vallással részletesen foglalkozó részek aztán azt is kifejtik, hogy csak ennek az egyedül igaz vallásnak a követői lehetnek őszintén engedelmes alattvalók, s természetesen ennek teljesen híján vannak a protestánsok, akik közül a legveszedelmesebbeknek Kálvin követőit tartja. Itt klímaelméleti megfontolásokat felhasználó hosszú fejtegetéseket olvashatunk arról, hogy a szabadosság szelleme miképpen vezetett el a kereszténységet feldúló és az emberek elkárhozását fenyegető eretnokségek tombolásáig Északon, amelynek következményeit a polgárháborúba taszított Franciaország is megtapasztalhatta.

30 BOTERO, *Della ragione...*, 19–22.

31 Uo., 22–25, 37–38. BENE, *Theatrum politicum...*, 175.

32 BOTERO, *Della ragione...*, 44–48.

Úgy vélem tehát, hogy a műnek a szakirodalomban joggal hangsúlyozott úttörő jellegű tematikai újításai (a gazdaság és kereskedelem fellendítésére tett intézkedések, a fiskális és demográfia helyzet, a közellátás, az uzsora kérdéskörének újító szellemű elemzése) csak az érem egyik oldalát jelentik, a másik oldalon ott áll a megértés minimumát is elvető felekezeti elfogultság. Mivel a tömörsége következtében súlyos következtetések levonására persze alkalmatlan Balassi-reflexió a most említettek egyikére sem reagál, nem merném határozottan állítani, hogy ezzel tisztelte meg Rimayt. Mondom ezt annak ellenére, hogy bizonyos Balassival is érintkező és magyarországi vonatkozásokat érdemes megemlíteni. Ilyen a Balassinál is felbukkanó Ferrante Cortese szerepeltetése, akit több ízben is az új Spanyolországot, vagyis Mexikót meghódító s ott a keresztény vallást meghonosító hősként ünnepel.³³ A Kovács Sándor Iván³⁴ által részletes bemutatott személyiség ugyanakkor bizonyosan nem ebből a műből került Balassi látókörébe, hiszen ismert módon már az 1589-ben keletkezett *Szép magyar komédiában* is szerepel. Talán számon tartható az is, hogy az általa helytelenített módon, választás útján trónra került uralkodók között szerepel az erdélyi fejedelem, s hogy a második részben az ellátás vagy utánpótlás hiányosságaival magyarázza a mohácsi (Mugaccio) és az eszéki (Essechio) csatavesztést (ez utóbbi a törökök 1532-es szabad átvonulása lehet az ottani hídon), s bár 1562-re datálja Eger ostromát, egy húsz soros méltatást olvashatunk a várvédő magyarok példás hősiességéről.³⁵

Ha a fenti megfontolások alapján nem merünk lehorgonyozni sem Botero, sem Gentillet latinja mellett, továbbá ha Kőszeghy sugalmazását követve Krakkóban képzeljük el Balassi találkozását a másik művel is, akkor itt is előtérbe kerülhetnek az Osmólski második hazájává lett bázeli kiadványok. Mivel az első olvasmányban nem valósult meg „az egymással ellenkező két autornak” párbeszéde, nem képtelenség olyanra gondolni, amely nem kifejezetten csak az elsővel vitatkozik, hanem esetleg úgy teszi ezt, hogy belül is polémiát tartalmaz. Elismerem persze: ebbe az irányba lök, hogy tudok olyan Bázelen megszületett nyomtatványról, amelynek szerkesztőit éppen az az elv vezérelte, hogy Machiavelli elképzelése mellett olyan szövegeket is közöljön, amelyek erőteljes támadást intéznek ellene.

Erről a *Nicolai Machiavelli Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum et contra Tyrannos. 1580 Basileae ex officina Petri Pernaie* című kötetéről említést tesz Kaposi Márton monográfiája is,³⁶ igazán izgalmas voltát azonban Almási Gábor alapos és Carlos Gilly segítségével új forrásokat is megszólaltató tanulmánya bontja ki. Szempontunkból az a legfontosabb, hogy megállapításaik szerint ugyanabban az évben a kiadványból három változat jelent meg, amelyek között az ajánlások eltérése jelenti a legfőbb különbséget. Az először elkészült

33 Uo., 46.

34 Kovács Sándor Iván, „Balassi Bálint és az Óceánium”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 659–670; Kovács Sándor Iván, „Balassi, Cortés, »Indiák«”, *Irodalomismeret* 16, 1. sz. (2005): 80–84.

35 BOTERO, *Della ragione...*, 32, 115.

36 KAPOSI, *Machiavelli Magyarországon*, 73.

és a frankfurti könyvvásárra is eljuttatott, de később onnan visszavont változatban a fentebb már bemutatott Stupanus mindenki meglepetésére a város katolikus püspökét, Jakob Christoph Blarer von Wartenseet tisztelte meg az ajánló soraival, elismeréssel szólva néhány kegyességet előmozdító intézkedéséről is. Aztán kiderült, hogy elsősorban anyagi megfontolásokból, bizonyos birtokok visszaszerzésének reményében döntött a püspök mellett. Dokumentálható továbbá, hogy ennek a szövegnek az eltávolítását a kiadvány éléről a híres teológus és jogász, a *Francogallia* szerzője, François Hotman kezdeményezte, aki a Szent Bertalan-éjből kimenekült hugenottaként a vérengzés egyik teoretikus megalapozóját látta Machiavelliben. A második változat tehát úgy keletkezett, hogy a nyomdász nem csupán visszavonni igyekezett a vásárra elküldött példányokat, hanem eljuttatott az olvasókhoz olyanokat is, amelyekben nem szerepelt Stupanus ajánlása. A harmadik és a legnagyobb példányszámban kiadott változat háttérében az áll, hogy a történetek az egyetem és a város vezetőit is fellépésre készítették, s a vizsgálódás, illetve a pereskedés csaknem a tettelegességig elmenő viszályt szült Perna és Stupanus között. Ez tette szükségessé olyan, minden valószínűség szerint a legtöbb példányban hozzáférhető változat megjelentetését, amelynek élén *Typographus candido lectori* címmel Pietro Perna szövege olvasható. Ennek megfogalmazásában Carlos Gilly sejtése szerint közreműködött Theodor Zwinger is.

A fentiek ismeretében különösen fontosnak tarthatjuk, hogy a viszály ellenére a kötet gondozásában szerepet vállalók között a Machiavellihez s a művében leírtakhoz viszonyulás tekintetében egyáltalán nem volt ellentét. Kétségtelen ugyan, hogy Perna nem megy olyan messzire Machiavelli védelmezésében, mint az őt páratlan zseninek nevező Stupanus, de közös bennük a rágalomtól való megtisztítás szándéka, s egyformán bírálatban részesítik azokat, akik éppen ezekre építve és a lelkiismereti szabadságot ürügyként felhasználva lázongást szítanak az emberek között. Ezt sugallja egyfelől a kiadványok változatlanul maradt szerkezete: *A fejedelem* Sylvestro Tegli által készített s 1560-ban már megjelentett latinja után két Dio Cassius alapján készült antik szöveg olvasható Celio Secundo Curione fordításában az egyeduralom ellen, illetve védelmében. Ezután tárgymutatót kap az olvasó *A fejedelem* szövegéhez, majd a *Vindicae contra Tyrannos* című, Stephanus Junius Brutus szerzői álnév alatt megjelent mű olvasható. A sort a névtelenül közölt *De iure magistratum in subditos et officio subditorum erga magistratus* című értekezés, illetőleg az erre vonatkozó tárgymutató zárja. Eltérés abban van, hogy míg a Stupanus előszavával olvasható első változatban az ajánlás után *De magistratu* címmel egy névtelen, de mint Carlos Gilly megállapította, Pietro Martire Vermigli *In librum Judicum commentarii* című munkájából átvett elmélkedés olvasható az emberi hatalom isteni eredetéről, a későbbiekben ezt néhány Machiavellit dicsérő prózai és verses megnyilatkozás váltja fel.

Míg az antik szövegek a kérdéskör történeti dimenzióit akarták jelezni, a jelenkori vélekedések együttes jelenlétét az utolsó két egység biztosította. A kora újkori politikai gondolkodás történetében kicsit is jártas olvasó számára aligha kell bizonygatni, hogy a szövegegyüttes a kor sokakat izgató és meghatározó vitáját jeleníti meg. A Machiavellire reflektáló protestáns fogantatású államelmélet legjelentősebb megnyilatkozásaival találkozott a korabeli olvasó. A *Vindicae* a hugenotta kiadványok közül a legharcosab-

ban mondott nemet arra a kérdésre, hogy engedelmeskedniük kell-e az alattvalóknak az isteni törvényt megsértő fejedelemlnek, illetve magisztrátusnak, s ebből kiindulva körvonalazza az ellenállásnak a Szentírással alátámasztható formáit. A dolgot politikatörténeti összefüggésben vizsgáló szakirodalom ugyanakkor az alapos tanulmányozás ellenére sem jutott végleges álláspontra a szerzőséget illetően, vannak, akik Hubert Languetnek, mások a fent említett François Hotmannak, és megint mások Philippe du Plessis Mornaynak tulajdonítják. Mondanom sem kell, hogy nem kevésbé jelentős a kiadvány utolsó, sok tekintetben a megelőző számára mintát és teológiai megalapozást nyújtó utolsó műve sem, hiszen a *De iure magistratum et officio subditorum erga magistratus* Béza először 1574-ben franciául megjelent értekezésének latin nyelvű változata.

Ezeket a nagyon súlyos szövegeket részletesebben itt nem tárgyalhatjuk. Balassiból elinduló gondolatmenetünk szempontjából érdemesnek látszik viszont az olvasót mérlegelésre felszólító mozzanatokat kiemelni. Az első kiadás Stupanus megfogalmazta ajánlásából már Almási Gábor is idézett egy nagyon beszédes helyet: „Machiavellinek ehhez az olyannyira vitatott könyvéhez csatoltunk néhány kiváló írótló származó egyéb írást is, melyek Machiavelli műveit erőteljesen támadni kívánják. Ezáltal a hozzáértő olvasó mérleget vonhat, és a két tábor érveinek ismeretében megítélheti a fejedelmeknek és általában a felsőbbiségeknek az alattvalókkal szembeni jogairól folytatott vitát.”³⁷ Mindezt persze számára az teszi szükségessé, hogy a hatalomról mértéktartóan és tárgyyszerűen gondolkodni nem képes emberek a zseniális gondolkodót gyűlöletessé tették. A hatalom birtokosait és az alattvalókat tehát egyaránt önreflexióra szólítja fel, s ennek hiányával magyarázza a tűz és a vas használatába torkolló eseményeket. Almási szerint nem kétséges, hogy itt Szent Bertalan éjjelére gondol, s nagyon távol kerül attól, ahogy a hatalmas vérvesztéséget elszenvedett protestánsok tekintettek az ott történetekre.

Míg Stupanus a későbbiekben az alattvalók viselkedésére és motivációjára koncentrált, addig árnyaltabb és több mozzanatot tartalmazó argumentációval találkozunk Perna előszavában: „Számot kell adnom arról, kegyes olvasó, miért csatoltam a latinul először általam kiadott Machiavellihez most két olyan könyvet, amelyeknek semmi közük hozzá, sőt egészen nyilvánvalóan eltérnek tőle. Ő ugyanis a fejedelemség megszerzéséről, (mondjuk ki, tettetés nélkül) lett legyen az jó, vagy rossz, éles elméjűen és tehetségesen értekezik, s nem mint keresztény, hanem mint filozófus báminemű hiba nélkül a legvilágosabb érvekkel és példákkal összegzi és terjeszti elő javaslatait, a most hozzá csatolt könyvek viszont a Szentírás tanúbizonyságaival és az ige megnyerő példái segítségével mint a zsarnokság megalapozóját feddik meg. A dolgot mélyebben megvizsgáló számára azonban napnál világosabb lesz, hogy másra törekednek, mint ami a felszínen látszik. Az ugyanis, aki zsarnokságra törekszik, valójában a fejedelemség felforgatója lesz, ám Machiavelli csak azt tanítja, hogyan kell a fejedelemséget megszerezni, és hogyan kell megtartani, ha már megszerezte. Machiavelli tehát nem a zsarnokságra, hanem a helyes fejedelmi hatalom működésére tanít, így azt akarja, hogy amennyire csak lehetséges, békekészen működjön, azok pedig, akik ellene fordulnak, gyakran éppen nem a fe-

37 ALMÁSI, „Machiavelli a politikai...”, 309.

jedelemség békéjén munkálkodnak, hanem fegyverre és vizzályra szólítanak fel.” Majd hosszasan elmélkedik arról, hogy nem akar e téma viharos tengerén sokat hajózni, azt azonban kijelenti, „hogy a mondott két olyannyira keresztény és üdvös könyvet azért csatolta Machiavellihez, hogy gyógyulásra szolgáló ellenanyag legyen azok számára, akik Machiavellit méregterjesztőnek tartják, engem pedig a zsarnokság támogatásával vádolnak, másfelől az őt elviselhetőnek tartó, jó és tanult férfiak is tisztában lehessenek azzal, hogy a bírálókat miféle indulatok vezetik és mit tartanak szemük előtt.”³⁸

Az elmondottak fényében nem lehetetlen Balassit olyan olvasónak tekintenünk, aki ennek a kiadványnak a mérlegelésre felszólító üzenetére reflektál. Arra az üzenetre tehát, amely jóval markánsabban van jelen itt, mint a *Discorsi* latin fordításában, s erőteljesebbek itt a Machiavellit védelmező megnyilatkozások is. Ám ne feledjük, hogy tanulmányunkban az ismerttől az ismeretlen felé haladás logikája szerint az időrendet felcseréltük, itt előbb a *Discorsiról* szóltunk, jóllehet az egy évtizeddel később született, mint az imént tárgyalt. Márpedig jól ismert, hogy konfesszionalizáció folyamata nem hagyta érintetlenül ezt a várost sem, s ezt nem nehéz összefüggésbe hozni Stupanus álláspontjának elszíntelenedésével. Úgy vélem, e folyamat további állomásának tekinthető az 1599-ben már ugyancsak Mömpelgard (Montbéliard) városában megjelent *Nicolai Machiavelli Florentini de officio viri principis. Una cum scriptis Machiavello contrariis [...] omnia de novo emendata aucta, correctaque* című kiadvány, amely annyiban tér a korábbi változatok mindegyikétől, hogy csak a nagy alapszövegeket adja (*Princeps, Agrippae et Moecenatis oratio, Vindicae, De iure magistratum*). Az egykor Dániából érkezett tanítványához címzett ajánlás ugyanakkor még a látszatát is igyekszik elkerülni annak, hogy Machiavelli követőjének tekinthessék. A helyes út minden álláspont megismerése, erre int mindenkit a sok vidéket bejáró és megismerő peregrinusok és a sokféle gyógyszert kipróbáló orvosok példája, ezt kell követniük a fejedelmeknek és a magisztrátus tagjainak is. Roppant érdekes, hogy a braniewói könyvanyagban Machiavelli jelenléte egy 1600-ban megjelent kiadványban regisztrálható először. A cím – *Nicolai Machiavelli Florentini Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum et contra Tyrannos. Quibus denuo accessit Antonii Possevini iudicium de Nicolai Machiavelli et Joannis Bodini scriptis, Ursellis apud Sutorium* – első része a fentebb tárgyalt 1580-as kiadványt idézi, ám már a címlap is jelzi, hogy új szövegekkel egészült ki.³⁹ A kötet kiadója Cornelius Sutorius Frankfurtból a közeli Oberurselbe áttelepült evangélikus vallású, nagy műveltségű ember volt, aki okkult művek (többek között Raimundus Lullus) mellett előszeretettel adott ki politikaelméleti és történetfilozófiai munkákat, így Bodin államelméletét és Giovanni Boterót is. Itteni előszava is kiegyensúlyozottságra törekszik, erősen vitatja azok álláspontját, akik korszakának minden bajáért Machiavellit teszik felelőssé,

38 Nicolai MACHIAVELLI *Princeps ex Sylvestri Telii Fulginatis traductione diligenter emendata. Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta [...] 1580* (Basilea: ex officina Petri Pernaie, Typographus candido lectori, 1580), 5–6.

39 *The Catalogue of the Book...*, 2322. tétel.

de a cím ellenére már csak az 1599-es kiadásban található (*De officio viri principis*) műveket veszi át, s ezeket egészíti ki Possevino Bodint is bírálóiban részesítő rövid szövegeivel.

Egyéb megnyilatkozások híján persze nem állapíthatjuk meg, hogy Balassi mennyire vált ilyen és esetleg további hasonló olvasmányok alapján a politikum szakértőjévé és hogyan kívánta hasznosítani az olvasottakat. Mivel a művek egészének elolvasására biztatja barátját, implicite meggondolásra javasolná a vallás dolgairól írottakat is, találkozhatott tehát a vallás teljesen instrumentális, kifejezetten a politikai felhasználhatóság felőli szemléletével is. Semmi alapunk sincs persze azt föltételezni, hogy ezt elfogadta volna, de ebben az összefüggésben már az átkozódás elmaradása is figyelemre méltó. Ez a mérlegelő álláspont persze távol áll a jezsuiták mártírjának tekintett Campianus Balassi által részben lefordított művének szemléletétől. Mivel az utolsó évekre vonatkozó ismereteink nagyon töredékesek, nem fölösleges talán emlékeztetni arra, hogy a késő reneszánsz időszakában egyáltalán nem példátlan, hogy valaki egy mérlegelő-kereső álláspontból jusson el valamely felekezethez a kételkedő bizonytalanság helyett magabiztosságot sugárzó üzenetéhez, s hogy e tekintetben a jezsuiták komoly sikereket mondhattak magukénak.

Summary

MIHÁLY BALÁZS

A new proposition about Balassi's Kraków readings

The subject of the essay is the context of a letter sent by János Rimay from Poland to Bálint Balassi in January 1581. In the letter Rimay informs the addressee that he had sent him two books which offer opposing positions on the duties of state officials. The first part of the essay contains new information about the first book that was destroyed in 1944, only the approximate title of which is preserved in a note. It has now been proved without doubt that the volume referred to as *Disputatio de Republica Romanorum* was the Latin translation of Machiavelli's *Discorsi*. Subsequently, the essay discusses the translator and the author of the recommendation, Giovanni Niccolò Stupani, as well as the addressee, the Polish aristocrat Jan Osmólski, who lived in Basel. The respective careers of these two persons provides an opportunity for an inquiry into the intellectual context and the European network of connections which produced a translation and secured its passage to Krakow. Since we know nothing about the second book, the rest of the essay is highly hypothetical. The list of the works that were mentioned in the latest monograph on the reception of Machiavelli in Hungary is reviewed, with the conclusion that in the works of Jean Bodin, Justus Lipsius, Innocent Gentillet and Giovanni Botero the dialogue Balassi referred to in his letter did not take place. The essay argues that this other book could have been produced in the same context as the first one. The mentioned conflict between opposing opinions is most confidently identified in a work from 1580 (*Nicolai Machiavelli Princeps... Adiecta sunt eiusdem argumenti aliorum quorundam contra Machiavellum scripta de potestate et officio principum...*) which, in addition to the Latin text of *Il principe*, contained two major refutations of Machiavelli, born in a Protestant environment: the *Vindicae contra tyrannos* which is of disputed authorship and Beza's *De iure magistratum in subditos et officio subditorum*.

SZILÁGYI MÁRTON

Petőfi *A szerelem országa* című versének filológiai kérdéseihez

Petőfi életművének jelentős darabja *A szerelem országa* című vers. Fontosságához mértelen meglehetősen csekély ugyan a róla szóló szakirodalom, mégis a vers keletkezési időpontja váltotta ki eddig a legnagyobb vitát. Pedig úgy tűnhetik, hogy nincs ezen mit vitatkozni: maga Petőfi írta ugyanis a vers végére a keletkezés helyét és évkörét (Koltó, 1847). Ez egyúttal a pontosabb datálást is egyértelművé tette, hiszen ezek szerint a vers a költő házasságkötése után keletkezett – ám az egyik legjelentősebb Petőfi-filológus, Martinkó András ezt nem fogadta el, s úgy vélte, a vers korábbi, s Petőfi csak utólag helyezte át ide a szöveget versei kronológiájában.¹ Martinkó alkotás-lélektani érvekkel próbálta megindokolni a véleményét (szerinte a mű nem illik bele a mézesetek hangulatába), de ez nem volt igazán meggyőző érv: az, hogy az irodalomtörténész más-ként képzel el a házasságkötés utáni boldogságot, aligha alkalmazható normatív kritériumként. S Petőfi saját kezű feljegyzése a keletkezés helyéről nem érvényteleníthető ennyire ingatag gondolatmenettel. A Kerényi Ferenc készítette kritikai kiadás nem is fogadta el Martinkó datálását, s az ő érvei helyett Petőfinek adott igazat. Olyan szöveg-párhuzamokat sorakoztatott föl, amelyek nem mutatták teljesen társtalannak Petőfi költői időszakában ezt a típusú beállítódást, amelyet a vers képvisel.²

Úgy tűnik azonban, nem kizárólag a keletkezés idejének és helyének – most már ugyan a kritikai kiadás megjelenésével megnyugtatóan lezárt – kérdése itt az egyetlen filológiai probléma. A vers első megjelenése körül is vannak még bizonytalanságok.

A Petőfi kritikai kiadás újabb sorozatának adott kötete³ ugyanis nem tartja számon azt, hogy a vers szövege teljes egészében megjelent a *Hölgyfutár* 1851. április 4-ei számában. Márpedig ez volt a vers első publikálása, tehát igen komoly jelentősége lehet a hatástörténet szempontjából is. A szövegközlés ráadásul nem is csak önállóan, hanem a következő kommentárral látott napvilágot, „Szerk.” aláírással: „E költemény, mint eddig még kiadatlan, Kovács Pál barátunk szivességéből jutott hozzánk közlés végett, ki azt az általa hajdan szerkesztett folyóirat számára szerezte meg.”⁴ Ez a pár sor több alaposan végiggondolandó információt is tartalmaz.

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének.

1 MARTINKÓ András, „Alkotásmód és kronológia”, in *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 10.*, szerk. V. NYILASSY Vilma, 11–35 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1973).

2 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei: 1847: Kritikai kiadás*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 537. A továbbiakban: PSÖM V.

3 PSÖM V, 173–175. A jegyzetek: 537–538.

4 *Hölgyfutár* 2, 78. sz. (1851): 309.

Kezdjük azzal, ami mindenképpen helyesbítendő e megjegyzés és szövegekölés ismeretében. Eszerint ugyanis nem arról van szó, amit a kritikai kiadás állít, hogy a vers első megjelenésére Petőfi 1852-es, azonnal elkobzott és megsemmisített kötetében került volna sor⁵ (amely egyébként éppen ennek a sajátos körülménynek köszönhetően amúgy sem tudta széles körben ismertté tenni a verset). Már egy évvel korábban a *Hölgyfutár* révén Petőfi ezen műve elérhetővé vált.

Ez a szövegekölés pedig – úgy tűnik – más kézirat alapján történt, mint a kötetbeli megjelenés. Ennek egyébként textológiai értelemben nincs komoly jelentősége, a *Hölgyfutár* közlése nem tartalmaz igazi eltéréseket a kritikai kiadás szövegétől, amely a Petőfi hagyatékában fennmaradt kézirat (a versgyűjtő füzet) alapján készült. Ez nem csodálható, hiszen a folyóiratközléshez tartozó lábjegyzetnek az is fontos tanulsága, hogy a vers közlésre szánt kézirattal is rendelkezett, amelyet Petőfi Kovács Pálhoz juttatott el, azaz a költő a Győrben megjelentetett *Hazánkban* akarta kiadni a művét. Márpedig ennek a kéziratnak a versgyűjtő füzet alapján, vagy legalább azt figyelembe véve kellett elkészülnie.

Figyelmet érdemel viszont Kovács Pál lapja, a győri *Hazánk*. Ez az orgánium egy korábbi alapítású, német nyelvű periodika, a *Das Vaterland* átalakulása révén jött létre:⁶ a Győrben élő orvos és ismert író, Kovács Pál lett a szerkesztője a folyóiratnak, amely 1847. január 1-jén indult, s 1848. augusztus 10-én szűnt meg.⁷ A folyóirat méltó sajtótörténeti feldolgozása még várat magára: a legutóbbi nagy összefoglalás jól megdicsérte ugyan a lap színvonalát, de elég röviden elintézte (mondhatni: inkább elmellőzte) a lényegi elemzést.⁸

Petőfi és a *Hazánk* kapcsolatáról elég sok adatunk van,⁹ ám arról, hogy Kovácsnál maradtak-e kiadatlan Petőfi-kéziratok, sem Hegedűs András, sem pedig a problémával később alaposan foglalkozó Martinkó András nem szólt külön.¹⁰ Kovács hagyatékáról alapvetően annyit tudunk, amennyit Pitroff Pál árult el egy 1914-es, a témának szentelt közleményében: „Halála után leányai, különösen Jolán és Ilona, az atyjuk ha-

5 PSÖM V, 537.

6 A német nyelvű lapról bővebben lásd: Márton SZILÁGYI, „Von *Das Vaterland* zu *Hazánk*: Die Metamorphose einer deutschsprachigen Zeitschrift in Raab (Győr) in der Mitte 19. Jahrhunderts”, in *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn / Burgenland*, Hg. Wynfrid KRIEGLER und Andrea SEIDLER, Presse und Geschichte: Neue Beiträge 11, 173–184 (Bremen: Edition lumiere, 2004). Az átalakulás folyamatáról: MARTINKÓ András, „Petőfi útja a győri *Hazánkhoz*”, in *Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor és VARGA János, 96–112 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970). A lap megszűnéséről: MARTINKÓ András, „Hogyan szűnt meg a győri »Hazánk«?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966): 381–383.

7 PETŐFI Sándor, *Levelezése: Függelék: Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok – Pótlás a kiadás korábban megjelent kötetéhez*, kiad. Kiss József és V. NYILASSY Vilma, Függelék: H. Törő Györgyi, Pótlás: Kiss József, Petőfi Sándor összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 316. A továbbiakban: PSÖM VII.

8 KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I.: 1705–1848*, 360–570 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 444–445. A *Das Vaterland*ról és a *Hazánk*ról mindössze: 444–445.

9 HEGEDŰS András, „Petőfi és a győri »Hazánk«”, in *Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, Irodalomtörténeti könyvtár 9, 349–395 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

10 MARTINKÓ, „Petőfi útja a győri *Hazánkhoz*”.

gyatékában talált kéziratokat összegyűjtötték és mai is féltő gonddal őrzik.”¹¹ Mivel Kovács 1886-ban hunyt el, akkorra, amikor Pitroff ezt a közleményét közreadta, már meglehetősen hosszú idő telt el a hagyaték családi megőrzésében, de úgy tűnik, ekkor még együtt volt a gyűjtemény. Pitroff cikke ezt látszik bizonyítani. Ő ebből az anyagból, sajnos, csak szemelgetett (azaz nem közölt teljes leveleket, hanem kivonatolta őket) – Martinkó András ezt az eljárást úgy minősítette, Pitroff „rendkívül korszerűtlenül” járt el.¹² Ezzel nem is igen lehet vitatkozni. Sajnos a közleményből még csak az sem lehet megítélni, mennyire tükrözte a beválogatott és szóba hozott dokumentumok mennyisége és minősége a hagyaték valódi kiterjedését. Pitroff a lábjegyzetben közzétett egy kurta listát, amely a levélírók nevét tartalmazta s azt, hány levél van itt tőlük. Ám maga a közlő írja azt itt igencsak enigmatikusan, hogy a „gyűjteménynek körülbelül teljes leltára a következő”,¹³ s nem árulja el egy szóval sem, vajon mi van benne még. Ráadásul a levélírók köre és az itt megtalálható kéziratok nem fedik le azt szerzői kört, amely a *Hazánkban* publikált. Ez éppen Petőfi kapcsán fölöttébb különös. A lista szerint ugyanis Petőfinek nem volt itt levele, s verskéziratból is csak egy, a *Palota és kunyhó*. Ez így eleve igen furcsa. Hát még ha hozzászámítjuk, hogy Petőfi és Kovács levélváltásának jelenleg ismeretes nyolc darabja a Petőfi-Társaság törzsanyagából származott át a Petőfi Irodalmi Múzeumba, s „Kovács Pál örököseitől” került a gyűjteménybe.¹⁴ Ottani jelenlétüket Kéry Gyula 1911-es katalógusa már regisztrálta.¹⁵ Ugyancsak Kovács hagyatékában őrződött meg, s ugyanezen úton került közgyűjteménybe a *Csalogányok és pacsirták* című vers kézirata is; ez a költemény egyébként a *Hazánk* első számának élén, programadóként jelent meg.¹⁶ Ez azt sejteti, hogy Pitroff számára ezek a kéziratok már nem állhattak rendelkezésére a család őrizte hagyatékban, s neki talán tudomása sem volt arról, hogy ezek valaha ott voltak, de 1914-re már közgyűjteménybe kerültek (legalábbis cikkében semmi nem utal arra, hogy rendelkezett volna ilyen információval).

Pitroff cikke említ néhány verskéziratot is, amely Kovács Pál hagyatékában őrződött meg. Ezek között van Petőfitől származó szöveg is, de található volt itt más is. Érdemes számbavenni, mit lehet tudni néhány, itt említett, fontosabb szövegnek a történetéről és feltehető provenienciájáról.

A *Palota és kunyhó* című vers kéziratanak az itteni felbukkanása rejtélyes: a kritikai kiadás vonatkozó kötete számon sem tartotta Pitroff cikkét s azt az értesülést, hogy a vers egy – ma már úgy látszik, elkallódott – kézirata Győrben volt, Kovács tulajdonában,¹⁷ de ez a szöveg ráadásul nem is a *Hazánkban* jelent meg, hanem a Bajza szerkesz-

11 PITROFF Pál, „Kovács Pál irodalmi levelezése”, *Irodalomtörténet* 3 (1914): 180–187, 180.

12 MARTINKÓ, „Petőfi útja a győri Hazánkhoz”, 84.

13 PITROFF, „Kovács Pál...”, 180.

14 Erre lásd: PSÖM VII, 318.

15 KÉRY Gyula, szerk., *A Petőfi-ház története és katalógusa*, Petőfi-Könyvtár 26 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és társa, 1911), 54.

16 Erről: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei: 1845. augusztus – 1846: Kritikai kiadás*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 564. A továbbiakban: PSÖM IV.

17 Vö. PSÖM V, 312–315.

tette *Ellenőrben*.¹⁸ Így a kézirat felbukkanása a hagyatékban nem magyarázható azzal, hogy Kovács megőrizte a hozzá beküldött s tőle később publikált szövegek eredetijét (a *Csalogányok és pacsírták* esetében ez még lehetett érvényes magyarázat). Egyéb adat híján nem ismerjük a magyarázatát annak, miért itt maradt meg a vers kézírata.

Hasonlóan tanácstalanok lehetünk a Pitroff cikkében jelzett Arany-kézirattal is:

Arany János aláírásával két „alkalmatosságra íródott verse”, az első címe: Midőn Szilágyi Sándor úr az első és utolsó malatzának végső tisztességtételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében tartaná: ezen alkalmatosságra készített és elmondódott egy bocsorokos poéta által a következőképpen: [...] II. A malac bucsúzása. Mindkettő humoros, de kissé drasztikus.¹⁹

Pitroff két versnek tekinti azt, ami egyazon kompozíció része volt; s persze azt nem állítja kifejezetten, hogy ezek autográf kéziratok lennének, de azért ezt nem is cáfolja, azaz lebegteti – s mi ezt a kéziratok ismerete híján persze utólag már nem is dönthetjük el. Mindazonáltal ez a kézirat semmiképpen nem a *Hazánk* szerkesztésének időszakára tehető (amikor egyébként Arany János szerzője volt a folyóiratnak): a Voinovich-féle Arany kritikai kiadás 1856-ra teszi a keletkezését, s tudjuk, ez az alkalmi vers Nagykőrösön keletkezett Szilágyi Sándor disznótoros vacsorája alkalmából, tréfás ugratásul. Arany maga soha nem publikálta,²⁰ de 1881-től kezdve többen is kiadták egymástól függetlenül, azaz nem volt folyamatos kiadási tradíciója (alighanem azért is, mert nem volt része Arany autorizált összkiadásának).²¹ A kiadástörténet azt is bizonyítja, hogy az alkalmi vers autográf kéziratával Szilágyi Sándor rendelkezett,²² hiszen az ő tiszteletére készült a szöveg, s felolvasása után a költő neki ajándékozta – ám alighanem másolatok is készültek a kézitról, s a Kovács Pál hagyatékában felbukkant változat éppen ezt bizonyíthatja. Vagyis a kézirat (pontosabban nyilván egykorú másolat) jelenléte semmiképpen nem a folyóirat-szerkesztői tevékenységet dokumentálja, hanem azt, hogy Kovács ezek szerint a későbbiekben is gyűjtött és megőrzött különböző írói kéziratokat. Nem indokolatlan, hogy Voinovich Géza az Arany-szöveg itteni felbukkanását így kommentálta a kritikai kiadásban: „[m]egvolt Kovács Pál kéziratgyűjteményében is”.²³ Föltételezhető ugyanis, hogy Kovácsnak nem egyszerűen szerkesztői hagyatéka volt, hanem kéziratgyűjteménye is, s ez utóbbiba integrálódhatott az előző tevékenység anyaga. Ezt igazolja az is, hogy

18 BAJZA József, szerk., *Ellenőr: Politicai Zsebkönyv* (Németországban, 1847), 386.

19 PITROFF, „Kovács Pál...”, 180.

20 A vers értelmezésére lásd: SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 36–41.

21 Vö. ARANY János, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 220–221. A továbbiakban: AJÖM VI.

22 Ilyen módon közölte az Arany nagykőrösi időszakáról könyvet író Benkó Imre is: „Szilágyi Sándor engedelméből Arany ezen páratlan humorú tréfás versét az ő birtokában levő eredeti kézitról egész terjedelmében ide igatom[.]” BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön* (Nagy-Kőrös: Ottinger Ede, 1897), 85–88.

23 AJÖM VI, 221.

Pitroff szerint itt megvolt egy, a folyóirat-szerkesztés időszakánál korábbi Vörösmarty-kézirat is: „Vörösmarty *Keserű pohár* c. költeményének fogalmazványa”.²⁴

Ezeknek a kéziratoknak tehát az a tanulsága, hogy Kovács Pál hagyatékában keveredtek a szerkesztőként birtokolt és a más úton-módon odakerült, gyűjtött s megőrzött kéziratok, s egy manuscriptum jelenléte önmagában még nem bizonyítaná, hogy azt Kovács a *Hazánk* számára szerezte meg. Igaz, ez *A szerelem országa* esetében nem is zárható ki, hiszen a vers keletkezésének az évköre megengedi ezt a lehetőséget.

A következő lépésben tehát érdemes azt tisztázni, mit is tudunk Petőfi és a *Hazánk* kapcsolatáról.

Petőfinek a *Hazánk* nemcsak azért vált fontossá, mert vidéki publikációs bázist jelentett. A saját, önálló folyóirat megteremtésének folyamatában, amelyet a legmarkánsabban a Tizek Társasága megalapítása és az ún. „írói sztrájk” megszervezése jelentett, s amely végül sikertelenül zárult,²⁵ fölértékelődött egy olyan orgánumnak a felbukkanása, amely kívül állt a pest-budai divatlapoknak azon körén, amely ellen a leginkább irányult az önként vállalt közlési tilalom. A *Hazánk* éppen ilyen lap volt, s Petőfi ezt ki is használta, s nemcsak ő publikált itt, hanem igyekezett idekötni nemzedéke számára legfontosabb tagjait is.²⁶ Az „írói sztrájk” utáni helyzetre a Tizek Társasága tagjai nem reagáltak egységesen, körükben egészen eltérő publikációs stratégiákat lehet megfigyelni, s láthatólag Petőfi is hamar föladta azt, hogy ezt az érdekszülte kört egységes csoportként próbálja egyben tartani. Viszont akit befolyásolni tudott, azt ide irányította. Ilyen volt Jókai, és ilyen volt Arany János is, akinél 1847 őszén Kovács Pál akkor jelentkezett szerkesztőként és munkatársi ajánlattal, amikor Arany már túl volt a Vahottal való kizárólagos megállapodása teljesítésén.²⁷ Ebben a levelében a *Hazánk* szerkesztője Petőfire hivatkozott, de Arany már korábban megkapta Petőfi egyértelmű üzenetét is – hiszen Jókai Aranyhoz intézett levelére Petőfi saját kezűleg írta rá a következő sorokat: „A »Hazánk«-ba pedig szabad és kell írunk. Jókay maga is dolgozik

24 PITROFF, „Kovács Pál...”, 180. A kéziratot, amely Pitroff szerint két autográf Vörösmarty-levél mellett volt található a hagyatékban, ismertette: PITROFF Pál, „Vörösmarty: Keserű pohár”, *Irodalomtörténet* 2 (1913): 459–460. A két levelet közölte: PITROFF Pál, „Vörösmarty két levele Kovács Pálhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 26 (1916): 228–231. Megjegyzendő: az itt említett két levél (dátumuk: Pest, 1839. december 9.; Pest, 1840. január 7.) a Vörösmarty kritikai kiadás levelezéskötetének készülésekor is magántulajdonban volt, a jegyzet szerint Hegyeshalmy Boldizsárné birtokában. Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Levelezése*, kiad. BRISITS Frigyes, Vörösmarty Mihály összes művei 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 122–124, 125–126. A jegyzetek: 360–361, 362–363. Azt nem tudni, a levelet 1965-ben birtokló személy Kovács Pál leszármazottja volt-e.

25 Ennek a problémáit igyekeztem áttekinteni: SZILÁGYI Márton, „Utak az első publikációhoz: Az 1840-es évek irodalmi nemzedékének pályakezdése”, in *Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. RADNAI Dániel Szabolcs, RÉTEALVI P. Zsófia és SZOLNOKI Anna, Verso könyvek, 67–89 (Pécs: 2021). Internetes elérés: http://versofolyoirat.hu/palyakezdes_vjn.pdf (2021.11.10.).

26 Petőfi lehetséges motivációit a legrészletesebben Martinkó igyekezett rekonstruálni: MARTINKÓ, „Petőfi útja a győri Hazánkhoz”.

27 Kovács Pál Arany Jánosnak, [Győr, 1847. június 19. után], in ARANY János, *Levelezése: 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 98. A továbbiakban: AJÖM XV.

bele.”²⁸ Egy másik levélből pedig az is kitűnik, hogy korábban, nem sokkal a folyóirat megindulása után Petőfi a *Hazánkban* történő publikálásra kapacitálta az egykori Tíz-
zek Társasága több tagját is: „Pálffy és Jókait egyre sarkalom, hogy írjanak a Hazánk-
nak, s fognak is írni; Tompának is írtam már ez ügyben, s üzentem Kerényinek. Mind-
nyájától várhat Ön.”²⁹ Megjegyzendő, Jókai aztán nem publikált a győri folyóiratban,
Pálffy, Tompa, Bérczy és Lisznyai viszont igen. Igaz, Martinkó fölvetette, hogy egy be-
tűjeles cikk talán Jókainak tulajdonítható: „Az a gyanúm, hogy az »M – r« jelű komá-
romi levél szerzője (1847. 10. sz. 39) – Jókai.”³⁰ Ha így van is, annyi biztos: Jókai ezek sze-
rint nem adta a *nevét* a folyóirathoz.

Mindezek alapján tehát nem lett volna meglepő, ha Petőfi 1847-ben itt közölte volna
A szerelem országa című versét. Láttuk, a *Hölgyfutár* szerkesztői lábjegyzete azt állította,
Kovács Pál annak idején „azt az általa hajdan szerkesztett folyóirat számára” szerezte
meg a kéziratot. Például a *Palota és kunyhó* kézirata viszont nem ezért kötött ki Kovács-
nál – azaz egy kézirat felbukkanása önmagában még nem bizonyítja azt, hogy Petőfi
valóban a *Hazánkban* akarta publikálni az adott verset. A *Csalogányok és pacsirták* kéz-
irata ugyan látszólag azt bizonyítja, hogy Kovácsnál a *Hazánkban* publikált Petőfi-ver-
sek kézirata is fönnmaradhatott, de ne felejtjük, hogy ebben az esetben a vers egy Ko-
vácshoz intézett levél élén volt található.³¹ Úgy látszik, a szerkesztő inkább a leveleket
őrizte meg, s ha ezen volt verskézirat is, az akkor maradt meg. S az is feltűnő, hogy a
meglehetősen sok Petőfi-versnek, amelyet a *Hazánk* publikált, alig maradt meg kézira-
ta a szerkesztő hagyatékában, csak a *Csalogányok és pacsirták*, valamint a később még
érintendő *A XIX. század költői* tartozik ebbe a körbe.

Érdeemes hát megnézni, végül mely Petőfi-versok jelentek hát meg a győri lapban (a
részletes listát lásd a *Függelékben*). A sor elég tekintélyes: Petőfi 1847-ben és 1848-ban 27
verset közölt a folyóiratban – ebből egyet, a *Nemzeti dalt* érdemes leszámítani, mert ez
bizonyosan nem a költő küldeményeként került Kovácshoz, hiszen a vers Királyi Pál-
nak a március 15-ei pesti eseményekről szóló levele részeként jelent meg, a forrása alig-
hanem a vers aznap kinyomtatott és szétosztott változata lehetett. Ám a fönnmaradó 26
vers is igen sok. Emellett itt jelent meg Petőfinak az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című
próza műve is (az első levél 1847. augusztus 24-én).

Petőfi és Kovács levélváltását csak szelektíven ismerjük – s mivel Kovács levelei-
ből egy sem maradt fenn, úgy tűnik, hogy Kovács megőrizte Petőfi leveleit, míg Petőfi
a hozzá érkezett, válaszul kapott leveleket nem.³² Az ismert levelek aligha jelentik a le-
velezés teljes anyagát.

28 AJÖM XV, 98.

29 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. február 18., in PSÖM VII, 46.

30 MARTINKÓ, „Petőfi útja a győri Hazánkhoz”, 103.

31 Vö. PSÖM IV, 564.

32 Az ismeretes nyolc levél a következő: 1. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, [Pest, 1846. november 20–25.]; 2.
Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. február 18.; 3. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. február
[20.]; 4. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. április 1.; 5. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847.
június 19.; 6. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Szatmár, 1847. július 22.; 7. Petőfi Sándor Kovács Pálnak,

Az első fennmaradt levélben, amely már válasz lehetett Kovács – ismeretlen – föl-kérő levelére, Petőfi utalt egy versre, amelyet a folyóirat első számába szánt: „Szeret-ném, ha a főntebbi vers az első számban jelennék meg.”³³ Mivel a levél egy versszöveg után olvasható, nem is lehet kérdéses, hogy az itt cím szerint nem említett szöveg a *Hazánk* nyitószámában napvilágot látott *Csalogányok és pacsirták* volt.³⁴

Nem sokkal a folyóirat indulásakor adódott egy konfliktus Petőfi és Kovács között, s ennek következtében nagyjából meg tudjuk határozni, mely verseket küldte el a költő először egy csomagban Győrbe.

Petőfi ugyanis azért írt indulatos levelet Kovácsnak, mert a küldött verseket nem abban a sorrendben közölte, ahogyan ezt a költő akarta: „Nagy meglepetéssel pillantottam meg épen most a *Kutyakaparót* a *Hazánkban*, miután én a küldött verseket megszámoztam, s kértem Önt, hogy a szerint adja őket.”³⁵ Következő levelében – amelyet tévesen ugyanarra a napra datált, mint az előző levelét – korrigálta saját magát, mivel a szerkesztő felvilágosíthatta arról, hogy a cenzor miatt kényszerült a sorrend megváltoztatására (Kovácsnak ezen levele sem maradt fenn, a létére csak következtetni lehet): „Meglehetősen goromba levelet irtam Önnek tennapelőtt, bár csak elveszett volna a postán – de eszembe sem jutott hirtelen, hogy azok az akasztófára való censorok is léteznek a dicső *szabad* magyar hazában, s hogy Ön e miatt szegte meg kívánságomat, miszerint úgy adja verseimet, amint számozva vannak.”³⁶ A kritikai kiadás vonatkozó kötete úgy rekonstruálta, hogy itt minden bizonnyal a következő Petőfi-versek elküldéséről és közléséről volt szó (az a Petőfi-levél ugyanis, amelyben a költő a szövegeket eljuttatta Kovácsnak, nincs meg): *Nagy-Károlyban*, *Egy gondolat bánt engemet...*, *Kutyakaparó* és a *Borús, ködös őszi idő...* Petőfi azt szerette volna, ha a két első vers jelenik meg legelőször, mert ezeket a műveit fel akarta venni megjelenés előtt álló kötetébe, s a folyóirat-publikációnak ezt meg kellett volna előznie. A cenzor, Csatskó Imre azonban a *Nagy-Károlyban* című verset nem engedélyezte, az *Egy gondolat bánt engemet...* esetében pedig habozott, így a vers csak március 6-án jött ki a *Hazánkban*.³⁷ A történetet maga Kovács Pál is megírta, az ő leírásából tudjuk, milyen kompromisszumot kellett kötnie a *Kutyakaparó* megjelenéséért:

Itt a „köszentet” a cenzor semmi áron sem akará át bocsátani, – inkább irt e helyett maga, egy egészen új berekesztő strófát. Ettől azonban a szerkesztő ijedt el, ki Petőfit jól ismervén, bizonyos volt abban, hogy ha e szentségtörés az ő lapjában világra jő: a szerző őt szonika agyonüti. – Végre félnapi alkudozásnak az lett a vége, hogy a „köszent” helyett „kösz – t” nyomatott, miként az a „*Hazánk*” akkori számában először nyomva, csakugyan így áll.³⁸

Szatmár, 1847. augusztus 10.; 8. Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Koltó, 1847. október 11., in PSÖM VII, 39; 45–46; 46–47; 55; 67–68; 73; 80–81; 105–106.

33 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, [Pest, 1846. november 20–25.], in uo., 39.

34 Vö. uo., 318. Lásd még: PSÖM IV, 564.

35 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. február 18., in PSÖM VII, 45.

36 Uo., 46. Kiemelés az eredetiben. A levélhez tartozó jegyzetek: 329.

37 Vö. PSÖM V, 303–304.

38 Kovács Pál, „Irodalom”, in *Győr megye és város egyetemes leírása*, szerk. FEHÉR Ipoly, 259–262 (Budapest: Franklin-Társulat, 1874), 260–261.

Ez a történet már önmagában is elégséges bizonyíték arra, hogy Petőfi publikálási szándéka nem érvényesült töretlenül a *Hazánkban*, s volt olyan eset, amikor közlésre szánt versét nem engedélyezte a helyi cenzor, ezért az itt publikálatlan maradt. Igaz, ezt aztán Petőfi közölte máshol: a *Nagy-Károlyban* napvilágot látott az *Összes Költeményekben*.³⁹ Az eset azért is érdekes, mert azt valószínűsíti, hogy a győri cenzúra nem volt feltétlenül enyhébb, mint a pesti – noha részleteket nem nagyon ismerünk a győri cenzor, Csatskó Imre szempontjairól, s azt sem lehet eldönteni, más versek esetében nem akadályozta-e meg a megjelenést.⁴⁰ Petőfi kénytelen volt igazodni ehhez a metódushoz. Amikor értesült a *Nagy-Károlyban* című vers akadályozásáról, adott mást a *Hazánk*nak: „E helyett, a mit a censor kitörölt, irok a túlsó lapra mást; valamint jövőendőben is mindazok helyett, mellyeket a censor tiltó aláírásával visszaküld hozzám.”⁴¹ Ezt a néhány sort – megítélésem szerint – persze túlzás úgy értelmezni, hogy Petőfi akkor írta, „miután a H[azánk] szerkesztője (febr. 15. körüli, elveszett levelében) visszajuttatta hozzám” a *Nagy-Károlyban* című vers kéziratát⁴² – a levél ugyanis egyáltalán nem utal ilyen visszaküldésre; de az bizonyos, hogy ebben az esetben is a levél melléklete volt egy új verskézirat, *A XIX. század költői*.⁴³

Petőfi azonban aligha tartotta számon mindig és folyamatosan, milyen verseket és milyen sorrendben akar közölni a *Hazánk*ba. Az egyik levelében ugyanis a következőt írta: „Egyre kérek, írd meg azon költeményeim címét, mellyek nálad vannak, nehogy tévedésből közülük valamelyiket Frankenburgnak adjam; mert már elfeledtem, mit küldtem.”⁴⁴ Ez arra enged következtetni, hogy – leszámítva néhány kiemelt alkalmat, amelyeket az előző levelek példáltak – Petőfinak a megállapodásban kikötött versmennyiség átadása s az érte járó tiszteletdíj pontos megérkezése volt a legfontosabb. Ez utóbbi (ti. a tiszteletdíj) amúgy sem lehetett elhanyagolható szempont, hiszen, ha hinni lehet Lauka Gusztáv visszaemlékezésének, akkor Kovács jól fizetett: „A fővárosi írók között szokatlan mozgalmat idézett elő, mikor meghallották, hogy Kovács Pál győri vegyes tartalmú lapjának munkatársait, a főváros szerkesztőihez mértén hercegilleg honorálta. Igaz, hogy a jó Kovács Pál egyes írók versért 10 forintot is fizetett, de nála nem a munka becse, hanem az író anyagi helyzete határozott.”⁴⁵ Az emlékezés hitelességéért az kezeskedik, hogy Lauka szerzője volt a *Hazánk*nak...

Petőfi és Kovács – számunkra ismeretlen tartalmú – megegyezése egyébként úgy szólhatott, hogy a költő hat verset küld minden negyedévben a lapnak. Ezt egy későbbi levélből következtethetjük ki: „Itt a hat vers a jövő negyedévre; kérek, küldd el rög-

39 Vö. PSÖM IV, 568–569.

40 Csatskóról lásd még: PSÖM V, 303–304. Vö. még Martinkó tanulmányával, amely joggal hoz fel érveket arra, hogy Petőfi nem azért dolgozott a *Hazánk*ba, mert ott egyszerűbb volt a cenzúráztatás: MARTINKÓ, „Petőfi útja a győri *Hazánkhoz*”, 85–86.

41 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. február 18., in PSÖM VII, 46.

42 PSÖM V, 317.

43 Erről lásd a vers kéziratának leírását: uo.

44 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. április 1., in PSÖM VII, 55.

45 LAUKA Gusztáv, „Írói munkadíjak a harmincas és negyvenes években”, *Koszoru: A Petőfi-Társaság havi közlönye* 4 (1880): 62–75, 68.

tön a járandóságot, mert nagy szükségem van rá.⁴⁶ Címeiket persze a költő itt sem sorolt föl. Egy másik levelében is utalt a „jövő évnegyedi verseimért” járó tiszteletdíjra, de nem árulta el, hány darab kifizetéséről van szó, csak az előbbi levél alapján tétélezhetjük föl analógiásan, hogy ezúttal is hat szöveget küldhetett.⁴⁷

Petőfi 1847. augusztus 10-ei, Szatmáron keltezett levelében két utalás is van verseire, noha ekkor a legrészletesebben az *Úti levelek* közlésének módozataival foglalkozik. Először annyit mondott: „A versek pedig készen vannak, ha kell, majd a nyugtatványval együtt azonnal küldöm.”⁴⁸ Sajnos itt még csak a *Hazánk*ba szánt versek számát sem adta meg. Majd később, ugyanebben a levelében a következőt kérdezte: „Kaptad leveleimet a verssel a napokban?”⁴⁹ Ezt a korábbi levelet nem ismerjük, s a vers címét sem tudjuk pontosan, de ezek szerint az ígért, több versen kívül külön is küldött Petőfi valamit Győrbe. A kritikai kiadás – kizárásos alapon, a vers megjelenési idejéből kiindulva – úgy vélte, ez a *Válasz kedvesem levelére* lehet.⁵⁰ Ezt Kerényi Ferenc is elfogadta a kritikai kiadásban, s ő igyekezett újabb – magánéleti természetű – érveket is találni arra, hogy Petőfinek miért lehetett olyan sürgős ennek a versnek a mielőbbi közlése.⁵¹ Persze ne feledjük, ez csak következtetés (még ha logikus és megalapozott is), s nem kétségtelen bizonyosság.

Mindezek alapján tehát, ha egymásra vetítjük a *Hazánk*ban megjelent verseket, valamint Petőfinek a Kovács Pálhoz írott leveleit, csak néhány esetben tudunk egyáltalán következtetni arra, Petőfi mikor s mit küldött a szerkesztőnek. Azt sem tudjuk megragadni, volt-e olyan eset, amikor Kovács nem közölte a költő valamelyik, hozzá eljuttatott versét (leszámítván természetesen a cenzor nyilvánvaló beavatkozását a *Nagy-Károlyban* esetén, amelyről a levelek plasztikus képet rajzolnak).

A *szerelem országa* esetében elsősorban azt a periódust érdemes tüzetesebben megvizsgálni, amely vers keletkezési időpontja szempontjából igazán releváns, azaz a Petőfi házasságkötése és koltói mézesheleti után következő időszakot. Hamarabb ugyanis semmiképpen nem juthatott el Kovácshoz az a vers, amelyet a kritikai kiadás „1847. okt. 20. előttre” datált.⁵²

Fennmaradt egy olyan levél, amely ebbe az időkörbe tartozik, s Koltórol van keltezve, alighanem a legcélszerűbb ebből kiindulnunk. Még akkor is, ha kétségtelen: expressis verbis nincs benne említés arról, hogy Petőfi ezzel a pár sorral együtt verset is küldött volna Kovács Pálnak. Egy másik, ekkor és itt készült szövegről azonban a költő részletesen írt: „A tőled való búcsúvétel helyett pedig adom tudodra, hogy a Naplótöredék feleségem által írva és leírva a Hazánk számára küldetik.”⁵³ Amiről itt szó van, az Szendrey Júlia naplója, amelynek a szövege valóban meg is jelent a *Hazánk*ban, Petőfi Sándorné néven, azaz

46 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Pest, 1847. június 19., in PSÖM VII, 67.

47 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Szatmár, 1847. augusztus 10., in PSÖM VII. 80.

48 Uo.

49 Uo., 81.

50 Uo., 374.

51 PSÖM V, 465.

52 Uo., 537.

53 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Koltó, 1847. október 11., in PSÖM VII, 106.

szinte logikailag folytatva Petőfi úti leveleit, aki a szövegben saját szerelméről és házassági szándékáról emlékezett meg.⁵⁴ A napló kiadásában nem kizárólag a fiatalasszony ambíciója játszott szerepet, hanem Petőfi saját, tudatos imázsépítése is. Ezt mutatta, hogy Petőfi a naplóból két publikációt hozott létre, az egyiket *Naplótöredék* cím alatt a *Hazánk*nak küldte el (mert hiszen ez a levél önmagában is azt bizonyítja, hogy Petőfi volt a feladó, s nem a neje), a másikat pedig az *Életképek*hez juttatta el (erről ugyan ilyen szép és egyértelmű bizonyítékkal nem rendelkezünk, de ez aligha kétséges). Gyimesi Emese részletesen elemezte ennek a két publikációnak az eltérő státuszát, s azt, hogy milyen – Petőfinak tulajdonítható – szövegszerű szerkesztői beavatkozás révén vált ki ez a két publikált részlet Szendrey Júlia korábbi naplójából, s arra jutott: „A bejegyzések közül, amelyek addig lineárisan követték egymást, Petőfi egyet-egyet kiszakított, és *Naplótöredék* címen publikált a *Hazánkban*, míg a többi »főszövegeként«, *Petőfiné naplójaként* jelent meg az *Életképekben*.”⁵⁵

Petőfi gesztusa önmagában is formabontó volt: saját feleségét léptette föl íróként, s mindezt úgy, hogy a közzétett naplószövegeknek – bár eltérő mértékben – maga a férj, a hozzá való érzelmi viszony volt a középpontja. Nem csodálható, hogy éppen erre a szövegre kellett részletesen utalnia a Kovácshoz írott levelében; még utószóként is éppen erről a kéziratról, s ennek a közlési módjáról adott utasítást Kovácsnak: „A naplót, kérlek, egy számban add, ne szakítsd meg.”⁵⁶ S ez nem is volt fölösleges vagy céltalan, hiszen a publikáció aztán így jelent meg a *Hazánkban*. Ehhez mérten akár szóra sem érdemes lehetett az, ha esetleg verset (vagy verseket) is küldött a lapnak, hiszen ezekről a szerkesztő nyilván pontosan tudta, mit is kell velük tenni, különösen a feltételezhető és kikövetkeztethető előzetes megállapodás fényében. Az előbb azért céloztam arra, hogy ennek a levélnek akár több vers is lehetett a melléklete, mert a *Hazánkban* publikált szövegek között van még egy, amely szintén „költői” vers: a *Fölösleges aggalom*. Ez a szöveg december 16-án jelent meg (Szendrey Júlia naplója két héttel korábban, október 30-án), a két dátum között pedig nem volt a lapban egyetlen Petőfi-költemény sem. Nem zárható ki tehát, hogy egyszerre, egy küldeményként érkezett föl Győrbe Koltórról Szendrey Júlia naplója és Petőfiné ez a verse. Megjegyzendő egyébként, hogy a *Fölösleges aggalom* textológiai hagyománya meglehetősen sajátos. Petőfi versgyűjtő füzetéből, amely pedig a kritikai kiadás legfőbb segédeszköze a datálásban s legfőbb forrása a szövegközlésben, ki van vágva az a lap, amely ezt a verset, s a hátlapon lévő *Mézesetek* című verset tartalmazta, de mivel a szöveg megjelent a *Ha-*

54 PETŐFI Sándorné, „Naplótöredék (Erdőd 1846–1847)”, *Hazánk* 1 (1847): 515–516. Petőfi és Szendrey Júlia kapcsolatának a nyilvánosságban megjelent képéről, s arról, a költő miképpen használta ki a sajtót ennek a kapcsolatnak a „szerelmi szabadságharc”-ként való pozicionálására: T. SZABÓ Levente, „Az intimitás poétikája és környezetei a *Szeptember végénben*”, in T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Ariadne könyvek, 339–374 (Kolozsvár: Komp-press–Korunk, 2008).

55 GYIMESI Emese, „»Iparlovagok«: Szendrey Júlia életműve körül: Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, 103–121 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014), 106. Az elemzés továbbfejlesztett változata: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 87–104.

56 Petőfi Sándor Kovács Pálnak, Koltó, 1847. október 11., in PSÖM VII, 106.

zánkban, ez a vers nem maradt ismeretlen (nem úgy, mint a mindmáig elő nem került *Mézesetek*).⁵⁷ Ferenczi Zoltán azt feltételezte, a lapot Szendrey Júlia vághatta ki, feltehetően már férje halála után.⁵⁸ Nem biztos, hogy a feltevés igaz, hiszen ezt igazolni szinte lehetetlen lenne, Ferenczinek sem sikerült, s lélektani alapú érvét (a feleség így akarta volna megakadályozni a vers újbóli megjelenését) aligha érezhetjük meg-alapozottnak és perdöntőnek. Szempontomból ennek most jelentősége sincs, annál érdekesebb viszont az az összefüggés, hogy a koltói mézesetek irodalmi megjelenítése érdekében Petőfi a *Hazánk*nak elküldte az egyik versét, valamint felesége – megszerkesztett – naplótöredékét, s ebbe minden további nélkül beleférhetett *A szerelem országa* elküldése is. Még ha ez utóbbi nem jelent is meg a folyóiratban, illetve megérkeztere sincs perdöntő bizonyíték.

Hogy miért maradt kiadatlan a vers, azt persze végképp nem lehet eldönteni, s erről még csak feltevéseket sem igen lehet megfogalmazni (természetesen logikailag, mint mindig, ebben az esetben is szóba jöhetne a cenzúra esetleges beavatkozása, de ennek föltételezésére ezúttal semmi alapunk nincs). Mint ahogy arról is hiányoznak az adatok, hogy Petőfi miért nem próbálta meg máshol közreadni a művet. De annyi feltétlenül kijelenthető, hogy a *Hölgyfutár* 1851-es szerkesztői megjegyzése a vers első publikálásához hitelt érdemlőnek és pontosnak tekinthető: Kovács Pálnak valóban a birtokában lehetett a vers kézírata, s ez minden bizonnyal a *Hazánk*ban való megjelenés érdekében került hozzá. S valószínűsíthető az az alkalom is, amikor Petőfi elküldhette a kéziratot Kovácsnak.

Ez a feltételezhető kézirat pedig nem azonos azzal, aminek alapján a kritikai kiadás közreadta a verset – ez utóbbi ugyanis a versgyűjtő füzetben alapul.⁵⁹ Vagyis a Kovácsnál volt (autográf), s a *Hölgyfutár*hoz került (vagy autográf, vagy az autográfról készült másolati) kézirat lappang (vagy végleg elveszett).

Ennek számontartása pedig fontos előfeltétele a vers poétikai értelmezésének is, amelyre legutóbb már tettem kísérletet, ám ott éppen csak jeleztem ezt, a szakirodalomban eddig még nem fel nem merült adatot, s részletesen nem fejtettem ki ennek az összes körülményét és logikai következményét.⁶⁰ Csak most, amikor megpróbáltam mindezt végiggondolni, akkor szembesültem azzal, hogy még ennek a néhány soros megjegyzésnek is milyen szerteágazó tanulságai lehetnek.

57 PSÖM V, 521–522.

58 FERENCZI Zoltán, „Petőfi ismeretlen költeményei 1847–1848-ból”, *Petőfi-Múzeum* 3, 2. sz. (1890): 66–67.

59 Az 1847-es versek autográf gyűjteményét tartalmazó kézirat-együttes részletes leírását lásd: PSÖM V, 297.

60 A legutóbb kísérletet tettem a vers részletesebb értelmezésére: SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021), 139–148.

Függelék

Petőfi Sándor verspublikációi a győri *Hazánkban* (1847–1848)

<i>Csalogányok és pacsirták</i>	1. évf. (1847), 1. szám (január 2.), 1–2.
<i>October 1846</i> [Borús ködös őszi idő...]	1. évf. (1847), 10. szám (január 23.), 37.
<i>Kutyakaparó</i>	1. évf. (1847), 20. szám (február 16.), 78–79.
<i>Egy gondolat bánt engemet...</i>	1. évf. (1847), 28. szám (március 6.), 110.
<i>Árva leány</i>	1. évf. (1847), 38. szám (március 30.), 150.
<i>A XIX. század költői</i>	1. évf. (1847), 42. szám (április 8.), 165.
<i>Ide, kis lány</i>	1. évf. (1847), 49. szám (április 24.), 194.
<i>Szomorú éj</i>	1. évf. (1847), 56. szám (május 11.), 222.
<i>Magyar vagyok</i>	1. évf. (1847), 75. szám (június 26.), 298.
<i>Egy barátom az ifjuság...</i>	1. évf. (1847), 78. szám (július 3.), 309.
<i>Három fiú</i>	1. évf. (1847), 85. szám (július 20.), 337.
<i>Világosságot</i>	1. évf. (1847), 92. szám (augusztus 5.), 366.
<i>Válasz kedvesem levelére</i>	1. évf. (1847), 93. szám (augusztus 7.), 370.
<i>Kit feledni vágytam... (Április 1847)</i>	1. évf. (1847), 100. szám (augusztus 24.), 398.
<i>Tavaszi dal</i>	1. évf. (1847), 104. szám (szeptember 2.), 414.
<i>Első esküm</i>	1. évf. (1847), 116. szám (szeptember 30.), 461.
<i>Bányában</i>	1. évf. (1847), 119. szám (október 7.), 474.
<i>A' csonka torony</i>	1. évf. (1847), 124. szám (október 19.), 493–494.
<i>A felhők</i>	1. évf. (1847), 130. szám (november 2.), 518.
<i>A' gólya</i>	1. évf. (1847), 141. szám (november 27.), 561–562.
<i>Fölösleges aggalom</i>	1. évf. (1847), 149. szám (december 16.), 593–594.
<i>Utazás az Alföldön</i>	1. évf. (1847), 153. szám (december 25.), 609.
<i>Hol a' leány, ki lelkelem röpülését... (Május, 1847)</i>	1. évf. (1847), 154. szám (december 30.), 614.
<i>Az én Pegazusom</i>	2. évf. (1848), 156. szám (január 4.), 621.
<i>Ismét könny!</i>	2. évf. (1848), 171. szám (február 8.), 681.
<i>A' mióta én megházasodtam...</i>	2. évf. (1848), 178. szám (február 24.), 709–710.
<i>Nemzeti dal</i>	2. évf. (1848), 188. szám (március 18.), 751.

Summary

MÁRTON SZILÁGYI

To the philological questions about the poem *A szerelem országa* (The country of Love) by Sándor Petőfi

The study deals with the philological questions of Sándor Petőfi's (1823–1849) prominent poem, titled *A szerelem országa*, dated 1847. It draws attention to the data, which is missing from the latest critical edition of the poet's work as well, namely that the text, which remained unpublished during the poet's life, was already published on 4th April 1851 in *Hölgyfutár* magazine, much earlier than it has been thought until now. This publication, which has an editorial footnote that reveals the source of the base script claiming that the poem found its way to *Hölgyfutár* magazine through Pál Kovács, the editor of the most prominent literary paper of the 1840s named *Hazánk* from the town of Győr. The study examines every detail of this statement, reconstructs the manuscripts that were kept by Kovács, which by now have mostly been lost, describes the relationship between Petőfi and *Hazánk* newspaper and based on the remaining correspondence of the poet tries to find the time interval when the author could have sent the poem to the editor. The research shows that the publication in *Hölgyfutár* is authentic and although absolute certainty in the matter cannot be achieved due to the destruction of the sources, with a high level of probability it can be regarded true that Pál Kovács indeed had the manuscript of the poem, which since then might have been lurking at an unknown location or might have finally disappeared for good (the source base for the critical edition was another, also autograph and currently still available manuscript).

DOMOKOS MARIANN

A folklorisztika szövegfogalmi és textológiai gyakorlata

A néprajzi-folklorisztikai ismeretszerzés elsődleges és sokáig kizárólagos módja az élő hagyományból származó adatok szövegszerű rögzítése, archiválása, rendszerezése és közreadása volt. Ennek ellenére a folklorisztikának nincs explicit és definitív szövegfogalma. Ehelyett a gyakorlatban azt tapasztaljuk, hogy sajátosan rétegzett, történetileg változó és lényegében véve intuitív szövegfelfogások és értelmezési stratégiák jellemzik a folklórszöveg-rögzítés és -kiadás eljárásait. A folklórszöveg, népköltési szöveg definiálása és értelmezése körül tapasztalható eredendő bizonytalanság abból fakad, hogy a vizsgálati tárgy, a szóbeliség által fenntartott hagyomány megragadhatósága és reprodukálhatósága önmagában véve is problematikus. Tanulmányom ebből a szemléleti alapállásból azokat a textológiai dilemmákat szeretné általánosságban ismertetni, amelyekkel speciálisan a folklóralkotások gyűjtése, lejegyzése, közzététele és értelmezése során szembesül a kutató. A szöveg fogalmára vonatkozó elméleti kérdések felvetését azért tartom időszerűnek, mert meggyőződésem, hogy a magyar folklorisztikai szövegekritika megújítása megkerülhetetlen feladat. Egy olyan megközelítést javaslok, amely az eddigieknél sokkal tudatosabban fordul a folklórszövegek történetisége és keletkezése felé, és számot vet saját filológiai-textológiai tradíciójával. Számos folklór-textológiai probléma feloldására elgondolkodtató irányt adhat egy új, folyamat alapú és lejegyző-központú szövegfogalom, ami az eddigieknél élesebb fényben és árnyaltabban láttathatja a gyűjtőknek és lejegyzőknek a szöveg keletkezésében játszott szerepét. Bár megállapításaim a történeti folklorisztika terén végzett kutatásokon, elsősorban a népmesegyűjtés és -lejegyzés módszertanának vizsgálatán alapulnak,¹ érvényességük bizonyos megszorításokkal tárgyban (más műfajokra) és időben (akár a legújabb folklórjelenségekre) is kiterjeszthetők lehetnek. Reményeim szerint az oralitásra vizsgálati tárgyként tekintő más tudományágak képviselői számára is hasznos szempontokkal szolgálnak.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont BTK Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Részletesen: Domokos Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

A szájhagyomány által fenntartott szövegek iránti érdeklődés a magyar művelődésben a 18. század végétől adatolható. Az értékmentés szándékával történő gyűjtések a 19. század elejétől fogva már egyre tudatosabban szövegtörzsek létrehozására irányultak.² Mire a folklorisztika intézményesülése a 19. század végén lezajlott, közel egy évszázada formálódtak már a szóbeliség emlékeinek rögzítése során érvényesített sajátos szövegkezelési eljárások, melyek egyrészt megalapozták, másrészt azonban korlátok közé is szorították a szaktudományos folklorisztika textológiai gyakorlatát. Érdekes kiindulásként meghatározni azt, hogy miben áll a folklór, vagy szűkebben véve a népköltési alkotások megszüvegezésének problematikája és milyen koncepcionális elképzelések azonosíthatók mögötte. A népköltési alkotások verbális szintjének (szövegeinek) megragadása és interpretálása nyelvi jelek segítségével valósítható meg, ugyanakkor a folklór mégsem csupán irodalmi vagy nyelvészeti, sokkal inkább egy komplex, társadalmi jelenség. A folklórhoz/népköltészethez³ társított közismert, bár távolról sem kizárólagos jellemzők (szájhagyományozás, variabilitás, szerzőtlenség) alapvetően annak *szóbeliséghez kötődő és közösségi létmódjából* fakadnak. E tulajdonságok mentén szoktak hagyományosan különbséget tételni folklór- és irodalmi szövegek között. E hipotetikus közegfelosztás szerint az irodalmi szövegnek az írásbeliség volna a terepnuma, létrejötté szerzőhöz kötött, megjelenési formája stabil, míg a népköltészet alapvetően az oralitáshoz kapcsolódik, anonimitás és instabil szövegfogalom jellemzi. Az az elképzelés, miszerint létezik egy halmaz, amelyben az irodalmi szövegek volnának, és van egy attól elkülönült, a folklóralkotások számára fenntartott másik, inkább csak teoretikus modellként működik (ha egyáltalán); a halmaz elemeinek egymásra hatása régóta nyilvánvaló.⁴ A szétválasztáson alapuló megközelítésnek azonban megvan az a gyakorlati haszna, hogy fenntartja a diszciplináris kereteket, és hatékonyan segíti a tudományágak önértelmezését.

2 A tudományszak kialakulásának történetéhez lásd: GULYÁS Judit, „A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848)”, in *Magyar néprajz I.: 1. Táj, nép történelem*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011): 127–142.

3 Nem gondolom, hogy a folklór és a népköltészet egymással teljesen azonosítható volna, e tanulmányban mégis több helyen használom a két fogalmat felváltva. Ennek legfőbb oka az, hogy a népköltészetten kívüli folklorjelenségek (pl. népszokás, néphit vagy akár a néptánc) lejegyzésének irányába is nyitva szeretném hagyni megállapításaim érvényességét. A két fogalom közti különbségtételről részletesen lásd: MIKOS Éva, „A folklór fogalma(i) avagy a kifejezés nehézsége”, in *Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 59–68 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

4 Az önértelmező irodalom és a szájhagyományozó folklór kölcsönhatása a folklorizmus és a folklorizáció ellentétes irányú folyamataival is igazolható, de talán a közköltészeti kutatások szolgáltatják a legnyilvánvalóbb bizonyítékokat a merev kettéválasztás tarthatatlanságára. A közköltészet fogalmáról: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Szóhagyomány (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004), 11–30; Csörasz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 15–35.

A folklorisztika 19. század végén lezajló intézményesülését megelőző időszakban a népköltészet kutatói számára az említett irodalmi szövegfelfogás viszonyítási pontként funkcionált. A folklorisztika részben az irodalmi alkotások írásbeli jellegével szemben határozta meg érdeklődése tárgyát és annak közegfüggő sajátosságait, másrészt azonban az esztétikai alapú, műfajokban elgondolt folklórértelmezést alapvetően orientálta az irodalom művészetfelfogása és szövegkezelése. A folklorisztika az irodalmi szövegek tanulmányozásából leszűrődött tapasztalatok alapján alakította ki a szövegfolklorra vonatkozó elképzeléseit, ezt jelzi a népköltészet *folklor jellegű irodalomként* való azonosítása is.⁵ Mindemellett az a felfogás, hogy a folklór meghatározó sajátossága a szóbeliség, csak szigorú megszorításokkal érvényes, a szóbeliség ugyanis egyrészt nem csak a hagyományos népi kultúrára jellemző, másrészt a folklór eleve sokszorosán összetett kapcsolatban áll más mediális közegekkel is.⁶ A folklór a szóbeliség–írásbeliség reláción kívül is vizsgálható, tekintettel egy jellegzetes sajátosságára: adott megnyilvánulás (előadás) keretén belül az önkifejezés különböző módjai (akusztikus, vizuális, verbális) egyidejűleg, szinkretikus egységben jelennek meg. A folklorisztika szövegfelfogását a kezdeti óta azonban alapvetően a folklór és benne a népköltészet orális, száj-hagyományozó jellegéről kialakított elképzelések határozzák meg.

A folklorisztika és a szóbeliség sajátos viszonyára jellemző, hogy a szájhagyományozás részben éppen amiatt tételeződik értéként, mert a nem rögzített, változó formában létező jelenségek tűnékenyebbek, ebből fakadóan veszélyeztetettnek és megmentésre szorulónak minősültek.⁷ Honti János ugyan még a nagyarányú 20. századi, intézményesen szervezett folklórgyűjtések előtt rámutatott arra, hogy a rögzítetlenséget nemcsak pusztulásként lehet értelmezni, véleménye szélsőségesen extrémnek minősült, és jobbára visszhangtalan maradt.⁸ A népi kultúra értékesnek és megőrzendőnek ítélt elemei rögzítésére irányuló törekvések képezték mindenkor a néprajzi-folklorisz-

5 VOIGT Vilmos, „Folklor”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI ISTVÁN, (XIII–XIX:) JUHÁSZ ILDIKÓ, 19 köt., 3:222–229 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 3:222. Részletesen: VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1972)

6 A kommunikációs technológiák egymást kizáró, szóbeliség és írásbeliség oppozícióján alapuló leegyszerűsített elgondolása helyett a szóbeli hagyomány árnyaltabb modellezését nyújtja például John Miles Foley médiaalapú megközelítése, mely a szövegek különböző létmódjainak egymásba játszódsát teszi leírhatóvá. E rugalmas mediakategória-rendszerben Foley az emberi kommunikáció három nagy „verbális piacterét” (orális, textuális és elektronikus közegeket) különböztet meg egymástól. John Miles FOLEY, „Verbal Marketplaces and the Oral-Literate Continuum”, in *Along the Oral-Written Continuum: Types of Texts, Relations and Their Implications*, eds. Slavica RANKOVIĆ, Leidulf MELVE and Else MUNDAL, 17–37 (Brepols: Turnhout, 2010).

7 GULYÁS Judit, „A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása” in *Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Identitások és médiák 2, 11–29 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó, 2015).

8 Honti abból indult ki, hogy a néphagyományok *összegyűjtése* meglehetősen távol esik a néphagyomány megmentésének programjától. E program véleménye szerint három (megkérdőjelezhető) előfeltevésen alapult: 1. a néphagyomány pusztul, 2. elvesztése kárt jelent és 3. megmentésére a folklórgyűjtő hivatott. HONTI János, „A néphagyományok megmentéséről”, *Debreceni Szemle* 8 (1934): 219–226.

tikai vizsgálódások kiinduló feladatát. A néprajztudományok módszertani alapfogalma emiatt a gyűjtés, mely egy sajátos reprodukáló, archiváló, dokumentáló cselekedet megjelölésére szolgál és amelynek tárgya és módszere folytonos változásban van. Textológiai szempontból lényeges körülmény, hogy a gyűjtés során megvalósuló mediális és kulturális váltás hozza létre a tanulmányozható folklórszöveget. A folklórgyűjtéseket a kezdetektől fogva gyakorlatilag máig meghatározza a 24. óra képzete, azaz annak feltevése, hogy a gyűjtő feladata a tünedező, de az utolsó pillanatban még megragadható néphagyomány rögzítése. Az idővel versenyt futó gyűjtő idealizált-heroizált képe végigkíséri a népköltési gyűjtések történetét. Az e felfogásból eredő sürgető cselekvési terv és annak megvalósítására irányuló törekvések mellett azonban még a 20. században is kevesebb kutatói figyelem jutott a gyűjtött adatok értelmezésére vagy általánosabb episztemológiai kérdések megfogalmazására. A folklorisztikai megismerés során felmerülő kérdések reflektálttá tétele azért is különösen fontos és izgalmas feladat, mert a folklóralkotások eleve többféleképpen mediatizáltak. Egyrészt az élő folklór nem azonosítható annak nyelvi jelekkel kódolt változatával, többek között azért sem, mert mint utaltunk rá, nem csupán verbális, de eredeti létmódjában akusztikus és vizuális módokon is megnyilvánul.⁹ Másrészt abban a textualizációs folyamatban, amíg a népinek tekintett alkotásokat és jelenségeket az értelmiség képviselői tudományosan tanulmányozhatóvá teszik, a folklórszövegek eltérő mediális (szóbeliség–írásbeliség–nyomatás) és kulturális (népi–elit) közegeket is érintenek.

A folklorisztika alapvető ismeretelméleti problémája az, hogy az érdeklődésére számot tartó, szóbeli kommunikáció megnyilatkozásai csak rögzítés révén válnak dokumentálhatóvá, visszakereshetővé és elemezhetővé. Mindez azt eredményezi, hogy a gyűjtő kénytelen megkonstruálni saját vizsgálati tárgyát.¹⁰ A folklorisztikai textológia legnagyobb paradoxona tehát éppen abban áll, hogy a megismerhető, hozzáférhető, reprodukálható folklórszöveget a szövegrögzítés során a *gyűjtő* maga *hozza létre*.¹¹ A szöveg a lejegyzés révén válik a tudományos diskurzus részévé, melynek eredménye-

9 Adott situációban az előadó hang- és arcjátéka, gesztusai, mozgása, térhasználata is az előadás szerves részét képezi. A mesemondással kapcsolatban többen is felfigyeltek a mese látványelemeinek jelentőségére: Béres András úgy fogalmazott, hogy a „jó mesemondó előadása egyben színjáték is.” BÉRES András, „Mai mesélő alkalmak”, *Ethnographia* 66 (1955): 433–444, 441. Kovács Ágnes kalotaszegi gyűjtésén szerzett tapasztalatai alapján az élőszavas mese szövegének vizualizációs jelentőségére hívta fel a figyelmet. Arról, hogy a mese cselekményét az előadó és a hallgatósága ösztönösen képsorként értelmezi lásd: Kovács Ágnes, *Kalotaszegi népmesék*, 2. köt., Új magyar népköltési gyűjtemény 5–6 (Budapest: Franklin-Társulat, 1943), 1:48. Raffai Judit igyekezett megragadni a mese látványelemeit egy erre a célra kialakított jelrendszer segítségével. RAFFAI Judit, *A mesélő ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 117–157.

10 A filológiai probléma mögötti esztétörténeti folyamatokra világít rá Niedermüller Péter a nemzeti kultúra megalkotásához létrehozott 19. századi szövegek kapcsán: NIEDERMÜLLER Péter, „Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a XIX. században”, *Ethnographia* 101 (1990): 96–103.

11 Elizabeth C. Fine klasszikussá vált megfogalmazásában ugyanez a gondolat: „Surely one of the great ironies for the folklorist is the making of a folklore text.” Elizabeth C. FINE, *The Folklore Text: From Performance to Print* (Bloomington: Indiana University Press, 1984): XI. Az orális alkotások textualizációjának lehetőségéről lásd: Lauri HONKO, ed., *Textualization of Oral Epics* (Berlin–New York: de Gruyter, 2000);

képpen az olvasó előtt nem maga a népköltés, csupán annak a lejegyző(k) munkája során létrehozott írott, standardizált szövegváltozata jelenik meg.¹²

Érdeemes egymástól világosan elhatárolni elsődleges és másodlagos folklórszövegeket, hiszen a szóbeliségben elhangzott-előadott, verbális és nem verbális közlésmódok kíséretében megjelenített szöveg soha nem azonos annak a társadalmi-kulturális kontextusából kiragadva lejegyzett másodlagos változatával. A fent leírt közegváltás(ok) következményeképp a gyűjtés során végérvényesen elválik egymástól az elsődleges, az oralitásban élő jelenség annak rögzített, tárgyiasult lenyomatától. E megkülönböztetés a folklorisztika-elméletben ugyan nem ismeretlen, érzésem szerint azonban mégsem kellőképpen tudatosított az, hogy a szövegrögzítés során egy minőségében más produktum, *új entitás* jön létre.¹³ Az elsődleges szóbeli alkotás és annak az írásbeliségben megjelenő másodlagos jele közti határ elmosódottságát jelzi, hogy nincs is külön terminus e két jelenség leírására, a folklorisztika jellemzően mindkettőt ugyanazzal a fogalommal (*folklórszöveg*) véli megragadhatónak. A másodlagos szöveg megjelenése részben az eredeti, elsődleges szövegtől részben azonban a gyűjtő aktuális szerepfelfogásától függ, a folklorisztikában a szöveg emiatt történetileg változó viszonyfogalom.

Az eddigiekből is világos, hogy folklorisztikai textológia a gyűjtéssel, illetve a gyűjtés kontextusában elhangzott szöveg megformálásával kezdődik. A szöveg megalkotását mint érvényes textológiai eljárást sokáig legitímálta a jó gyűjtőről kialakított azon elképzelés, miszerint a kompetens, a közösségi hagyományt jól ismerő gyűjtő, a folkloralkotásnak mintegy társszerzőjeként bizonyos keretek között felhatalmazással rendelkezik a népköltési szöveg létrehozására.¹⁴ Ezt a kutatási tárgyhoz való, „alkotó jellegű” hozzáállást a szaktudományos folklorisztika kialakulása óta az autentikusságot sértő gyakorlatnak tekintik, elviekben tehát nem megengedett. Ugyanakkor a társszerzőként elgondolt gyűjtői szerepfelfogás bizonyos szempontból (egyéni tévesztések ki-

Else MUNDAL and Jonas WELLENDORF, ed., *Oral Art Forms and their Passage into Writing* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2008).

12 David E. GAY, „Inventing the Text: A Critique of Folklore Editing”, *Folklore* 14 (2000): 98–117.

13 Hasonló jelenséggel szembesül napjainkban a muzeológia a kulturális örökség digitális lenyomatainak létrehozása során. A digitális technológiáknak a klasszikus kulturális örökség-felfogásra gyakorolt hatásáról lásd: Fiona CAMERON and Sarah KENDERDINE, ed., *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse* (Boston: MIT Press, 2007).

14 E gondolat legnagyobb hatású megfogalmazása Arany Jánostól származik, aki a jó gyűjtőt a jó mesemondóval azonosította, a szöveg módosítás kereteit a narrációban jelölte ki, a tartalmi beavatkozást normasértésnek minősítette („[...] elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem”). ARANY János, „Eredeti népmesék”, in ARANY János, *Prózai művek 2.: 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11, 326–342 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 329. Arany László Benedek Elek ismert milleniumi mese- és mondagyűjteménye kapcsán ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg, amikor úgy nyilatkozott, hogy az élőszó esetlegességeit szándékosan felidéző tévesztéseket nem tartja írásban szükségszerűen reprodukálандó jellemvonásnak. -R. [ARANY László], „Magyar Mese- és Mondavilág”, *Budapesti Szemle*, 80. köt., 216. sz. (1894): 473–478, 476.

igazíthatósága, illetlen szöveghelyek cenzúrázása stb.) mégsem tűnt el, látenszen igen szívósan, bizonyos értelemben napjainkig tovább él.¹⁵

A folklorisztikai érdeklődés számára mindig is a népköltészet hiteles dokumentálása tételeződött célként,¹⁶ ez a törekvés azonban nem mindig és nem feltétlenül eredményezett hiteles szövegeket, ellenben igen hatékonyan relativizálta magát a hitelesség fogalmát.¹⁷ Folklórszövegek esetében nem létezik (nem létezhet) tökéletes másolat, mivel az írásbeliségben a szövegek másként működnek, mint a szóbeliségben, a gyűjtő a lejegyzés során kisebb-nagyobb mértékben hol szándékoltan, hol öntudatlanul, de mindig megváltoztatja a szöveget. A kreatív reprodukálásban megvalósuló (korszak-ként változó, de mindig meglévő) gyűjtői gyakorlat révén a gyűjtő a lejegyzés során óhatatlanul is beleírja saját magát is a folklórszövegbe. A gyűjtő kreativitására a másodlagos szöveg létrehozásakor nemcsak koronként, de műfajonként is eltérő mértékben nyílik lehetőség, az állandósult(abb) formában létező alkotások (pl. népdal, ballada) esetében nyilvánvalóan kevesebb, a hosszabb kötött és kötetlen prózaepikai alkotások (pl. mese és monda) lejegyzése során sokkal több tér nyílik a gyűjtői invenciók kibontakozására. De bármilyen folklórjelenség írásbeli lejegyzése során megmarad a lejegyző kreativitásának játéktere, az elkerülhetetlenül szükséges és a még megengedhetőnek minősített gyűjtői beavatkozások keretei között.¹⁸

A folklorisztika textológiai gyakorlatában a szöveghűség tehát relatív fogalom, csak a gyűjtés céljának és lehetőségeinek függvényében, viszonylagosan tud érvényesülni, melyet az adott korban az ideális szövegről alkotott elképzelések, az elsődleges folklórszöveg műfaji sajátosságai (pl. terjedelem, ritmizáltság) és az elérhető gyűjtési technológia (hang- és képrögzítés elérhetősége) határoz meg.

A népköltési szövegek textualizációjára vonatkozó tudományos minimum-előírások a folklorisztika intézményesülése óta egyre részletesebbek, a gyakorlatban való megvalósulása azonban meglehetősen sok egyedi jellegzetességet és hullámozó színvonalat mutat.¹⁹ Az eltérő szintű beavatkozások különböző hitelességi státuszú másodlagos szövegeket eredményeznek, melyek megítélése szakmai elvárások és technikai

15 Az erotikus és obszcén folklór publikálhatóságáról részletesen lásd: DOMOKOS Mariann, „Illetlenség és közérkölc: A folklórszöveg-közlések rejtett korlátairól”, 2021 (megjelenés előtt).

16 A hitelesség történeti kontextusban való értékelése azért fontos a folklorisztika számára, mert az autenticitás-konceptió a tudományos diskurzus alapvető legitimációs hipotézise annak 19. századi kezdetei óta. A hitelesség folklorisztikai önértelmezésben játszott szerepéről: Regina BENDIX, *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies* (University of Wisconsin Press, Madison, 1997).

17 Lauri HONKO, „Text as Process and Practice: The Textualization of Oral Epics”, in Lauri HONKO, ed., *The Textualization of Oral Epics*, 3–56 (The Hague: Mouton, 2000), 3.

18 Részletesen: DOMOKOS Mariann, „A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században”, in NEUMER, szerk., *Médiák és váltások...*, 30–42.

19 Közel fél évszázada készült el a folklóralkotások kiadására vonatkozó eddigi legrészletesebb útmutató: VOIGT Vilmos és BALOGH Lajos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, Szerkesztési irányelvek 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

adottságok alapján változik, objektív értékelésük azonban a szövegrögzítés elveinek és a gyűjtés körülményeinek részletes dokumentációja nélkül szinte lehetetlen.²⁰

De bármilyen szigorú követelményeket is teljesít a gyűjtő, a folklórszöveg előállításának folyamatában mindig aktív szereplő marad. Látható, hogy a rögzített folklórszövegnek elengedhetetlen alkotóeleme maga a gyűjtő, ahogyan textológiai szempontból a szöveg szerves részét képezi a gyűjtés kontextusának dokumentálása. A néprajzi gyűjtés nem a szó papírra kerülésével megvalósuló egyszeri aktus, sokkal inkább egy folyamat, melynek során adott, egyedi jelenségről gyakran több közreműködő részvételével számos szövegváltozat készül (első lejegyzés, korrigált lejegyzés, tisztázat, publikált változat stb.). A többnyire csak nyomtatásban élénk kerülő redukált, korrigált, szerkesztett folklórszövegek mögött filológiai szövegsorozatok állnak, melyek egymáshoz való viszonyát a hagyományos folklór-textológiai gyakorlat hajlamos evolúciós fejlődési sorban szemlélni (hiszen a gyűjtő mindenkor az általa elképzelt legépebb, legteljesebb szövegváltozat létrehozására törekszik). E felfogás azt eredményezte, hogy a valaha rögzített folklórszövegeknek csupán töredéke hozzáférhető, s a fennmaradt kéziratok, gépiratos szövegek (sőt fonográfus, gramofonos, magnetofonos hangzó változatok) közzétételére nem is történtek különösebb erőfeszítések. Ha azonban az adott folklóralkotás mögé felsorakoztatható filológiai szövegvariánsokat nem alá-fölrendeltségi viszonyban képzeljük el, hanem egymással egyenrangú változatoknak tekintjük, akkor a folklór-textológia számára a genetikus kiadások távlatai nyílhatnak meg.

A folklorisztikában a *filológiai szövegváltozatok* feltárására azért nem irányult módszeres és tudatos kutatói figyelem a múltban, mert az érdeklődés előterében egy másfajta változat, a szájhagyományban élő *folklorisztikai változat* állt. A folklórszöveg sajátossága, hogy nemcsak a közegváltásokat megvalósító gyűjtés, dokumentálás (lejegyzés, szerkesztés, kiadás) során jönnek létre változatok, de már az elsődleges szöveg is csak változatokkal írható le.²¹ A folklór lényegeként tételezett variabilitás a maga sokszínűségében gyakorlatilag rögzíthetetlen, így a szóbeli szövegek közegfüggő változékonysága a folklorisztika egyik alapproblémájaként jelentkezik. A folklorisztika szövegfelfogása lényegében véve azért problematikus, mert egy olyan minőség leírását célozza, amelyet a szövegállandóság hiánya jellemez, emiatt a folklorista szükségszerűen *instabil szövegfogalomban* gondolkodik. A szövegfolklorisztikai textológia középpontjában tehát tradicionálisan nem a rögzített, végleges és lezárt szövegek, hanem a hagyomány által fenntartott, nyitott és folyton változó formában létező alkotások állnak. A közös alkotóerejének jellemző megnyilvánulásaként értett, általánosított minőség azon-

20 A folklóralkotások kritikai kiadásának szabályzata a hitelességi fok szerint többféle státuszú szöveget különböztet meg egymástól, nevezetesen: „hiteles szöveg, tartalmában hiteles szöveg, nyelvi formájában átírt szöveg, pontatlanul feljegyzett szöveg, erősen átírt szöveg, nagyobb részben hiteles szöveg, részben kétes hitelű szöveg stb.” Nem ad azonban eligazítást arra vonatkozólag, hogy mi alapján sorolható be adott szöveg az egyes kategóriákba. Uo., 26.

21 *Filológiai változatnak* az egyszer lejegyzett szöveg egymástól különböző írásbeli (kézírásos, gépirásos, nyomtatott) változatait tekintjük. *A folklorisztikai változatok* azok a különböző feljegyzések, amelyek „egy-egy alkotás különböző alkalmakkal vagy különböző előadók által való közléséből származnak”. Uo., 25.

ban csak az egyedi, változékony és változó megnyilvánulásokon keresztül érhető tetten; ez utóbbiak értékelésére jellemző, hogy az sohasem önmagában, hanem mindig az általánoshoz viszonyítva történik. A népköltési gyűjtések célja voltaképpen ennek az elvont, általános magnak a megragadása az egyedi jelenségek leírásának segítségével.

E tanulmány az egzakt folklórisztikai szövegfogalom hiányából indult ki. Eddig azonban még nem esett szó arról, hogy a folklórisztikának éppen azért nincs pontos és jól definiált szövegfogalma, mert szövegfelfogása a folklórisztikai és nem a filológiai változatok köré szerveződik. A folklóralkotások kontextusfüggő, előadásról előadásra változó pillanatnyi megjelenési módjára a folklórelmélet a *variáns* fogalmát alakította ki. A variabilitás, a változatokban való létezés a folklór talán legmeghatározóbb sajátossága, olyannyira, hogy a változatok nélküli jelenségek (invariánsok) folklór jellege megkérdőjelezhető, vagy legalábbis komoly fenntartásokkal kezelendő.²² Bár a „szóahagyomány filológiája”²³ a variáns köré szerveződik e kifejezés a folklór-textológia szempontjából gyakorlatilag önellentmondás, ugyanis olyan speciális szöveg megjelölésre szolgál, amely nem önmagában véve érdekes, csak mint egyfajta gazdatest tarthat számot a gyűjtők érdeklődésére. A variáns csak abban az esetben minősül megőrzendőnek, ha képes magában hordozni a folklór feltételezett, elvont lényegét, a közösség tudását. A variáns mindig valaminek (dallam, típus, motívum stb.) a konkrét változatoként jelenik meg, a variáns és a típus vagy a variáns és a motívum egymáshoz való viszonya tehát a konkrét-absztrakt relációval írható le.

A folklórtextológiában a gyűjtő által létrehozott szöveg ellentmondásosságán túl a másik nagy paradoxon, hogy a gyűjtés a konkrét változatokon keresztül valójában az absztrakt minőség megragadását célozza.²⁴ Ehhez igazodik a folklórszövegek sokáig kizárólagos, a típusokat és motívumokat bemutatni hivatott publikációs gyakorlata, mely egyrészt azt eredményezte, hogy a már ismert vagy a töredékes alkotások nem minősültek közlésre méltónak, másrészt a gyűjtő az egyedi szöveg helyett annak ideális változatát kívánta reprodukálni és tett meg ennek érdekében minden tőle telhetőt. Bár a folklórisztikában az *ultima manus* elve a konkrét szövegek esetében tökéletesen értelmezhetetlen (ki tekinthető szerzőnek, melyik az utolsó szerzői változat?), az abszt-

22 A variáns és invariáns folklórisztikai értékeléséről lásd: ORTUTAY Gyula, „Variáns, invariáns, affinitás: A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei”, in *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti tudományok osztyálynak Közleményei IX.*, szerk. SZABÓ Imre, Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztyálynak közleményei, 195–238 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

23 Ortutay Gyula kifejezése, rámutatva az irodalmi szövegfilológiától való eltérésekre: *uo.*, 196.

24 A szövegfolklórisztikai rendszerezések alapjai a különböző típus- és motívumkatalógusok, amelyek az egyedi jelenségeket metaszövegekké formálják, ezeket pedig műfajok és/vagy témák szerint rendezik. A jelenleg érvényes nemzetközi mesetípus-katalógust Hans-Jörg Uther német folklorista állította össze, mely az Antti Aarne (1910) és Stith Thompson (1928, 1961) nevéhez fűződő korábbi katalógusok felülvizsgálatával jött létre. Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 köt. Folklore Fellows Communication, 284–286 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004). A motívum-index első változatát az 1930-as években adták ki (1932–1936), majd az 1950-es években jelent meg a kibővített és korrigált változat: Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, 6 köt. (Bloomington: Indiana University Press, 1955–1958).

rakt típus leírhatóságának összefüggésében mégis felvethető.²⁵ Ebből a szempontból a közzétett szöveg az egyedi sajátosságokkal szemben egyfajta közösségi szerzői szándékot hivatott képviselni, melynek rekonstruálása, kiigazítása, helyreállítása a gyűjtőnek nemcsak lehetősége, de feladata is. Talán ennyiből is látszik, hogy a gyűjtő szerepe a megőrzésre érdemes variánsok, motívumok és típusok felismerésében, kiválasztásában és megszövegezésében rendkívül nagy.

A kérdés további boncolgatását mellőzve összegzésként arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy a szóbeli szövegek helyreállításában gondolkodó és e felfogás mentén formálódott folklorisztikai textológia számára új irányt jelenthet egy stabilabb és a lejegyzett szövegek keletkezését hangsúlyozó, folyamat alapú szövegfelfogás. Egy ilyen szemlélet segíthet láthatóvá tenni a szövegkonstruálódás folyamatát, s általa pontosabban körvonalazható a gyűjtő/lejegyző szövegalkotó és -alakító szerepe.

A magyar népmesék textualizációja a gyűjtéstől a kiadásig

1. Fésületlen falusi vadóc vagy nemes vad

Az eddigiekben azt próbáltam meghatározni, hogy milyen főbb sajátosságok jellemzik a népköltési alkotások megszövegezését és alapdilemmáit (többféle mediatizáltság, közzefüggő változékonyság). A továbbiakban leszűkítve a vizsgálódást egyetlen műfajra (műfajcsoportra), a magyar népmese-gyűjtés- és kiadás textológia-történetébe szeretnék bepillantást nyújtani annak érdekében, hogy a szövegek létrehozásával és közzétételével kapcsolatos kérdések gyakorlati megvalósításáról is képet alkothassunk.

A népmese műfajának értéként való tételezése és a tudatos gyűjtése iránti törekvések elfogadottsága a magyar művelődésben csak a 19. század második harmadától kezdve tapasztalható, ami a népdalhoz viszonyítva jókora megkésettiséget mutat. Az ezt megelőző időszakra a véletlenszerű és esetleges szövegrögzítés jellemző, melyek népköltészetként való értékelését és értelmezését óvatos bizonytalanságok jellemzik.²⁶ Gaal György 1822-ben adta ki németül *Mährchen der Magyaren* című gyűjteményét, melyet a magyar folklorisztikai tudománytörténet az első mesegyűjteményként s egyszerűsrimind az első folklórkötetként tart számon.²⁷ Innen datálva meseszövegeink közreadása közel két évszázados hagyománnyal rendelkezik, a történeti szövegek kriti-

25 ORTUTAY, „Variáns, invariáns...”. 200.

26 A 18. századból ismert egyetlen olyan magyar nyelvű meseszöveg-együttes, amely később nyomtatásban is megjelent, az 1789-re datált sárospataki kéziratok korpuszban található. Az ebből készített válogatást lásd: FAZEKAS Zsuzsa, szerk., *Három vándorló Királyfirul való Historia: A sárospataki kéziratok népmese-gyűjtemény (1789)*, utószó, jegyz. BENEDEK Katalin. ([Budapest]: Európai Folklór Intézet-L'Harmattan Kiadó, 2004). E kiadás azonban nem a kéziratokat, hanem Gulyás József 1931-es csonka forráskiadását vette alapul: *A sárospataki kéziratok népmese-gyűjtemény* (Sárospatak: A Sárospataki Főiskola négy százados jubileuma alkalmából kiadja a theologus ifjúság Sárospatak, 1931).

27 Georg von GAAL, *Mährchen der Magyaren* (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822). E 17 szöveget tartalmazó, németül kiadott gyűjtemény majd később Majláth János kötetének szövegköz-

kai igényű kiadásának azonban máig sincsen kialakult gyakorlata.²⁸ Ennek a feltűnő diszkrpanciának az oka egyfelől abban rejlik, hogy a magyar folklorisztikában a történeti vizsgálatok sohasem jelentettek igazán termékeny kutatási irányt, másfelől a mesekutatók figyelmét a legutóbbi időkhöz más, sokkal sürgetőbbnek ítélt feladatok költötték le (meseszöveg-gyűjtés, katalogizálás).²⁹

Nincs pontos adatunk arra vonatkozólag, hogy mennyi a lejegyzett, illetve a hozzáférhető magyar népmesék száma. Kovács Ágnes az 1956-ig megjelent mesék áttekintése alapján készített statisztikájában hozzávetőleg 3000 kiadott és további 3000-4000 kéziratos magyar népmeseszövegre utalt.³⁰ Voigt Vilmos évtizedekkel később már az egyéni ségkutató iskola gyűjtési eredményeit is figyelembe vehette, becslése szerint a lejegyzett magyar népmesék száma körülbelül húsz-huszonötezerre tehető.³¹ A népmese a magyar folklórban a leghosszabb prózaepikai műfaj, melynek memorizálását ugyan számos formai-szerkezeti sajátosság segíti, az elhangzásnak megfelelően rögzítése egyike a legnehezebben kivitelezhető textualizációs feladatoknak. Solymossy Sándor erre való tekintettel úgy fogalmazott, hogy a mese a folklorista „nemes vadja”.³²

A folklórról való gondolkodás és a népköltési alkotások gyűjtésének történetében (főként a paradigmaváltások körül koncentrálódva) időről időre fellángolnak a lejegyzések hitelessége/hiteltelensége körül zajló polémiák. A prózaepikai műfajcsoportok esetében különösen gyakran merülnek fel kérdések a hangrögzítést megelőzően a szubjektív lejegyzéssel létrehozott szövegek hűségi fokát illetően.³³ A 19. század első

lései azt a célt szolgálták, hogy a külföld számára reprezentatív válogatást nyújtsanak a magyar népi prózaepikából, átdolgozott formában.

28 Számos kéziratos mesegyűjtés maradt részben vagy teljes egészében kiadatlan (hogy csak néhány 19. századi gyűjtést említsék: Gaal György, Erdélyi János, Kriza János, Kazinczy Gábor stb.), így a magyar népmesék egy nagy részének nem csupán kritikái, de semmilyen kiadása sem létezik, sőt nem jelentéktelen az az anyagmennyiség, amelynek még az azonosítása sem történt meg.

29 A magyar nyelvterületen a 20. század második felében is voltak még aktív mesélő közösségek, ezeknek a regisztrálása nyilvánvalóan prioritást élvezett a történeti szövegtörzsek feltárásával és kiadásával szemben. Emellett Kovács Ágnes irányításával évtizedekig zajlott a *Magyar népmesekatalógus* kötetjeinek előkészítése, amelyben a szerkesztők a kiadott és a feltárt kéziratos magyar népmesék típusonkénti osztályozását és rendszerezését végezték el: MNK 1–10/1. *Magyar népmesekatalógus*, főszerk. Kovács Ágnes (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982–2001).

30 Kovács Ágnes, *Népmesegyűjtés*, Útmutató füzetek néprajzi adatgyűjtéshez 3 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–Néprajzi Múzeum Ethnológiai adattár, 1956).

31 VOIGT Vilmos, „Mese”, in VOIGT Vilmos, szerk., *A magyar folklór*, 221–302 (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), 242. E hatalmas szöveganyag egységes és teljes archívumi rendszerezésére, valamint az ez alapján elkészített új, kiegészített és korrigált magyar mesekatalógusra egyelőre csak nagyon távoli célként gondolhatunk. Erről bővebben: MAGYAR Zoltán, „A Magyar Népmese Archívum és az új magyar népmese katalógus (típus és motívumindex): Eredmények és feladatok, előmunkálatok és tudományos szintézis”, *Ethnographia* 129 (2018): 26–68.

32 „A népmese felkutatása és pontos lejegyzése már nagyobb utánjárást, ügyességet és hivatottságot igényel. Ez a folklorista igazi »nemes vad«-ja, a miért fáradni, kinyomozni, a mit zsákmányként megszerzeni már érdemes és lelki elégtétellel járó foglalkozás.” SOLYMOSY Sándor, „Népdalgyűjtés, mesegyűjtés”, *Ethnographia* 25 (1914): 280–288, 283–284.

33 Elég csak utalni a Kriza János vagy Benedek Elek meséi kapcsán lezajlott vitákra, összefoglalásaikat lásd: Kovács Ágnes, „Kriza János népmeséinek hitelessége”, in *Kriza János és a kortársi eszméaramlatok*.

felétől kezdve a szerkezetileg ép, tartalmilag teljes, kerek egész és nem melleleg esztétikai szempontból értékesnek minősített meséket keresték a gyűjtők, melyekről úgy gondolták, hogy a nemzetépítés szempontjából hitelesebben tükrözik vissza az általuk elképzelt népi kultúrát, mint a töredékes vagy kevésbé karakteres stílusú változatok.³⁴ A magyar népmesék gyűjtésének történetén átvonuló egyik fő probléma abban nyilvánul meg, hogy hogyan lehet hűségesen meseszövegeket dokumentálni a színhagyományból anélkül, hogy a mese esztétikuma sérülne. A két szempont egyidejű érvényesíthetőségének problematikus voltát jól jelzi, hogy az már a legkorábbi magyar nyelvű műfaj-antológia, Erdélyi János 1855-ös mesekötete kapcsán kritikaként felvetődött. Ipolyi Arnold, aki a magyar mitológia rekonstruálása érdekében maga is kiterjedt folklórgyűjtést folytatott a 19. század derekán, Erdélyi meseszövegközlési eljárása kapcsán úgy nyilatkozott, hogy a mesék közzétételekor a szóbeliséghez való hűség és a népnyelvi sajátosságok megtartása mellett a szövegek „simaságát nélkülözhetetlen kelléknek” tartja, emiatt az elbeszélést „homályossá”, „kelletlenné” tevő darabos, töredékes változatok szövegére vonatkozóan a szerkesztők számára egyértelműen a gyűjtött szöveg módosítását javasolta.³⁵ Ipolyi fogalmazta meg azt az elvet, amely programmá később Arany János nagyhatású Merényi-bírálatára alapján formálódott, miszerint a meseszövegek közzététele során az előadásra nézve a „jobb és folyékonyabb előadású” mesemondók narrációja a követendő példa. Arany János a jó mesegyűjtő a jó mesélővel való azonosításán alapuló felfogása egybevág Ipolyi nézőpontjával, bár Arany János, majd Arany László szerint is, Merényi László már a másik szempont, a hitelesség ellen is vétett, amikor meséinek megformálásába túlzott mértékben avatkozott be.³⁶

Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról, szerk. KRÍZA Ildikó (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 33–46; KOVÁCS Ágnes, „Benedek Elek és a magyar népmesekutatás” *Ethnographia* 72 (1961): 430–440; GULYÁS Judit, „Hitelesség, hamisítás, textualizáció: A Benedek Elek meséi kapcsán kialakult vita”, in *A népköltészet terített asztalánál: Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5.*, szerk. BENEDEK Katalin, 25–46 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011).

- 34 Az elképzelés mögött a korban uralkodó grimmi mitológiai mesefelfogás állt, mely szerint a mesék egykor mítoszok voltak, a színhagyomány epikus szövegbázisa alapján rekonstruálható a hajdani mitológiai rendszer. Az ennek jegyében készített legismertebb magyar mitológiai mű: IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854).
- 35 ERDÉLYI János, *Magyar népmesék*, Képes kiadás (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855); IPOLYI Arnold, „Erdélyi János: Magyar népmesék”, *Magyar Sajtó* 1, 82. sz. (1855). Ipolyi és gyűjtői a népmeséknek többnyire csak a tartalmi vázát rögzítették, kézírataikat Kálmány Lajos dolgozta át és tette közzé: IPOLYI Arnold, *Népmesegyűjteménye*, szerk. KÁLMÁNY Lajos (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1914). Ipolyi kézíratos népköltési gyűjteményének teljes kiadása: *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kézíratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, kiad. BENEDEK Katalin, Magyar népköltészet tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).
- 36 MERÉNYI László, *Eredeti népmesék*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1861), ARANY, „Eredeti népmesék”. MERÉNYI László, *Dunamelléki eredeti Népmesék*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1863–1864); Y. I. [ARANY László], „Dunamelléki eredeti Népmesék”, *Koszorú* 2, 1. félév, 9. sz. (1864): 209–212. Merényiről: DOMOKOS Mariann, „A mesegyűjtő Merényi László: Történeti források akadémiai kiküldetéséről”, in *Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklor a magyar művelődéstörténetben, 139–163 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007).

A megfelelő narrációjú, egyszersmind hitelesnek ítélt szövegek felkutatása és felmutatása olyan nehézség elé állította a korai gyűjtőket, amely még később, a szaktudományos gyűjtéseknél is komoly problémát jelentett. Áthidalására a mesegyűjtők tehát azt a megoldást találták, hogy a kiemelkedő tehetségű mesemondók repertoárját és előadási stílusát vették alapul a mesegyűjtés- és szövegközlés során, majd a nyersanyagot minden esetben kiigazították, hogy „fésültebb legyen a kis falusi vadóc”.³⁷ A mesegyűjtés korai szakaszában nem az elhangzott szöveghez, hanem a mese elképzelt, ideáltipikus változatához képest értelmeződött a hitelesség. Kovács Ágnes Benedek Elek meséinek újraértékelése során világosan rámutatott arra, hogy a szaktudományos elvárások visszavetítése korábbi lejegyzésű korpuszokra merőben történetietlen és meddő hitelességi vitákhoz vezet, ugyanis valamennyi, 19. században tevékenykedő mesegyűjtő – bár különböző elképzések mentén – átdolgozott, kiegészített vagy stilizált meseszövegeket állított elő.³⁸ Ehhez képest újdonságot jelentett a szaktudományos folklorisztika szövegfelfogása, mely bár továbbra is a kiváló mesemondókat értékelte, és bizonyos szövegalkításokat megengedett, a szövegre nem mint megnevesítendő alapanyagra tekintett, hanem már hangsúlyosan dokumentatív igénnyel fordult a „nemes vad” felé.

2. Textológiai paradigmák és a szövegrögzítés technikai lehetőségei

A szövegalkítási eljárásokhoz tartozó stratégiák kialakítása és érvényesítése mögött összetett kulturális folyamatok húzódnak, melyek értelmezhetők az adott tudományág keretei között, vagy elhelyezhetők tágabb művelődés-, illetve technikatörténeti kontextusban is. A szövegkezelési gyakorlatokat egyfelől a népköltészetéről kialakított koncepciók (pl. nemzetépítés) határozzák meg, másfelől azonban a szöveg érzékelését, felfogását és a gyűjtési módszertan változását nagyban befolyásolják a szövegrögzítéshez rendelkezésre álló technológiai eszközök. Bár nem lehetséges torzításmentes lejegyzés, a népmesék iránti érdeklődés, mint láttuk, annak kezdetei óta a hiteles, autentikus szövegek előállítására törekszik.

A folklorisztikai szövegrögzítés felfogható úgy is, mint a *tökéletes másolat* létrehozására irányuló törekvés,³⁹ ezen elvárás megvalósítása azonban korszakonként meg lehetően eltérő módon valósul meg. Lauri Honko a folklor-textológiai paradigmák történetének három szakaszát különítette el, aszerint, hogy mikor mi állt az európai gyűjtők érdeklődésének középpontjában.⁴⁰ A magyar népmeseszövegek textualizáció-

37 Dömötör Sándor a korai gyűjtők szövegalkítási eljárásainak jellemzése kapcsán fogalmazott így: DÖMÖTÖR Sándor, „Bözdői György: A tréfás farkas, Bágyi János meséi”, *Ethnographia* 54 (1943): 87–88, 87.

38 Gaal György és Majláth János átdolgozta a népmeséket, Erdélyi János és Ipolyi Arnold másod- harmadkézből származó szövegekkel dolgoztak, Arany László, Benedek Elek és Jókai a meséiket a népmese stílusában írták meg. Részletesen: Kovács, „Benedek Elek...”.

39 Vö. BENDIX, *In Search of Authenticity...*

40 Lauri HONKO, „Thick Corpus, Organic Variation: an Introduction” in *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*, ed. Lauri HONKO, *Studia Fennica Folkloristica* 7, 3–28 (Helsinki: Finnish Literature Society 2000), 6–15.

történetének leírására is alkalmas e periodizáció, mely szerint az első időszakban a gyűjtői figyelem jellemzően a folklóralkotások feltételezett lényegi tartalmára (népszellem) irányult, a szöveg csak mint ennek ideáltipikus reprezentánsa számított az érdeklődésre. A prózaepika gyűjtése esetében ez úgy valósult meg, hogy szerkezeti-
leg teljesebb vagy a nemzeti önreprezentáció számára kiemelt jelentőségű szövegtípusokra irányult a figyelem. E korai, a szöveg iránti tényleges érdeklődést megelőző (*pre-textual*) szakasz a folklórisztika 19. század végi intézményesüléséig tartott.⁴¹ A következő korszakban a vizsgálatok középpontjába már egyértelműen a szövegek és variánsaik kerültek. Ezt a koncepciót szemléletében a földrajz-történeti módszer határozta meg, a gyakorlatban pedig a nagyarányú gyűjtés és forrásfeltárás, a variánsok sorozatának rendszerezése és összehasonlítása jellemzi. A 20. század második felétől uralkodó harmadik szakaszban ismét élesen megváltozott a fókuszpont, a szöveg helyett az előadó, illetve az előadás kontextusa vált érdekessé. A nemzetközi színtereken performatív fordulatnak nevezett szemléletváltás azt eredményezte, hogy a folklórra ne (vagy legalábbis ne kizárólag) a múlt művészi megnyilatkozásaiként tekintsenek a kutatók, hanem azt jellegzetes kulturális kontextusban szemlélve, egy dinamikus kommunikációs folyamat részeként értelmezzék. E megközelítésmód radikálisan átalakította, lényegében véve relativizálta a folklórisztika szövegek központú folklórfelfogását, a verbális jellemzők megragadása helyett az előadás szituációjának és kontextusának összetett leírására helyeződött át a hangsúlyt (*performance is king*).

Dacára annak, hogy e fordulat valóban jelentős változást hozott a szövegértelmezésben, a szöveg mint vizsgálati tárgy nem tűnt el a terep kutatásból.⁴² E helyütt csak utalni szeretnék arra, hogy magyar viszonylatban a mesélés társadalmi-kulturális beágyazottságát elemző irányzat korábban, az 1930-as évektől kezdve az Ortutay Gyula nevével fémjelzett budapesti vagy egyéniségkutató iskola jegyében bontakozott ki,

41 A szövegkezelési eljárások azonban e korszakon belül sem tekinthetők egységesnek. Gaal György vagy Majláth János eljárásai nem azonosíthatók például Kriza, de még Erdélyi János elképzeléseivel sem. A különböző gyakorlatokat triviálisan az eltérő népköltészet-koncepciók határozzák meg, de lényegi szempont az is, hogy az adott szöveg szerkesztője-kiadója milyen ismeretekkel rendelkezett a gyűjtött szövegekre vonatkozóan. A korai, tipikusnak mondható szöveggyűjtési módszer a gyűjtőhálózatok kiépítése és működtetése volt, a gyűjtést koordináló, a lejegyzett szövegeket összeszedő csúcserőtelmiségi kanonizálódott *gyűjtő*ként aki saját kapcsolathálóját mozgósítva tudott nagy arányú gyűjtéseket létrehozni. Ez a népmeseszövegek textológiájára vonatkoztatva a fontos következménnyel járt, hogy a népmese-szövegek kiadói gyakran időben és térben távol álltak a szövegek lejegyzőitől, a szövegeket lejegyző tényleges gyűjtő és a lejegyzett szövegeket kiadó szerkesztő a gyűjtés folyamatában külön-külön szerepköröket töltöttek be, eltérő szövegfelfogással, anyagismerettel, gyűjtési és szövegalakítási elvekkel.

42 Olyannyira nem, hogy egyes kutatók szerint a folklórszöveg megszerkesztésének folyamata e fordulatot követően is a korábbi, a standard szöveg létrehozására irányuló szövegalakítási hagyományt követi, csupán a kommentárok jellegét és volumenét érintette a változás. David E. GAY, „Inventing the Text...”, 107. Bővebben: Sakari KATAJAMÄKI and Karina LUKIN, „Textual Trails from Oral to Written Sources: An Introduction”, *RMN Newsletter: Special issue: Limited Sources, Boundless Possibilities Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts* 4, no. 7 (2013): 8–17. A beszélés antropológiája néven ismert tudományos irányzatról, mint a korábbi gyűjtési szemléletek meghaladásának lehetséges módjáról lásd összefoglalóan: KESZEG Vilmos, *A beszélés antropológiája* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság-BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet, 2018).

évtizedekre meghatározva a magyar mesekutatás és szövegközlés fő csapásirányát. Megjegyzendő továbbá, hogy e paradigmák nem egymást kiszorítva váltják egymást a tudománytörténetben, hanem bizonyos mértékig megfigyelhető keveredésük és párhuzamos egymás mellett élésük.

Mint már említettük, a népköltési gyűjtések módszertan-történetének a kutatási tárgyat és vizsgálati szempontokat kijelölő teoretikus elképzelései mellett van egy sokkal praktikusabb, technikátörténeti aspektusa is. Számos áttekintés készült a magyar népmesegyűjtés és -kutatás eredményeiről, ugyanakkor hiányzik a dokumentálás objektív feltételeinek történeti áttekintése.⁴³ Egy ilyen technológiai-módszertani megközelítésű összegzés a mesetextológia számára is nagyon tanulságos lehet, hiszen a rendelkezésre álló lejegyzési eszközök nem csupán a szövegrögzítés kereteit és lehetőségeit szabják meg, de alapvető hatással vannak a szövegazonosság-tudat alakulására, ami a hitelesség szempontjából kardinális kérdés.⁴⁴ A szóbeliség-írásbeliség eltérő sajátosságai miatt a mai értelemben vett szöveghű lejegyzés az olyan hosszú, prózaepikai műfajok esetében, mint amilyen a népmese vagy a monda, nem lehetséges a hangrögzítés technikai lehetőségei nélkül. Az azonban már kevésbé nyilvánvaló, hogy a szöveghűségre vonatkozó elképzeléseink is attól függenek, hogy hogyan érzékeljük, illetve hogy érzékeljük-e egyáltalán az eredeti és a „másolat” közti különbségeket. A szövegek eltéréseinek azonosításához szükség van az összevethetőségük lehetőségére. Ez a folklorisztika gyűjtési módszertanában akkor válik lehetségessé, amikor megjelennek azok a gyakorlatok, amelyek az *elhangzással egyidejű*, „tudományos” szövegrögzítést tesznek lehetővé, s a szubjektív lejegyzést vagy a szándékolt rekonstrukciót a tudatos dokumentáció igénye váltja fel. A népmeseszöveg-lejegyzések gyűjtési módszerainak alakulását alapvetően meghatározza az a felfogás, hogy a népmesének nincs állandó formája, ezért a népi elbeszélő stílus reprezentálására eleve nem is alkalmas a pillanatnyi előadást követő és az élőszó esetlegességeit (pl. kihagyások, nyelvbotlások, tévesztések) megjelenítő dokumentáció.⁴⁵ A gyűjtőkkel szembeni módszertani elvárások majd csak a 19. század második felében kezdenek érzékelhetően megváltozni, amikor a szubjektív, visszaemlékező-rekonstruáló gyűjtést kezdi felváltani az objektív dokumentáló gyűjtés.⁴⁶

43 E kérdést részletesen egy önálló dolgozatban vizsgálom, ehelyütt csupán a meseszövegek rögzítésére vonatkozó főbb eseményekre térek ki.

44 A szóbeliség szövegazonosság-tudatához lásd: RITÓÓK Zsigmond „Szóbeliség és írásbeliség: Az átmenet néhány görög tanulsága”, in *Kép, beszéd, írás*, kiad. NEUMER Katalin, 23–32 (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2003), 29.

45 „A népmesének nincs állandó formája, mint a népdalnak [...]”. GYULAI Pál, „Előszó”, in ARANY László, *Magyar népmese-gyűjteménye*, Arany László összes művei 4, 5–6 (Budapest: Franklin-Társulat, 1901).

46 Ortutay Gyula szerint Kálmány Lajos volt az első olyan néprajzi gyűjtő, aki az 1870-es évektől kezdve már nem irodalmi érdeklődéssel, hanem „az etnológus módszereivel” közeledett anyagához. ORTUTAY Gyula, „A magyar népköltési gyűjtemények története”, *Ethnographia* 50 (1939): 221–237, 235; ORTUTAY Gyula, „Kálmány Lajos és a modern néprajzi gyűjtés”, *Szellem és Élet* 4 (1941):139–202. Kovács Ágnes azonban a hiteles népmesegyűjtés első kezdeményezőjeként számon tartott Kálmányról, mesekéziratának áttanulmányozása során azt állapította meg, hogy az ő szövegei sem hitelesebbek elődei lejegyzéseinél: „Szövegeit háromszor, négyszer is átírta, nemcsak a sajátjait, hanem Abafi dunántúli és Ipolyi

A mesegyűjtés két legkorábban alkalmazott szövegrögzítési (egyúttal szövegalkotási) eljárása az emlékezetből való lejegyzés és a mondatolás, azaz a diktálás volt. Az előbbi ugyan egységes stílust eredményezett, de a dokumentációs elv sérülésével járt, ehhez képest a mondatról mondatra való lejegyzés az elhangzotthoz viszonyítva pontosabb szöveget produkált, viszont kevésbé volt alkalmas az esztétikai igények kielégítésére. A mesterséges, lassított tempójú beszédsszituációban az előadás dinamikája is megváltozik, így a terjedelmes prózaepikai műfajoknál a szóbeli népmesét kimutathatóan meg is változtatja (egyszerűsíti, rövidíti). A 20. század elejére szilárdult meg az az álláspont, miszerint a mesét ugyanattól az előadótól többször meg kell hallgatni ahhoz, hogy ezek alapján hiteles változatot hozzon létre a gyűjtő, így a tollbamondást megelőzték az első hallás utáni vázlatos feljegyzések.⁴⁷ A magyar mesegyűjtés történetében a 20. század második feléig, a magnetofonos hangrögzítés általánossá válásáig a legelterjedtebb meseszöveg-gyűjtési technika az élőszó hallás utáni lejegyzése volt. A dokumentáló gyűjtés irányába történő szemléletváltásban mégsem a hangrögzítés, hanem a gyorsírás terjedése hozta az egyik első nagy fordulatot, melynek révén lehetővé vált a hosszabb szövegek szó szerinti lejegyzése.⁴⁸

Az összehasonlító szövegfolklorisztika alapjait megteremtő Katona Lajos a század utolsó évtizedében fejtette ki a mesegyűjtőre és a mesegyűjtés megvalósítására vonatkozó, általa követendőnek tartott szakmai-módszertani elvárásokat. Eszerint a gyűjtést előzetes ismeretszerzéssel kell kezdeni, a kielégítő adatrögzítésnek azonban csak előfeltétele a vizsgálati tárgy alapos ismerete, fő kelléke a tájszólás visszatükrözésére is alkalmas lejegyzési módszer, a sztenográfia használata.⁴⁹ Katona 1900-ban Robert Petsch német folklorista írása alapján a mesegyűjtővel szemben elvárt új módszertani szabályokat ismét, kifejtettebb formában összegezte. Lényege az önkényes változtatások tilalma és a lejegyzés betű szerinti hűsége:

csallóközi meséit is, – »szögedi« dialektusba, nem azért, hogy hamisítson, hanem minden valószínűség szerint azért, hogy népibbé tegye őket.” Kovács, „Benedek Elek...”, 432.

47 A gyűjtés módszeréről az 1910-es évek elején a Folklore Fellows magyar osztálya ismeretterjesztő előadásokat tartott és részletes gyűjtési útmutatót is közzétett: SEBESTYÉN Gyula és BÁN Aladár: „Tájékoztató a Folklore Fellows magyar osztályának országos gyűjtéséhez”, *Ethnographia* 23 (1912): 200–213; SOLYMOSSY, „Népdalgyűjtés, mesegyűjtés”, 286–287. Dégh Linda saját korai (1940-es évekre jellemző) mesegyűjtési gyakorlatáról szólva így írt: „[...] általában kétszer szoktam mesét meghallgatni: először a körülményeket jegyzem, a mese menetét vázlatosan s csak diktálásra külön a mese szövegét, másképp nem lehetne.” DÉGH Linda, „Válasz Banó Istvánnak”, *Ethnographia* 58 (1947): 90–98, 92. Kakasdi mesegyűjtésénél már magnetofonos felvételek készültek: *Kakasdi népmesék I: Palkó Józsefné meséi*, kiad. DÉGH Linda, Új magyar népköltési gyűjtemény 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955).

48 Franz Xaver Gabelsberger német sztenográfus dolgozta ki azt a módszert 1834-re, amelyet magyar nyelvre Markovits Iván alkalmazott. Gopcsa László, *A magyar gyorsírás története* (Szeged: Várnay László, 1917²).

49 KATONA Lajos, „A mesevizsgálat legközelebbi feladatairól”, in *Hunfalvy-album: Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői*, 218–227 (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891). Újraközölve: KATONA Lajos, *Irodalmi tanulmányai I.*, szerk. Császár Elemér, 200–215 (Budapest: Franklin-Társulat, 1912).

A gyűjtőnek manapság a maga énjét, a saját széptani és erkölcsi felfogását egészen félre kell tennie és *szolgai hűséggel mindazt, a mit hall és teljesen úgy feljegyeznie, a hogyan hallja*. Ezzel már kimondottuk azt a követelményt is, hogy az egyes darabokat *tájszólási hűséggel* kell feljegyezni. A hol pusztá töredéket hall a gyűjtő, a világért se egészítse ki azt valamely előtte ismerés párhuzamos darabból; a hol a mesélő egyéni, személyes vonatkozású dolgokat sző közbe, a gyűjtő ezeket ne törülje le az előadásáról, mert a tudomány az ilyen részleteknek is igen jó hasznát veszi s azokat értékük szerint becsüli [...] A betűszerinti hűség, a mely az illető elbeszélőnek a kiejtését is megőrizve tükrözteti a nép előadásmódját, elengedhetetlen [...].⁵⁰

A különböző gyűjtési elvek és szövegfelfogások egymás mellett élésére jó példa, hogy Gyulai Pál 1901-ben még a 19. századi gyűjtési szemlélet jegyében fogalmazta meg ellenérzéseit a gyorsírás terjedésével és mesegyűjtésben való alkalmazhatóságával kapcsolatban, melyet tökéletesen téves módszertani megoldásnak tekintett.⁵¹ Amikor Katona a népmesegyűjtés módszertanára vonatkozó tudományos elvárásokat megfogalmazta, szakmai körökben már közismert volt, hogy a gyorsírást kiválóan ismerő és magas szinten művelő (egyébként parlamenti gyorsíróként dolgozó) Vikár Béla évek óta e módszerrel folytat eredményes népköltési gyűjtéseket.⁵² A szaktudományos (lejegyzéssel egyidejű) módszertan kialakulása előtti gyűjtői szemléletben a népi kultúra ideáltipikus jegyeinek megragadása volt a cél, a jó gyűjtő a jó érzékkel rendelkező irodalmi stilizátor volt, míg a folklorisztika intézményesülése óta a terepen végzett, empirikus adatgyűjtés és az egyedi, konkrét jelenségek valóság-hű dokumentálása tételeződött alapelveként. A szöveg-hűség a mesegyűjtések történetében csak e szemléletváltás után, a századfordulón kezd tartalommal telítődni, amikor a 19. században még általánosan bevett gyakorlatok (erkölcsi-esztétikai szövegalkatás, a töredékek kiegészítése) már megengedhetetlen eljárásoknak minősültek.

Vikár Béla kitüntetett szerepet játszott a modern értelemben vett empirikus terepmunka meghonosításában. Ez a mesegyűjtésben nemcsak a gyorsírás alkalmazásával megváltozó szövegrögzítési elvek szigorodását hozta magával, de Vikár újítása volt az a

50 -A. [KATONA Lajos], „A népmesék feljegyzésének módjáról”, *Ethnographia* 1 (1900): 423–424, 424. Katona tudománytörténeti szerepéről lásd: LANDGRAF Ildikó, „A 24. óra szorításában: A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában”, *Ethnographia* 127 (2016): 503–519.

51 A meserögzítésre vonatkozó két markánsan eltérő nézőpont (irodalmi és folklorisztikai vagy esztétikai és dokumentatív) a népmeseszöveg-felfogások különbözőségén nyugszik: Gyulai a korábbi felfogást képviselve azt vallotta, hogy mivel a népmesének nincs állandó formája, ezért az ismert variánsok alapján a gyűjtőnek kell létrehozni a szerkezetileg teljes és esztétikailag értékes, ideális szövegváltozatot, míg az éppen intézményesülő folklorisztika arra az álláspontra helyezkedett, hogy adott típusú szöveg számú változatának szöveg-hű rögzítése kiadja a mesetípus absztrakt vázát, amit végső soron állandónak és vizsgálandónak tekint. GYULAI, „Előszó”, 5–6.

52 Vikár az 1880-as években somogyi falvakban gyűjtött, melynek során jelentős prózaepikai szöveget rögzített e módszerrel szó szerint. VIKÁR Béla, „Somogymegye népköltése”, *Ethnographia* 10 (1899): 25–34, 26. Gyűjtőtújáról szóló beszámolójában hangsúlyozta, hogy tudatosan szakított a korábbi stilizálást megengedő gyűjtési felfogással és ehelyett az élőszavas előadás szó szerinti dokumentálására törekedett: VIKÁR Béla, „Somogyi tanulmányútamról”, *Ethnographia* 2 (1891): 118–123, 119.

szövegfelfogás is, ami a népköltési gyűjtés közlése során az alkotás elválaszthatatlan részének tekintette az adatközlőre, a gyűjtés helyére és idejére vonatkozó adatokat.⁵³ Vikár emellett előfutára volt a kép- és hangrögzítéssel kiegészített adatrögzítésnek is.⁵⁴ Az általa bevezetett fonográfós gyűjtés leginkább a népzene kutatás terén hozott áttörést, a mesegyűjtésben kisebb jelentősége van a csupán néhány percnyi anyagok rögzítését lehetővé tevő viaszhengereknek, ugyanakkor a meseszövegazonosság-tudat alakulására is minden bizonnyal hatással voltak a prózaepikai hangrögzítéssel való kísérletei.⁵⁵ A fonográf technikai adottságai miatt (rövid, nem tiszta felvételek, a viaszhenger sérülékenysége, természetellenes testtartásban való előadás) a mesegyűjtésben nem vált elterjedt eszközzé. Az 1930-as évektől folklorisztikai hangrögzítés céljaira is alkalmazott gramofon szintén nem tagozódott be a mesegyűjtés módszertani eszköztárába, a helyszíni gyűjtésekben nem hozhatott áttörést, a fennmaradt néhány értékes népmesei lemezfelvétel tudománytörténeti jelentősége, hogy ezek a legkorábbi teljes hangzó meseanyagaink.⁵⁶

A második világháború után kezdett terjedni nálunk a *magnetofonos* szöveggyűjtés, mely általánosság az 1960-as években vált, újabb fordulatot hozva ezzel a népmeserögzítés történetében.⁵⁷ Kovács Ágnes az akkor még újszerű magnós gyűjtés módszertanáról a következőképpen szól:

53 A gyűjtési adatokkal kiegészített egyik legkorábbi meseszöveg-közlésünk: VIKÁR Béla, „A vasóru banya”, *Magyar Nyelvőr* 28 (1899): 42–46. („*Szent-Márton* [Szilvásszentmárton, Somogy m.], *Farkas Ferenc elbeszélése, 1885*”). E textológiai felfogást következetesen érvényesítette kiadott gyűjteményében is: *Somogymegye népköltése*, gyűjt, jegyz., VIKÁR Béla, Magyar népköltési gyűjtemény 6 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1905).

54 Vikár terepmunka-felfogásának és gyűjtési elveinek újszerűségéről lásd: LANDGRAF Ildikó, „Régi nyomokon és új utakon: Hagyománykövetés és újszerűség Vikár Béla folklórgyűjtéseiben és szövegközléseiben”, in *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék”: Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. SZAKÁL Anna és TEKEI Erika, 157–171 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020).

55 Közismert, hogy Vikár 1896-ban, a Borsod megyei Csincsetanyán kezdte meg fonográfós gyűjtéseit, ám még szakmai berkekben sem köztudott, hogy a Néprajzi Múzeumban őrzött viaszhengereken maradt fenn néhány mesefelvétele is. A közelebről nem ismert gyűjtésekből két rövid szövegrészlet online is elérhető (Néprajzi Múzeum Hangtár NM H 441, 2. 35 mp; NM H 442, 2:28 mp, hozzáférés: 2021.11.26, <https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.12.php?bm=1&kv=866433&nks=1>). Itt kell megjegyezni, hogy Vikárnak nemcsak a mesemondó hangjának legkorábbi megörökítését köszönhetjük, de a mesélési szituáció fényképen való első dokumentálását is. Felesége, Kerekács Júlia segítségével somogyi gyűjtésük során rögzítették, ahogyan a Zselicben Farkas Ferenc a hallgatósága körében mesélt. Egyébként a mesegyűjtés alkalmának szintén az első képi dokumentálása ez a felvétel, ugyanis maga a gyűjtő is látható rajta. (A felvétel lelőhelye: MTA KIK Kt. MS 5067/25–26, a készítés ideje: 1889[?].)

56 A Néprajzi Múzeum és a Magyar Rádió közös vállalkozásaként az 1930-as évek végén kezdte meg nagyszabású hanglemez-felvételek elkészítését (Patria-sorozat), melynek része a magyar nyelvterület változatos pontjairól származó hús népmese-felvétel is. A rádiós lemezfelvételeket eredetileg írásos dokumentációval együtt tették volna közzé, e felvételekről azonban nem készült lejegyzés. ORTUTAY Gyula, „Népmese, népdal, néprajzi hanglemez”, *Magyar Szemle* 34, 11. sz. (1938): 271–281; VOIGT Vilmos, „Hús magyar népmese a Patria-hanglemezokről”, in *Patria: Magyar néprajzi felvételek 1937–1942: A felvételek története és dokumentumai*, szerk. SEBŐ Ferenc, 35–44 (Budapest: Hagyományok Háza, 2010). A kiadvány melléklete a népmesei felvételeket tartalmazó CD.

57 A magnetofont elsőként rendszeresen Faragó József és a spontán beszéd-rögzítés módszertanát a dialektológiai kutatások számára kidolgozó Hegedűs Lajos használta, erről lásd a kortárs beszámolót:

A hivatásos mesegyűjtők úgy szoktak eljárni, hogy mindent leírnak hangszerinti ejtéssel – már amennyire ez kézírásos feljegyzés esetén lehetséges, – ezt az első lejegyzést letisztázzák s maguk vagy nyelvész szakember redukálja a szöveget a mai helyesírás szabályai szerint, ami annyit jelent, hogy átírják szószerinti, de nem hangszerinti hűséggel.⁵⁸

Az útmutató szerint az átírás során a szó alakján, a szavak sorrendjén nem lehetett változtatni, azonban bizonyos, nem önkényes módosítások ekkor is megengedettek voltak. A 20. század második felének mesegyűjtéseire általánosságban az jellemző, hogy elváltak egymástól a minden korábinál hitelesebb eredeti feljegyzések és azok közlésre szánt, továbbra is szerkesztett változatai, utóbbit egyfajta redukált szövegűséget képviselő elnagyolt fonetika, a hibák és tévesztések kommentált kiigazítása, valamint az illetlen szöveghehelyek elhagyása jellemezte.⁵⁹ Összességében úgy tűnik, hogy a szaktudományossá váló gyűjtési módszertanban a meseszövegeket érintő alakítási eljárások nem megszűntek, csupán szabályozott keretek közé szorultak. A szövegek gyűjtésére/lejegyzésére és kiadására eltérő szövegrendezési elvárások érvényesek, e szempontot is érdemes valamennyi publikált népmeseszöveg értelmezésekor figyelembe venni.

4. Szövegkiadás és a genetikus szemlélet

A fentiekben azt igyekeztem bemutatni, ahogyan a mindenkori általános folklórfelfogás, a gyűjtés elvei és technikai, valamint a gyűjtő egyéni érdeklődése és felkészültsége meghatározza a lejegyzett népmesékből konstruálódott szövegkorpust. Ami a kiadott magyar népmeseszövegek textológiáját illeti, e helyütt nincs mód az elmúlt két évszázad publikációs gyakorlatának részletes ismertetésére, csupán néhány jellegzetességre, valamint a filológiai-textológiai szempontból jelentősebb munkákra szeretnék utalni a teljesség igénye nélkül.⁶⁰ Az európai meseszöveg-kiadás etalonja a 19. században Ja-

Kovács Ágnes, „Dégh Linda: *Kakasdi népmesék*”, *Ethnographia* 67 (1956): 183–184, 184. Külön is meg kell említeni a Hegedűs Lajos Archivumban található nyelvészeti és folklorisztikai szempontból egyaránt értékes, az 1940-es és az 1950-es években rögzített felvételeket, melyek között található Palkó Józsefné bukovinai székely mesemondó 15 meséje is. Palkóné meséit DÉGH Linda tette közzé: *Kakasdi népmesék...*

58 Kovács Ágnes, *Népmesegyűjtés...*, 16.

59 A folklórszövegek textológiájának komplexitását jellemzi, hogy a gyűjtés és a kiadás mellett külön problémát jelent az archiválás feladata. A részletesebb első lejegyzés és az ez alapján redukált szövegközlésre vonatkozó elképzelések mögött az a feltevés áll, hogy az eredeti gyűjtési dokumentációk viszszerkeszthetőek. Külön tanulmány tárgya lehetne e problémakör áttekintése.

60 A magyar folklór textológiai kérdéseit és feladatait Voigt Vilmos többször is tárgyalta, ezekben az írásaiban a mesekutatás eredményeit is érinti: VOIGT Vilmos, „A magyarországi folklorisztikai textológia eredményei és feladatai”, *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 12, 42–43. sz. (1980): 19–47; VOIGT Vilmos, „Népköltési gyűjtemények hasonmás kiadásai és ezek problémái”, *Irodalomtörténet* 71 (1990): 173–180; VOIGT Vilmos „A mai magyar folklór textológia kérdései”, *Irodalomtörténet* 82 (1999): 298–306; VOIGT Vilmos, „A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 356–366. VOIGT Vilmos, „Vannak-e »régie magyar textológiai« problémák a mai magyar folklorisztikában?”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. má-*

cob és Wilhelm Grimm *Kinder- und Hausmärchen* című gyűjteménye volt, amelynek első megjelenése (1812/1815) után még a fivérek életében, változó tartalommal számos további kiadása látott napvilágot.⁶¹ A magyar mesegyűjtők és -közlők számára is irányadó volt a Grimm-modell, munkásságuk ösztönözte többek között Gaal Györgyöt és Ipolyi Arnoldot, a Wilhelm által megformált mesei elbeszélő mód volt többek között Arany László számára a stílusideál. Grimmék újítása volt a kommentárral kiegészített meseszöveg-közlés, ami a század második felében a tudományos igényű magyar mesekiadásoknak is elválaszthatatlan részévé vált. A fivérek a mesékhez mellékelt jegyzeteikben módszeresen jelezték azt, hogy milyen forrásokat használtak, és milyen átalakításokat hajtottak végre a mesék megszövegezése során. A magyar meseszöveg-kiadás történetében az első olyan gyűjtemény, amelyben népmesék jegyzetekkel kísérve jelentek meg, Kriza János székely népköltési gyűjteménye volt (1863).⁶² A *Vadrózsákban* mindössze húsz mese jelent meg (ez a kéziratos anyag töredéke). Az ezekre vonatkozó kommentárokból Kriza a mesék korábban publikált magyar variánsaira, Gaal György, Erdélyi János és Arany László gyűjteményeire utalt, ezen kívül a korban kivételes módon név szerint megemlített néhány mesemondót is. Krizánál a szövegek műfaji rendben szerepelnek, a meséket táji osztályozásban közölte, és minden korábbi törekvésnél nagyobb hangsúlyt fektetett a székely nyelvjárási sajátosságok érzékeltetésére.⁶³ Vállalkozása a maga korában kiemelkedő jelentőségű volt, sajnálatos módon a *Vadrózsák* általa kiadni tervezett, a prózaepikai műfajokat bemutató második kötete nem készült el.

Mire Kriza munkája megjelent, már előkészületben volt a magyar népköltészet első reprezentatív forráskiadvány-sorozata, a *Magyar népköltési gyűjtemény* (MNGy), mely a Kisfaludy Társaság égisze alatt végül csak 1872-ben indult meg, és amely a magyar nyelvterület változatos pontjairól, különböző gyűjtésekből tett közzé szövegeket. Az 1924-ig 14 kötetben megjelent sorozatban regionálisan és műfajok szerinti elrendezve kaptak helyet a különböző gyűjtői-szerkesztői koncepciók mentén közölt népkölté-

jus 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 423–434 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

61 A Grimm-mesék keletkezéstörténetéről összefoglalóan: NAGY Ilona, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, in *A Grimm meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 15–63 (Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2015).

62 Az 1840-es években a magyar népmese-közlések megindításában és a műfaj honi értelmiséggel való elfogadtatásában Erdélyi János játszott úttörő szerepet. Nevéhez fűződik az első jelentős népköltési antológia, melynek valamennyi kötete tartalmaz mesét is, valamint az első magyar nyelvű műfajspecifikus mesekötet, ez utóbbi azonban jegyzeteket egyáltalán nem ad, az előbbi pedig csak általános forrásjegyzéket közölt. ERDÉLYI János, szerk., *Népdalok és mondák*, 3 köt. (Pest: Beimel József, Magyar Mihály, 1846–1848); ERDÉLYI János, *Magyar népmesék* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855). Részletesen: GULYÁS Judit, „Az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* meséi és mesegyűjtői”, in SZAKÁL és TEKEI szerk., *„Tenger fenekéről...”, 51–100.*

63 KRIZA János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, szerk. KRIZA János (Kolozsvár: Stein, 1863). Az előszóban beszámol a gyűjtemény keletkezéséről, ezen túl a kötetben a székely nyelvjárásokról szóló önálló tanulmány és tájszótár is helyet kapott.

si gyűjtések.⁶⁴ E sorozaton belül formálódtak és szilárdultak meg a tudományos meseszöveg-közléssel szembeni elvárások, noha az első kötetek szöveggondozására még a stilizálás erősen jellemző. Bár az MNGy-ben kimondottan a mesét középpontba állító kötet csupán három jelent meg, a sorozat szinte minden kötetében található recens vagy történeti anyagból válogatott népmeseszövegek. Általánosságban elmondható, hogy a gyűjtött mesék közlésre való kiválogatásának fő szempontja az újdonság volt: a korábbi magyar nyelvű kiadványokban kevésbé képviselt mesei alműfajok, típusok, motívumok vagy nyelvi megfogalmazások előnyt élveztek a szerkesztés során. (Ez a magyarázata annak, hogy a szerkesztők miért tették félre a 19. századi gyűjtési mozgalmak során keletkezett kéziratok – és jobbára azóta is kiadatlan – meselejegyzések tekintélyes részét.) Már az első kötettől kezdve elvárás volt a dialektus és a nyelvjárási jellegzetességek érvényesítése, melyet nem mindig tudtak következetesen megvalósítani, illetve a szövegek származási helyének adatolása és elterjedtségére vonatkozó jegyzetek közlése. Újdonságot hozott Vikár Béla már említett somogyi kötete (1905), mert törekedett arra, hogy valamennyi meseszöveg mellett a gyűjtés helyén túl az adatközlő neve következetesen megjelenjen, illetve az innovatív gyűjtési módszerek segítségével deklaráltan is a szó szerinti hűségre. Berze Nagy János etnikai-regionális mesekötetének különlegessége az, hogy a közölt palóc szövegek nagy része egyetlen faluból, a Heves megyei Besenyőtelekről való. A gyűjtő-szerkesztő módszeres volt abban a tekintetben, hogy igyekezett megadni a mesélők társadalmi státuszát és foglalkozását is, a szövegek lejegyzési technikáját illetően azonban már kevésbé volt következetes.⁶⁵

A 20. századi szövegfolklor centrális kiadványsorozata az Orttutay Gyula által 1940-ben megindított, jellemzően prózafolklor (főként meséket és mondákat) tartalmazó *Új magyar népköltési gyűjtemény* (ÜMNGy, szerkesztői Orttutay után Kovács Ágnes, majd Nagy Ilona). A sorozat 2002-ig megjelent 26 kötete az egyéniségkutató iskola szemléletét tükrözi, nagy újítása az, hogy a korábban hangsúlyos regionális-etnikai gyűjtések mellett egy-egy előadó repertoárjának teljes bemutatására törekedtek. A budapesti mesekutató iskola recens meseanyagra kidolgozott módszere alapján a kiadványokat minden korábbinál terjedelmesebb tanulmányok kísérik, melyekben az előadó személyére, életútjára, világnézetére, lakhelyére és szociokulturális közegére vonatkozó leírások olvashatók. A meseszöveg-közlések korábbi irodalmi, majd nyelvészeti elvárásait e kötetekben hangsúlyosan a szociográfiai megközelítés egészíti ki, a kísérő jegyzetek a meseszövegek hazai és nemzetközi párhuzamaira, keletkezésére és sajátosságainak leírására vonatkoznak. A sorozatban közölt gyűjtések hatalmas új anyagot hoztak felszínre, azonban az első köteteket leszámítva módszertani újítást nem igen képviselnek.⁶⁶

64 Az MNGy szerkesztői kezdetben Gyulai Pál és Arany László voltak, az utóbbi felelt a prózai szöveganyagért, a negyedik kötettől Vargha Gyula látta el a szerkesztői feladatokat, majd pedig Sebestyén Gyula.

65 „Legnagyobb részét [a meséknek D. M.] mindjárt a hallomás után, ott a helyszínén papírra vetettem, másrészt pedig emlékezetből írtam le.” Ennek ellenére Katona Lajos a mesék előadási módjáról elismeréssel szól. Vö. *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyéből*, gyűjt. BERZE NAGY János, jegyz. KATONA Lajos, Magyar népköltési gyűjtemény 9 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1907).

66 ORTTUTAY Gyula, kiad., *Fedics Mihály mesél*, Új magyar népköltési gyűjtemény 1 (Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet 1940); *Kalotaszegi népmesék*, kiad. Kovács Ágnes, 2 köt. Új magyar népköltési gyűjtemény 5–6 (Budapest: Magyarságtudományi Intézet, 1943); DÉGH, *Kakasdi népmesék...*

2001-ben indult útjára Magyar Zoltán szerkesztésében a *Magyar népköltészet tára* elnevezésű kiadványsorozat, mely szemléletében az ÜMNGy szövegközlési hagyományait folytatja, ugyanakkor a recens gyűjtések mellett e sorozat a történeti meseanyagok megjelenésére is lehetőséget biztosít. Ez azért figyelemre méltó, mert a történeti prózafolk-lór-szövegek koncepciózus kiadása a magyar folklorisztika nagy adósságai közé tartozik. Utaltunk már arra, hogy a történeti meseszövegek tudományos szempontok szerint elgondolt közzétételének nálunk nem alakult ki követendő hagyománya, a létező néhány kiadvány többsége a kritikai szempontok figyelembevétele nélkül készült forráskiadás vagy a legelemibb filológiai adatokat sem nyújtó népszerűsítő szövegközlés. Kivételt jelent ez alól Szabó Sámuel és gyűjtőkörének hagyatéka, amelyet Olosz Katalin kísérelt meg kritikai igénnyel, mintaszerű szöveggondozással rekonstruálni mely bár nem mesegyűjtemény, jelentős mesei anyagot tartalmaz 19. századi diákgyűjtők lejegyzéséből.⁶⁷

Végezetül egy olyan szempontot szeretnék felvetni, amelynek tovább gondolása és módszeres érvényesítése talán hasznos lehet a jövőbeli népmeseszöveg-publikációs tervek megfogalmazása és megvalósítása során. Bár a népköltési gyűjtemények *keletkezésére* reflektáló szemlélet a történeti meseszöveg-kiadásban a legutóbbi időkhöz egyáltalán nem érvényesült, amellyel szeretnék érvelni, hogy a folklorisztikai gondolkodástól mégsem teljesen idegen a genetikai szemlélet. Az első kritikai kiadásnak szánt népköltési szövegközlés Sebestyén Gyula gondozásában 1911-ben, Kriza János születésének századik évfordulója alkalmából jelent meg, ez volt a *Vadrózsák* második kiadása.⁶⁸ Sebestyén a *Vadrózsák* 1863-as első kiadását „érinthatetlen kánonszövegnek” tekintette,⁶⁹ melyet bevezetővel és tudományos jegyzetekkel egészített ki, ezen kívül közölte Kriza önéletrajzát, arcképét és nem mellékesen Kriza Gyulai Pállal folytatott levelezésének néhány darabját.⁷⁰ Bevezetőjében hosszasan ismertette a gyűjtemény keletkezésének történetét, a mellékletként közzétett levelek pedig Kriza textológiai eljárásainak dokumentumaiként szintén a kötet létrejöttének kontextusában értelmeződtek. Sebestyén ezzel a gyakorlatával hagyományt teremtett, ugyanis Kriza János gyűjtéseit a későbbi közreadások során is (eltérően más korpuszoktól) jellemzően a gyűjtői levelezés folklorisztikai érdekű darabjainak kiegészítésével gondolták el.⁷¹ Úgy vélem, hogy a kiadásra váró történeti me-

67 SZABÓ Sámuel, *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*, Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát kiad. OLOSZ Katalin (Budapest: Marosvásárhely: Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, 2009).

68 KRIZA János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény I. rész.*, 2 köt. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerk. SEBESTYÉN Gyula, Magyar népköltési gyűjtemény 9–10 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1911).

69 „[...] hangsúlyoznom kell, hogy a sok tekintetben hibás, de nagy és értékes multtal bíró első kiadás teljes egészét érinthatetlen kánonszövegnek tekintettük”. SEBESTYÉN Gyula, „Emlékezés Kriza Jánosra”, in KRIZA, *Vadrózsák...*, 1:VII–XXII, XIX.

70 A népmesékre vonatkozó hazai és nemzetközi összehasonlító jegyzeteket eredetileg Katona Lajos írta volna meg, 1910-ben bekövetkezett halála miatt azonban Berze Nagy János és Kálmány Lajos segítségével Sebestyén Gyula készítette el. KRIZA, *Vadrózsák...*, 2:458

71 Példaként említem, hogy Kriza János kéziratok hagyatékának felhasználásával készített Kovács Ágnes és Gergely Pál egy Kriza-antológiát, melynek függelékében nem csupán a levelezésből közöltek válogatást, de figyelmük kiterjedt a Kriza-gyűjtőhálózatába tartozó egyes gyűjtőkre is. A kötet szerkesztői Kriza egy kiemelt gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak a naplójegyzeteit is fontosnak tartották a gyűjtött szövegek mellékleteként közzétenni, amellyel a gyűjtemény létrejöttének kontextusában ér-

sekorpuszok, különös tekintettel a klasszikus magyar népmeseszöveg-gyűjtemények első vagy újra közléseiben a legnagyobb kihívás éppen ennek a genetikus szemléletnek módszertanná formálása és következetes, szövegszintű érvényesítése. Azaz a korábbinál stabilabb folklorisztikai szövegfogalom alkalmazásával annak a folyamatnak a láttatása, melynek során a gyűjtők és szerkesztők különféle szövegrendezési és -alakító eljárások érvényesítésével létrehozták a népmese írott szövegváltozatát. Ennek érzékeltetésére tettünk kísérletet az Arany család kiadott és kéziratos meséinek szinoptikus kiadásával.⁷²

Summary

MARIANN DOMOKOS

Textual concepts and textological practice of folklore studies

The primary and for a long time the only way of acquiring ethnographic-folkloristic knowledge was recording, archiving, systematization and publication of textual data from the living tradition. Nevertheless, folklore has no explicit and definitive textual concept. Instead, in practice, we find that the procedures for capturing and publishing folklore texts are characterized by distinctively layered, historically variable, and essentially intuitive text perceptions and text interpretation strategies. The inherent uncertainty surrounding the definition and interpretation of folklore and folk poetry texts stems from the fact that the comprehensibility and reproducibility of the object of study (the tradition maintained by the orality) is problematic in itself. The paper seeks to describe in general terms the textual dilemmas in the collection, writing, publication and interpretation of folklore works, focusing on the concept of the text. The author consciously turns to the historicity and origin of folklore texts and takes into account the philological-textological tradition of folklore studies. She argues that a new, process-based and collector-centered text concept can provide a thought-provoking direction for solving many folklore textual problems.

telmezett aktív gyűjtői közreműködésére irányították a figyelmet. Vö. KOVÁCS Ágnes és GERGELY Pál, kiad., *Székely népköltési gyűjtemény: Összesítő válogatás a kiadott és kéziratos hagyatékból*, szerk., 2 kötet. (Budapest: Magvető Kiadó, 1956). Olosz Katalin Kriza szétszórt hagyatékának közreadásakor a korábbi Kriza-kiadások szerkesztőinél sokkal tudatosabban fordult az egyes gyűjtők szerepének érzékeltetésére: OLOSZ Katalin, *Vadrózsák: Erdélyi néphagyományok: Második kötet*, Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát kiad. OLOSZ Katalin (Kolozsvar: Kriza János Társaság, 2013). Nem meglepő, hogy a gyűjtőhálózatok működésének pontosabb és teljesebb feltárására irányuló újabb törekvések is a Kriza-értelmezés ezen hagyományából nőttek ki: SZAKÁL Anna, „Így nőtt a fejemre a sok vadrózsa...”: *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* (Kolozsvar: Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, 2012); SZAKÁL Anna, *Önfejtő unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő: Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka*, kiad. SZAKÁL Anna, közköltészeti jegyz. Csörasz Rumen István (Kolozsvar: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020).

72 Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratos mesegyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikái kiadása, kiad. DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018). Részletesen lásd: GULYÁS Judit, „nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb»: Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról”, *Helikon* 67 (2021): 121–152.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

„Szegény Pápai sógor”

Újabb adatok Mikes Kelemen rokonsági hálójához

Jankovics József (1949–2021) emlékére

Mikes Kelemen hét alkalommal említi meg a *Törökországi levelek*ben Pápai Jánost, II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomatáját, s ebből ötször a sógorának nevezi. Különös, hogy a Mikes-irodalomban tudomásom szerint még senki sem tette fel a kérdést, hogy pontosan miféle sógorságról lehet itt szó, hiszen köztudomású, hogy ez a megszólítás csak bizonyos rokonsági körben használatos. Az alábbiakban ezt a kérdést szeretnénk körüljárni, miközben egy kuruc diplomata családi életének eddig homályban maradt részletein túl Mikes Kelemen rokonsági hálójára is fényt deríthetünk.

Pápai János a Törökországi levelekben

Már Mikes irodalmi leveleinek fiktív címzettje, az „édes néne” alakja is sok vitát váltott ki, amelyek mára nagyrészt nyugvópontra jutottak. Bizonyos, hogy gróf P. E. személye nem valós, és a levelezés hangneme, személyes tónusa alapján az is elég egyértelmű, hogy Mikes nem egy korosabb nagynéniként, hanem csupán alig idősebb unokanővérként (?) tekintett a *Törökországi levelek* címzettjére. Természetesen a rokonsági fok valójában mellékes, hiszen a nemzedékek elcsúszásával az édesanya húga éppúgy lehet alig idősebb kortárs, mint egy unokanővér, de a levelek bensőséges hangneme inkább az utóbbit valószínűsíti. Vitatható persze, hogy van-e egyáltalán létjogosultsága egy fiktív személy „valós” rokonsági fokát vizsgálni, de az vitán felül áll, hogy amikor Mikes saját emigráns társairól ír, akkor valós információkat, legalábbis általa valósnak ismert tényeket közöl. Így kár volna kételkednünk benne, hogy megalapozott rokonsági kapcsolatra utal, amikor egyik bujdosó társát a sógorának titulálja.

Pápai János az 1718. június 6-án, Drinápolyban keltezett 14. levélben szerepel először, s Mikes csupán azért említi, mert ő volt az egyik mozgatórugója annak, hogy Rákóczi és kísérete Franciaországból Törökországba hajózott: ő vitte meg III. Ahmed szultán „nagy ígéretekkel tele való szép” meghívólevelét egy „kapicsi basával” a fejedelem számára.¹ Feltűnő, hogy Mikes ezután bő másfél évtizedig nem is említi Pápaiat.

* A szerző történész, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum kutatója.

1 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 24. A továbbiakban: MKÖM I. MIKES Kelemen, *Művei*, vál., szöveg-

Tekintsük át röviden, ki is volt ő, s milyen szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharc és a kuruc emigráció időszakában.² Dunántúli, minden bizonnyal pápai református köznemesi családból származott. A szakirodalom, feltételezett egyetemi tanulmányai-ból (1680: Odera-Frankfurt) visszakövetkeztetve, az 1660-as évek elejére teszi születésének valószínű időpontját, de alább látni fogjuk, hogy ezt jó okunk van megkérdőjelezni. 1700 körül Bethlen László gróf szolgálatában találjuk mint udvari prefektust, majd hamarosan Bánffy György erdélyi gubernátor prefektusa lett a Rákócziaktól zálogba vett ecsedi uradalom élén. Az ecsedi vitézlő rend tagjai 1703. július vége felé fogolyként vitték Rákóczi táborába, aki hamarosan kancelláriájának vezetőjévé tette meg a literátus kisnemeset. E minőségében főként 1704-ben szerepelt, majd 1705-ben, a szécsényi országgyűlésen a Gazdasági Tanács tagja lett, de új tisztségében már nem szolgált, mert a fejedelem a portára küldte követségbe, ahol egészen 1708 októberéig tartózkodott. Hazatérése után két ízben (1709. január–április, 1710. január) is járt a nándorfehérvári pasánál, miközben idehaza az erdélyi fejedelmi birtokok prefektusi címét és a Rákóczi-birtokok irányítására létrehozott Udvari Gazdasági Tanács tagságát is elnyerte. Ez utóbbi tisztségek egyikét sem láthatta el azonban huzamos ideig, mert 1710. április-szeptember folyamán ismét Konstantinápolyban járt. Követségeiről naplókát vezetett, amelyek történelmi forrásértékükön túl némi irodalmi jelentőséggel is bírnak.

1711 februárjában Lengyelországba is követte az orosz cár segítségével reménykedő Rákóczit, aki Nagy Péterrel egyeztetve nyár elején újra Isztambulba küldte, hogy próbálja megakadályozni az orosz–török háború kirobbanását. A moldvai vajda azonban letartóztatta, mert Nagy Péter szövetségesekeként maga is érdekelt volt a háborúban. Pápai erre bevallotta, hogy titkos küldetése a cár tudtával történt, s ezzel kellemetlen helyzetbe hozta Nagy Pétert a vajda előtt. Péter cár tagadta, hogy tudott volna a megbízatásról, „hazugsággal és csalással vádolta” Pápaít, „és a büntetés végrehajtásának ürügyén” visszaküldte Rákóczihoz.³

gondoz., jegyz. és utószó HOPP Lajos, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 26. A továbbiakban MKM MR (A kritikai kiadással párhuzamosan alább is mindenütt hivatkozunk a népszerűbb kiadást, mivel a szöveget nem betűhív, hanem a korabeli kiejtést megtartó modern átírásban idézzük.)

- 2 Életútját röviden a *Törökországi naplói*t sajtó alá rendező Benda Kálmán kutatásai és Heckenast Gusztáv általunk közreadott és kiegészített adataira alapján vázoljuk fel: PÁPAI János, *Törökországi naplói*, kiad. BENDA Kálmán, Magyar századok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963), 18–37; HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?: Életrajzi adattár*, kiad. MÉSZÁROS Kálmán, História könyvtár, kronológiák, adattárak 8 (Budapest: História Kiadó-MTA Történettudományi Intézete, 2005), 328. – 1711 utáni szerepét részletesebben és pontosabb hivatkozásokkal ismertetjük, mert erről Benda és Heckenast is hézagosan (sőt részben pontatlanul) tudósít, és mert kulcsszerepe volt abban, hogy a bujdosók Törökországba utaztak, amire Mikes is utal imént idézett levelében, Rákóczi *Vallomásaiban* pedig részletesen taglalja Pápai tevékenységét.
- 3 Rákóczi *Emlékiratainak* végén Pápai nevének elhallgatásával írja le a történeteket, de Vallomásai második könyvében bővebben ír a részletekről és diplomatáját is megnevezi: RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások, Emlékiratok*, szerk. és jegyz. HOPP Lajos, utószó HOPP Lajos, SZEPES Erika és VAS István, ford. SZEPES Erika és VAS István, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 415–416, 467–468, 487–488. Rákóczi előadása alapján Pápai küldetését 1711 késő tavaszára–nyarára tehetjük, Benda Kál-

1712 elején az akkor már Danckában élő fejedelem ismét diplomáciai feladattal bízta meg a Dél-Lengyelországban maradt Pápaít: Benderbe küldi a svéd királyhoz, majd onnan tovább Konstantinápolyba a francia segélypénzekkel kapcsolatos elszámolások és új hitelezők felhajtása céljából. Az instrukció január 22-én kelt, de Pápaít végül Bercsényi Miklós főgenerális csak áprilisban tudta útnak indítani. Küldetéséről részletesen beszámolt Bercsényinek, aki 1712. augusztus 3-án Ilyvóból (Lemberg) igen élénk, színes előadásmódban továbbította Pápai tudósítását a fejedelemhez: Benderben a svéd király és az ottani vezír bizalmát nem sikerült elnyernie, de Konstantinápolyban a nagyvezír nem várt udvariassággal és készséges jóindulattal fogadta mint „Rákóczi-ogli igaz emberét”, de végül visszaküldte a benderi pasához, aki már előzőleg megorrolt Pápaíra, s egyáltalán nem viszonyult jóindulatúan a bujdosók ügyéhez. Pápai végül Moldvában sem maradhatott, mert a vajda nem engedélyezte, hogy onnan levelezzon Bercsényiékkel, ellenben felajánlotta neki, hogy ha elpártol Rákóczitól, szállást és ellátást biztosít számára. Pápai azonban kitartott Rákóczi mellett, s Ilyvóból maga is rövid jelentést írt a fejedelemnek, amelyben anyagi támogatásért is folyamodott, mert a sikertelennek bizonyult küldetés során teljesen kiköltekezett.⁴

Rákóczi 1712 őszén Franciaországba távozott, s Pápai további sorsát csak igen hézagosan ismerjük. Ilyvóban maradt, s 1713-ban Rákóczi az ő számára is kegydíjat (1500 livre-t) eszközölt ki a Napkirálytól.⁵ 1715-ben a török-velencei háború hírére Rákóczi újabb tervek kovácsolásába kezdett, amelyben ismét kulcsszerepet szánt Pápainak. Lengyelországból Havasalföldre küldte azzal a titkos (Bercsényi és a többi bujdosó előtt is titokban tartott) megbízatással, hogy a saját (és semmi esetre sem Rákóczi) nevében arra ösztönözze a vajdát, hogy hívja fel a Porta figyelmét a bujdosókra, akik komoly segítséget nyújthatnak a német-római császárral indítandó háború sikeres megvívására, illetve érje el, hogy a vajda e célból őt (Pápaít) bizza meg az ügy konstantinápo-

mán azonban úgy fogalmaz, hogy „Pápai 1711 őszén szabadulhatott a vajda fogságából”: PÁPAI, *Törökországi naplói*, 36. – A primer források a Rákóczi által elmondottakat és a tömör előadásból is kihámozható időrendet erősítik meg: a küldetéssel kapcsolatos instrukciók és tájékoztató levelek 1711. június 1–2-án keltek, aug. 4-én pedig már Pápainak a cár által történt visszaküldéséről értesíti a fejedelem Ebeczky Sámuel, akinek azt is feladatul adta, hogy az I. Péter neheztelése miatt Rákóczi által is letartóztatott Pápaít igyekezzen kimenteni a cár előtt meg gondolatlan eljárásáért. Lásd: II. RÁKÓCZI Ferencz fejedelem, *Leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712, III. (1710–1712)*, kiad. THALY Kálmán, Archivum Rákócziánium: I. osztály III. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1874), 681–683, 694–697. A továbbiakban: AR I/III. Pápai e küldetésének szépirodalmi feldolgozása is van. A bájos történet történelmi hitelesség tekintetében persze nem állja meg a helyét, de szerzője minden bizonnyal Rákóczi *Vallomásainak* és Hermányi Dienes József alább taglalandó anekdotájának ismeretében írta meg a novellát, amelynek középpontjába Pápai szoknyabolond természetét állította. Lásd: BUDAY László, „Az orosz czár váltói”, *Magyar Szemle* 9, 6. sz. (1897): 64–66.

4 Rákóczi (részben Bercsényi előtt is eltitkolt) instrukciója Pápai számára: AR I/III, 732–735. Bercsényi beszámolója és Pápai jelentése a fejedelemhez: Székesi gróf BERCSENYI Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó, *Levelei Rákóczi fejedelemhez, 1704–1712, IV. (Pótköt.)*: 1711–1712, kiad. THALY Kálmán, Archivum Rákócziánium: I. osztály VII. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1879), 179–183, 185, 190–192. A küldetés rövid összefoglalása: KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 157, 161, 163.

5 KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, 190.

lyi képviseletével. A kerülő út ily módon történő intézése alapvető fontosságú volt Rákóczi számára: semmiképp sem akart maga ajánlkozni a szultánnak, mert biztos volt benne, hogy csak akkor kaphatja meg a szükséges biztosítékokat saját szuverenitásához, Erdély és Magyarország önállóságához, ha az oszmánok kéri az ő támogatását, nem pedig fordítva. Pápai azonban Ștefan Cantacuzino vajda németbarátsága miatt nem mert előhozakodni küldetésével, ám amikor 1715/1716 fordulóján a Porta Nicolae Mavrocordatot (Nicholas Mavrocordatos), a korábbi isztanbuli főtölmács fiát ültette a helyére, Pápai azonnal jelentkezett nála. Ugyanazzal a meggondolatlansággal intézte azonban a rábízott ügyet, mint 1711 nyarán a moldvai vajda előtt tette. Most Rákóczi hivatalos képviselőjeként lépett fel, még megbízólevelet is hamisított a maga számára, nem ismerve fel, hogy ezzel éppen Rákóczi eredeti elképzelése szenved súlyos csorbát. Mavrocordat azonnal felmérte a kuruc emigránsok és az oszmánok érdekeinek egybeesését, s az ötletet ő maga közvetítette a nagyvezír felé, aki a hotini pasa elé utalta az ügy intézését. Pápai ettől kezdve nyíltan is Rákóczi hivatalos követeként lépett fel, maga is Hotinba utazott, és a lengyel földön tartózkodó bujdosók vezéreivel (Bercsényi, Esterházy, Forgách és Csáky grófokkal) is e minőségében lépett kapcsolatba. Ezzel zavart keltett Rákóczi és Bercsényi között is. Rákóczi Franciaországban bosszankodva vette a lassan hozzá is eljutó fejleményeket és Pápai tudósításait, de végül megbízta, hogy kössön megfelelő szerződést a nevében a szultánnal. Nem így történt, Pápai végül csak III. Ahmed udvarias meghívólevelét és kilátásba helyezett ígéreteit közvetíthette Rákóczinak, aki – hosszas vívódás után – ennek ellenére is vállalta a törökországi utat.

A fejedelem reményei azonban hamar szertefoszlottak: mire török földre ért, a háború végkimenetele és vele a bujdosók sorsa már eldőlt. A fájdalmas következményeket Mikes Kelemen imént idézett levelében a tőle megszokott fátumszerűséggel összegzi: „A’ bizonyos, hogy olyan reménység alatt jöttünk ide, hogy hadakozás által menjünk bé hazánkban. De nem a’ volt az irántunk való rendelés; az el volt végezve, hogy mi ide békességre jöjjünk, és ebben az országban töltsük el a bujdosásat.” Mikes tehát egy szóval sem okoz senkít a hibás döntésért, az európai keresztény közösségből való kiszakadásért.

Maga a fejedelem *Vallomásainak* második és harmadik könyvét már törökországi tartózkodása alatt vetette papírra. Részletesen taglalja az eseményeket, s immár a háború utáni helyzet ismeretében, tehát a sokak által előre jelzett aggályok beigazolódása után – egy kicsit talán az öngazolás igényével is – megpróbálja feltárni döntésének hátterét, s hosszan boncolgatja Pápai küldetését, rosszállóan ecsetelve ügyetlenségét és a kapott utasításokat figyelmen kívül hagyó eljárását.⁶ Egyedüli bünbaknak persze nem tette (jó lelkiismerettel nem is tehetné) meg, mégis elfogadhatjuk Szekfű Gyula megállapítását, aki szerint Pápai Jánosnak azért kellett Pozsarevác után még hosz-

6 RÁKÓCZI, *Vallomások, Emlékiratok*, 560–565, 569–570, 576–583, 589–592. Az események igen részletes összefoglalása: KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi*, 250–291. Legújabbban a szultáni meghívólevelekkel kapcsolatos helyreigazítással összegzi a témát: PAPP Sándor, „A pozsareváci békekötés és a magyarok”, *Aetas* 33, 4. sz. (2018): 5–19. Pápai János szerepéről kis félreértéssel (nem Franciaországból, hanem lengyel földről ment Havasalföldre): *uo.*, 7–8.

szú ideig a rodostói kolóniától távol, Hotinban, majd Brăilában tengődnie, mert Rákóczi még „ránézni sem szeretett, mint törökországi nyomorúságának előidézőjére”.⁷

Ha igaz is, hogy Rákóczi súlyosan megneheztelt rá, a halála előtt nem sokkal visszafogadta kegyeibe, s őt küldte a portára, hogy eszközölje ki visszatérését Franciaországba. Mikes ekkor, 1734. október 12-ei (107.) levelében – tehát bő másfél évtized után – említi ismét, ezúttal már a sógor titulussal: „Az urunk béküldötte Pápai sógort a portára, tudom, már eleget nevetett kétek együtt. Ha végbenmehetne, amiért ment, csak hamar Franciaországban mennénk innét.”⁸ A fontos küldetésen és a rokonság jelzésén túl alighanem a Pápai vidám jellemére történő utalás is a Mikes által megélt valóság apró szilánkjaként ragadható meg a fiktív levélfolyamban.

Két levéllel később, 1735. január 16-án Mikes már a lehangoló eredményről ad számot:

Ha minden dolgunk úgy fog folyni ebben az esztendőben, valamint a Pápai sógor munkája a portán, úgy minden dolgunk hátramász, nem elő. A porta nem adta teljességgel válaszul, hogy az urunkot el nem bocsátja Franciaországban, hanem hogy most nem jovallja, és hogy még annak nincsen ideje. De a császárok nemjovallása parancsolat, és a mi elmenetelünkben semmi nem telik.⁹

Több mint negyedfél esztendőn s 33 levélen keresztül Mikes újra hallgat Pápairól. Közben 1735 nagypéntekjén meghal Rákóczi, majd 1736 végén Rodostóba érkezik fia, József herceg, akiben a bujdosóknak csalódnia kell, s aki atyjánál sokkal szerencsétlenebb módon, a Porta bábjaként kapcsolódik be 1737 őszén az újabb osztrák–török háborúba. A bujdosók számára ekkor csillan fel újra a remény, hogy eljuthatnak még hazájukba, mivel Rákóczi József kíséretében nekik is táborba kell szállniuk. 1738. október 14-én (142. levél) Mikes egy hajóút kapcsán sorolja fel a vele együtt utazókat, köztük Pápai sőt sógor megszólitás nélkül.¹⁰ Rákóczi József ekkor már beteg, röviddel utóbb el is hunyt Csernavodában. Mivel testét Konstantinápolyba nem vihették, 1739. május 31-én Csernavodában temették el. Innen öt nappal később Mikes „jó társaságban”, Zay Zsigmonddal („Zai úrfi”) és „Pápai János sógor”-ral együtt Bukarestbe indult, ahová 11-én érkeztek meg (148. levél), s az utóbbiról megjegyzi, hogy „gyógyíttatni jött ide magát”.¹¹ Mikes ezután – pontosan nem ismert küldetéssel – Moldvába utazik, s amikor 1739. szeptember 18-án visszatér Bukarestbe, örömmel nyugtazza 153. levelében: „A szegény Pápai sógort, ha betegesen is, de életben találtam, és igen nagy örömmel látott.”¹² 1740. május 22-én (156. levél), a bujdosók Rodostóba való visszaindulása előtt azonban így sóhajt fel:

7 SZEKFŰ Gyula, *A száműzött Rákóczi* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1913), 216, illetve (Budapest: Holnap Kiadó, 1993), 195.

8 MKÖM I, 196; MKM MR, 227.

9 MKÖM I, 199; MKM MR, 230.

10 MKÖM I, 232; MKM MR, 269.

11 MKÖM I, 239; MKM MR, 277.

12 MKÖM I, 246; MKM MR, 285.

itt hagyjuk egy kedves bujdosó atyánkfíát, a szegény Pápai sógort, aki elvégezé hosszas bujdosását. Így fogyunk lassanként, és annyi sok közül csak négyen maradtunk, akik a szegény fejedelmet szerencsétlenségünkre idegen országra kísértük. Csak az a vigasztalásunk, hogy mások is meghalnak, nemcsak mi. A' való, hogy igen sovány vigasztalás, de csak kell valamivel vigasztalni magunkot.¹³

Az idézett levelekből látható, hogy Mikes éppen csak Pápai János jelenlétét dokumentálja a bujdosók között, és bár a többszöri, néhány szavas említésből is kitetszik iránta érzett rokonszenve, nem ad róla olyan megkapó jellemrajzot, mint Pápai konstantinápolyi követtársáról, ládonyi Horváth Ferencről (47. levél),¹⁴ s még olyan élénken elbeszélte vidám jelenettel sem állított emléket neki, mint névrokonának, a bujdosók ügyeit ugyancsak régi diplomataként intéző Pápai Gáspárnak (36. levél).¹⁵ A köztük lévő sógorság értelmezésére pedig mostanáig az utókor sem tett kísérletet. E mulasztás pótlása érdekében eredjünk most Pápai családi életének nyomába!

Pápai János két házassága

Mivel a sógorság házasság útján jön létre, azt kell megvizsgáljunk, hogy pontosan milyen házassági kapocs révén nevezheti Mikes a sógorának Pápaiat. Viszonylag egyszerű helyzetben vagyunk: Mikesnek sem felesége, sem felnőtt kort ért leánytestvére nem volt, féltestvére, Boér (majd Huszár) József pedig évekkal fiatalabb lévén nála, nem jöhet szóba a Mikessel együtt emigrált Pápaival való házassági kapcsolatban. Így nagy valószínűséggel Pápai János felesége jelentheti a megoldás kulcsát, ő lehet az összekötő rokoni kapocs Mikes irányába.

Pápai származásáról mindössze annyit tudunk, hogy családja dunántúli eredetű, apja, Pápai Kovács János a szabadságharc második esztendejében onnan menekült a Tiszántúlra. Édesanyja, akinek még a nevét sem tudjuk,¹⁶ ekkor már nem élt. Pápainak viszont több feleségét is ismeri a szakirodalom, s a legutóbbi időkig szinte feloldhatatlan ellentét feszült egy kései irodalmi hagyomány és a szabadságharc idejéből szár-

13 MKÖM I, 249; MKM MR, 288. Mikes utóbb egykori szerelmét, a lengyel földön élő Bercsényiné Kőszegi Zsuzsannát is tájékoztatta bujdosótársainak sorsáról, köztük Pápai haláláról is. Ezt az információt azután az akkor szintén Lengyelországban élő Jávorka Ádám továbbította 1743. jún. 22-én az öreg Károlyi Sándornak. Jávorka Pápai János halálát Ilosvay Jánoséval együtt 1738-ra teszi, noha Pápai 1740-ben hunyt el. Nem tudjuk, Mikes most-e össze a két dátumot Bercsényinéhez írt levelében, vagy Bercsényiné, esetleg maga Jávorka sűrítette össze a kapott információkat. Lásd: SERES István, „Jávorka Ádám ismeretlen levelei Lengyelországból, 1743–1744”, in *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi: Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján*, szerk. TAMÁS Edit, a sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 53 (Sárospatak: Rákóczi Múzeum, 2008), 379–380, 386.

14 MKÖM I, 77–78; MKM MR, 88.

15 MKÖM I, 54–55; MKM MR, 61.

16 Benda Kálmán alább idézendő adata (lásd: 18. jegyz.) szerint 1730-ban egy bizonyos Pottyondy Rafael úgy nyilatkozott, hogy a saját és Pápai édesanyja testvérek voltak. Ezen a szalon elindulva, további genealógiai kutatásokkal a kérdésre egyszer talán még választ kaphatunk.

mazó primer források között. Hermányi Dienes József nagyenyedi református lelkész anekdotagyűjteményében szerepel az a szaftos pletyka (Bethlen Lászlóné Wesselényi Anna házasságtörése, majd válás utáni házasságkötése Pápai Jánossal), amellyel kapcsolatban sokáig fogalmazódtak meg kételyek, és amelyet mindeddig nehéz volt összeegyeztetni más forrásokkal. Hermányi a következőket írja a saját korában már évtizedek kódébe vesző, de a maga idejében nagy port felvert ügyről:

Bethlen László feleségül vette vala a' Wesselényi István testvérhúgát; de kevés idő múlva felmene Bécsbe, hogy Léopoldus császártól megnyerje az erdélyi gubernátorságot, és udvari praefectussának hagyá Pápai Jánost a' jó forma egész férfiat, 's a' lőn az ifjú aszszony mellett is a' corporis custos [testőr]; de ebre bízta vőlt a' hájat, minthogy Bethlen is két esztendeig mulata Bécsbe; [...] Hazajövéen, eltelé két fülét a' felesége felőll való 's Erdélyt bakbúzzel bétöltött hír: mene azért panaszra a' sógorához Wesselényi Istvánhoz [...] mindjárt pedig asztalához ülteté a' sógor a' sógorát; de Bethlennek igen rősz kedve vala, és noha a' bórt felettébb szeretné, az asztalnál a' pőhárt csak maga előtt tartja vala; mőnd azért tréfából Wesselényi: Igyék kegyed Sógor Uram, ha nincs 100 arany a' zsebében, – akkor Bethlen 100 aranyat kiönté az asztalra; de Wesselényi megparancsolá, hogy egy is el ne vesszen azokból. Innen mene Fejérvárra Bethlen Veszprémi István püspökhöz, és leteve 200 forintot, és kíváná, hogy ötet a' Wesselényi leánytól elvállassa; de a' püspök mőnda: Régen úgy vőlt, hogy ha az úri ember 200 forintot letett, divortiumot [elválasztást] nyert, de már most az nem lehet, hanem kegyelmed, Bethlen uram, citatio [idézés] mellett folytassa causáját [ügyét], és bizonyítson, ha válni akar, – mellyen megindulván Bethlen László, a' kardjához kapa; de a' püspök ragadván hosszú és vastag nád-pálcáját: hadj békét a' fegyvernek te gróf beste fia; mert bizony dolog, hogy ezt a' pálcát a' hátadhoz ütöm. Ezzel elmenvén Bethlen, megnyeré a' kurvától való elválást, ki osztán Pápaihoz is ment férjhez; de Pápai János Rákóczi Ferenc mellé álla 's vele el is bujosék, a' török földjén is hala meg; Pápainé pedig sokáig özvegyle 's lakik vala Szilágyban. Bethlen úgy vévé el azután a' Folti Bálintné leányát, Máriát, kitől négy fiai lőttek.¹⁷

Benda Kálmánnak egy kései (1730. évi) örökösödési perben tett tanúvallomás alapján sikerült megerősítenie Pápai és Wesselényi Anna házasságkötését, azzal a kiegészítéssel, hogy Pápainak volt egy korábbi házassága is. A Benda által feltárt forrás egyetlen kronológiailag jól megragadható adata szerint Wesselényi Anna a lengyelországi emigrációba is követte férjét (nyilván 1711 elején), de onnan néhány hónapon belül (talán Pápai moldvai küldetése és fogsága idején vagy még előbb) hazatért, s attól kezdve „útjaik elváltak egymástól”.¹⁸

17 HERMÁNYI DIENES JÓZSEF, *Szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 232–233. Az idézet helyesírását modernizáltuk.

18 PÁPAI, *Törökországi napló*, 18–19, 35–36, 395–396.

Sipos Gábor egy Pápaítól származó műtárgy, a krasznai kókuszdiópohár történetének feldolgozása kapcsán foglalkozott behatóbban Pápai János életével.¹⁹ (A szóban forgó műkincset Pápai végrendeletileg hagyta valamelyik erdélyi református egyházközség számára, s a végakarátát teljesítő asszony vitte azt Bukarestből Krasznára 1747 őszén.) Pápai életútját Benda Kálmán eredményei alapján ismerteti Sipos, s a házasságra ő is Hermányi anekdotáját idézi. Feltárt viszont két fontos – korábban nem ismert és azóta is mellőzött – családi levelet a pápai református nagykönyvtárból. Mindkettőt Pápai írta Konstantinápolyból, az egyiket 1706. április 17-én feleségéhez, a másikat ugyanazon év december 18-án édesapjához. Feleségét az édesapjával való egyetértésre intette, mint aki öregségében is kiválóan ért a gazdálkodáshoz. Fontos támpontot jelent Pápai házasságkötéséhez, amit ennek kapcsán megjegyzett: „bár ketten lettünk volna olly gazdák, miulta Ecsedből kijöttünk, nem vennénk pénzen búzát”. Ez alapján nagy valószínűséggel 1703 nyara előttre tehetjük esküvőjük időpontját, hisz Pápai akkor hagyta el Ecsedet.²⁰

Heckenast Gusztáv Benda Kálmán nyomán Pápainak két házasságát rögzítette Rákóczi-kori életrajzi adattárában. Wesselényi Anna mellett az 1730. évi tanúvallomásból vett első, ismeretlen nevű feleségre is utalt, de egy általa feltárt primer forrás, nevezetesen a fejedelmi birtokadományokról készült kimutatások jegyzőkönyve sem kerülte el a figyelmét, amelynek 1708. március 23-ai bejegyzése szerint Pápai nejét Horváth Erzsébetnek hívták.²¹ Amikor Heckenast halála után a kézirat sajtó alá rendezését átvettem, az adatok közötti ellentmondást a legnagyobb igyekezettel sem tudtam kiküszöbölni. A fő nehézséget az időrend adta: a Wesselényi Annával kötött házasságot Hermányi alapján mindenki az 1700 körüli időpontra tette, s Benda 1711-ből is őt említi Pápai feleségként. Az 1708. évi, Horváth Erzsébetre utaló adat ennek mindenképpen ellentmondott, s egyéb kételyek is felmerültek Pápai és Wesselényi Anna (tartós) házasságával szemben. Már Benda Kálmán is rámutatott, hogy a terjedelmes naplóiról ismert Wesselényi István egyetlen egyszer sem említi sógorát, Pápai Jánost, de ő még ezt a kisnemes és a főrangú asszony rokonsága közötti áthatolhatatlan szakadéknak, Wesselényi elutasító magatartásának tudta be. Mivel időközben Wesselényi 1704–1705. és 1707–1708. évi naplói nyomtatásban is megjelentek, a gyors és könnyű ellenőrzési lehetőség nyomán kitűnt, hogy Wesselényi még 1705-ben is Bethlennének nevezte a hűgát, így végül erre az ellentmondásra is utalva azzal egészítettem ki a Hermányitól ere-

19 SIPOS Gábor, „A krasznai kókuszdiópohár”, in SIPOS Gábor, *Reformata Transylvania: Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, 237–250 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012). Az írás eredetileg 1983-ban jelent meg románul egy múzeumi kiadványban, majd 1987-ben magyarul a D. Nagy Gyula-émlékkönyvben.

20 Uo., 241–242. A levelek mai jelzete: Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Kézirattár, O 1092. Vegyes iratok, 68. és uo., O794. Miscellanea 222. 3. – Az idézett szövegrész pontos értelmezése persze rejthetne némi buktatót magában, hiszen Pápai azt követően is tarthatta még lakását Ecsedben, hogy Rákóczi szolgálatába állt, de hogy Konstantinápolyba való elindulása (1705. október 28.) előtt megnősült, az egészen bizonyos. Alább pedig látni fogjuk, hogy már 1703-ban is nős volt.

21 Heckenast Gusztáv a kézirat már legépelt oldalán utólag, kézzel toldotta be a lapszélre ezt az adatot, s nem foglalt már állást sem az időrend, sem a házasságkötések számát illetően.

dő szerelmi történetre való hivatkozást, hogy Pápai János és Wesselényi Anna „talán össze sem házasodtak vagy rövid időn belül különváltak”.²²

Az így függőben maradt kérdés tisztázását végül az erdélyi református zsinati jegyzőkönyvek közreadása segítette elő.²³ A feladatot Szabadi István végezte el, remek tanulmányban szembesítve a Hermányi által leírtakat a kükküllői egyházmegyei zsinat előtt megindított válóper adataival és egyéb forrásokkal.²⁴ A szerző figyelmét csupán a Heckenast Gusztáv-féle életrajzi adattár szócikke került el, így nem reflektálhatott sem az ott megfogalmazott kételyekre, sem a Horváth Erzsébetre utaló 1708. évi adatra. Bethlen László és Wesselényi Anna 1696-ban megkötött házasságát Hermányi Dienes József és Cserei Mihály adatai alapján ismertette, a szerző rámutat Hermányi anekdotájának egy pontatlanságára, nevezetesen arra, hogy Bethlen csak évekkel azután ment Bécsbe, hogy Pápai Bánffy gubernátor ecsedi prefektusa lett, a házasságtörő viszony tehát még a férj tartós távolléte előtt kialakult, sőt még azelőtt vége is szakadt.

A Kükküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzéseiből az is kiderült, hogy a válóper 1700–1701 között valóban megindították, s a tanúvallomások alapján elég egyértelművé vált Wesselényi Anna hűtlensége, egy meg nem nevezett (de ismereteink alapján Pápaival azonosítható) ifjú legénnyel való szerelmi viszonya. A válást a parciális zsinat mégsem mondhatta ki, az ügyet ugyanis az egyházi törvények alapján az erdélyi egyházkerületi zsinat elé kellett utalnia. Mivel az egyházkerületi jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, az ügy további fejleményei ezen a szálon nem követhetők. Szabadi István is rámutatott azonban, hogy Wesselényi István naplói szerint Wesselényi Anna még 1705-ben is Bethlen László nevét viselte, válásukra így addig nem kerülhetett sor.²⁵ A házaspár azonban már külön élt, mert Bethlen 1704 és 1708 között Bécsben tartózkodott. Sajnos, az erdélyi egyházkerületi forrásokban a későbbi időszakból sem maradt nyoma válóperüknek, de a tiszántúli egyházkerület 1709. június 29-én Kállóban tartott generális zsinatán, immár Wesselényi Anna kérésére, kimondták a válást.²⁶ Látni fogjuk, hogy Szabadi István helyes következtetésének megfelelően Pápai János és Wesselényi Anna házasságkötésére ezt követően került sor.

A szerző még egy fontos életrajzi adatot tárt fel az egyháztörténeti forrásokból Wesselényi Anna életére: 1717-ben ismét válást kezdeményezett a szilágysági református esperes előtt, mivel dokumentumokkal tudta igazolni, hogy száműzetésben élő férje, Pápai János házasságtörést követett el. Az újabb válás kimondására vonatkozó forrás

22 HECKENAST, *Ki kicsoda...*, 328.

23 Lásd a vonatkozó kötetet: BUZOGÁNY Dezső, Ősz Sándor Előd és TÓTH Levente, összeáll., bev., jegyz. és mutatók, *A Kükküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I.: 1638–1720*, Erdélyi református egyháztörténeti adatok 6/1 (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2008).

24 SZABADI István, „»Végnélkül valók az egyenetlen házastársak szövevényei«: Wesselényi Anna és Bethlen László válásai”, in *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 21, Fasc. 2 (2017): 313–322.

25 Uo., 316.

26 Uo., 320.

egyelőre nem került elő, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy Wesselényi Anna mikor halt meg, közvetett adatok szerint 1725 végén még életben volt.²⁷

Historiográfiai áttekintésünk végén megállapíthatjuk tehát, hogy Hermányi Dienes József története a lényegét bizonyára helyesen foglalta össze, de az események időrendjére már nem volt tekintettel, évtizedekkel utóbb már nem is igen lehetett. Azt, hogy Pápai János és Bethlenné viszonyára 1700 körül kerülhetett sor, a szakirodalom már korábban tisztázni tudta, hiszen röviddel később Pápai már Bánffy György gubernátor szolgálatában állt az ecsedi uradalom élén. Legújabban Szabadi István arra is rámutatott, hogy a liezonra Hermányi előadásával szemben nem Bethlen László bécsi tartózkodása alatt került sor, és hogy a válást sem mondták ki azonnal. Függetlenül maradt kérdés, hogy Bethlen László miként köthetett új házasságot 1708–1709 táján, s ha Erdélyben mégis kimondták a válást, akkor Wesselényi Annának miért kellett új pert kezdeményeznie a tiszántúli egyházkerület fórumán. Az eddig feltárt adatokból az időrend tisztázása révén világossá vált immár, hogy *Pápainak nem három, hanem csak két felesége volt.* Az első az a Horváth Erzsébet, akire Heckenast Gusztáv 1708. évi adata utal, neki szólt Pápai 1706. évi levele, amelyet Sipos Gábor idézett, és rá mint a Wesselényi Annát megelőző házastársra vonatkozik a Benda Kálmán által feltárt 1730. évi tanúvallomás.

Időközben sikerült további forrásokat feltárni Pápai János és Wesselényi Anna életéhez, amelyek nyomán a még függőben lévő kérdések jelentős része is megválaszolható. A nagyecsed-i református anyakönyv tanúsága szerint Pápai már 1702. november 21-én ecsedi prefektus volt, s egyelőre ez az első adatunk e tisztségére. Ekkor a helyi lelkésszel és az iskolamesterrel azon tanakodtak, hogy az addig lezárva tartott régi nagytemplomot vajon birtokba vehetik-e. Ez nyilván azért merülhetett fel, mert a katolikus Rákócziaktól immár a református Bánffyhoz került az uradalom, s a helyi színreformátus közösség felismerte az új helyzetben rejlő lehetőséget, majd bátran élt is vele. Az, hogy Pápai mennyivel korábban lépett Bánffy szolgálatába, még további kutatásokat igényel, de az már világos, hogy még nem Wesselényi Anna férjeként, s így nem is Bánffy György vejének, Wesselényi Istvánnak sógoraként kapta a megbízást. Sokkal valószínűbb, hogy amikor fény derült a házasságtörésre, a távozásra kényszerülő Pápainak ezt az egzisztenciális lehetőséget biztosította Wesselényi Anna. Hogy bátyja, Wesselényi István mennyit tudott a viszonyról, mennyire folyt bele húga életébe és egyáltalán miként vélekedett arról, illetve hogy ő maga pártfogolta-e egyáltalán apósa előtt Pápainak, arra vonatkozó információkkal nem rendelkezünk. Az a tény, hogy naplóiban nem említi Pápainak a sógoraként, immár érthető, s így arra sem kell gondolnunk, hogy feltétlenül parvenüként tekintett volna az új rokonra.

Hogy húga házasságtöréséről, legalábbis annak vádjáról tudnia kellett, az Hermányi anekdotájából is következik, mely szerint Bethlen előbb hozzá fordult panaszával. Amikor az egyébként iszákos Bethlen sógora asztalánál csak forgatta a poharat, s Wesselényi tréfásan arra biztatta, hogy igyék, ha nincs a zsebében 100 arany, bizonyára arra utalt, hogy a költséges válóper helyett inkább fojtsa alkoholba a bánatát. Ké-

27 Uo., 320–321.

sőbb Wesselényi a saját kurucokhoz pártolt édesanyját és a vele együtt Nagyszzebenben élő hűgát is csak ritkán említi naplóiban, elég hűvösen, többnyire birtokügyben, illetve a hűgának nyújtott anyagi támogatások kapcsán. Ezzel szemben más atyjafiait, a felesége egészen tág rokonságát kedélyes asztali jelenetek, kölcsönös látogatások alkalmából is sűrűn emlegeti, sőt a kuruccá lett főemberek családtagjaival sem volt tartózkodó, tehát nem a napló szűkszavúsága állhat a ritka említések háttérében. Az persze érthető, ha a családi szennyest még a naplójában sem szívesen teregette ki, ellenben sógora bécsi viselt dolgairól, költségeiről, iszákosságáról és „kurválkodásáról” már ő is megóvóan írt.²⁸ Meglehet, hogy a hűgát ért korábbi vádak ismeretében, éppen azok ellenpontjaként nyilvánította ki rosszallását. Van azonban Wesselényi naplóiban egy egészen különös feljegyzés, amely igencsak elgondolkodtató. A marosvásárhelyi fejedelemeiktató országgyűlés után, a kurucok erdélyi berendezkedéséről kapott hírek között említi 1707. június 4-én, parasztemberekől vett tudósításként: „Az egész fiscalításoknak praefectusa pedig Pápai Ferenc, azki az úr ecsedi gondviselője volt, vicepraefectus pedig Marjai, aki szolgabíró vala.”²⁹ A hír teljesen helytálló, s egyértelmű, hogy Pápai Jánosról mint az erdélyi kincstári javak prefektusáról van itt szó. Pápai ekkor még Konstantinápolyban tartózkodott, kinevezése csak formális volt, s nem csoda, ha az egyszerű parasztok elvették a keresztnévét. A birtokok tényleges igazgatását végző viceprefektus Kismarjai Albert volt, így az ő neve is hibásan rövidült Marjaira. Pápai János személyének azonosítása azonban egyértelmű, hiszen Wesselényi azt is leírta, hogy „az úr”, vagyis apósa „ecsedi gondviselője volt”, tehát nem arról van szó, hogy ne tudta volna azonosítani a hibás nevet az általa is ismert személlyel. Azt azonban megkockáztathatjuk, hogy ha János helyett Ferencnek írja, még ha egyszerű tévesztés, például egy általa jól ismert Pápai Ferencre való hibás asszociáció miatt is,³⁰ akkor nem tehetett rá mély benyomást, ismeretsége nem lehetett túl szoros hűga egykori szeretőjével.

Azt is feltehetjük, hogy annak idején maga Wesselényi Anna is igyekezett tagadni, eltitkolni az ügyet családtagjai előtt, s Wesselényi talán nem is kívánt belefolyni a számára is kellemetlen ügybe, sőt még némi naivitást is feltehetünk róla. Utóbbira vall, hogy amikor Pekry Lőrinc kuruc generális a Nagyszzebenből kiszökött szolgáktól hallott pletykák alapján egy csúfondáros levélben kipellengérezte Bánffy György gubernátort az egyik szobalányával folytatott viszonya alapján, Wesselényi hűledezve, hitetlenkedve jegyezte be a másoktól visszahallott esetet naplójába. Kis töprengés után azonban hozzáírta, hogy talán nem is alaptalan rágalomról van szó, mert ha jól belegondol, a megnevezett Ilonka nevű cseléd túl sokat enged meg magának és olyan fölényesen viselkedik, hogy arra tényleg az lenne a kellő magyarázat, ha csakugyan az

28 Ezeket idézi: SZABADI, „»Végnélkül valók...«...”, 317.

29 WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ: Napló 1703–1708*, 2. kötet, kiad. DEMÉNY Lajos [1707] és MAGYARI András [1708], 2 köt. (Bukarest: Kritierion Könyvkiadó, 1985), 2:199. (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1985), 199.

30 Wesselényi Keresztési Sámuel temetése kapcsán említi a koporsóját fogó előkelők között „Pápai Ferenc uramat” (uo., 215.), így akár az ő keresztnéve alapján is könnyen elvélthette Pápai János nevét.

apósa ágyasa volna.³¹ Mindent egybevetve leszögezhetjük, hogy az események időrendjének ismeretében korrigálnunk kell Benda Kálmán megállapítását, aki szerint Wesselényi „kötetszámra írt naplóiban minden kis családi eseményt följegyzett, de Pápai nevét egyszer sem írta le”, s ebből arra következtetett, hogy a főrangú sógor nem ismerte el rokonának a „vagyonatlan kisnemet”.³² Sipos Gábor is ehhez a véleményhez csatlakozva írta: „A Wesselényi család felháborodására jellemző, hogy Wesselényi István naplójában egy szóval sem említi testvéreinek, Annának válását és új házasságát.”³³ Most már tudjuk, hogy a rokonság ekkor még nem állt fenn, később pedig látni fogjuk, hogy az igen rövid ideig tartó sógorságra az adott viszonyok között Wesselényi nem is igen reflektálhatott semmit, naplót pedig abból az időből már nem hagyott hátra.

Nemcsak Wesselényinél nincs nyoma húga és Pápai viszonyának, de a Pápaidól fennmaradt iratokban sincs erre utalás. Életrajzi adatai alapján úgy tűnik, hogy Bethlen László udvarából való távozása után hamar új életet kezdett, megnősült és rangban hozzáillő, de módos köznemesi családból választott magának feleséget. Az ecsedi anyakönyv szerint 1703. július 5-én már nős volt, mert a helybeli prédikátor, Szathmári R. István Pál nevű fiacskájának „Pápai János praefectus” volt a keresztapja, keresztanyja pedig „az praefectusné”. Bizonyos, hogy ő a már ismert Horváth Erzsébettel azonos. A házasságot 1701–1702 körül köthették meg, s ennek kapcsán Pápai János alapvető életrajzi adatára, születési évére is ki kell térnünk. Benda Kálmán azért tette az 1660-as évek elejére, mert az odera-frankfurti egyetemre 1680-ban iratkozott be, amikor legalább 18–19 éves lehetett. Az egyetem anyakönyvében szereplő Joannes Pápaid azonban pusztán a névazonosság és a református vallás alapján köthetjük a későbbi ecsedi prefektushoz. Csakhogy egyetlen későbbi adat sem erősíti meg, hogy Pápai tényleg folytatott volna egyetemi tanulmányokat, s éppen Odera-Frankfurtban. A Pápai János név egyébként is gyakoribb annál, hogy elhamarkodva azonosítsuk a kereken húszévnnyi különbséggel (1680–1700) felbukkanó két azonos nevű személyt, hát még, ha tudjuk, hogy a kálvinista teológusok előszeretettel vették fel származási vagy iskoláztatási helyüket vezetéknevüként. Márpedig a dunántúli református központként ismert Pápa városáról nyilván több olyan egyetemi hallgató is vehette a nevét, akit eredetileg másképp hívták. (Ne feledjük: a mi Pápai Jánosunk apja is Pápai Kovács Jánosként szerepel a forrásokban!) A pusztai névazonosság és a vallás tehát nem lehet elégséges alapja a két személy azonosításának, ami keveset pedig a kuruc Pápai János életkoráról megállapíthatunk, az éppen ellentmond annak, hogy születését az 1660-as évek elejére tegyük. Hermányi Dienes József „jó forma egész férfinak” mondja Pápaid, Bethlen László és Wesselényi Anna 1700–1701-ben lefolytatott válóperében pedig „ifjú legényként” emlegetik az asszony kedvesét, s ez a minősítés nem igen illik egy 40. életéhez közelítő férfira. Pápai János levelezésében is találunk egy elgondolkodtató adatot: 1706-ban „Édes Apám Uram”-nak szólítja Vay Ádámot, s levelének végén is a fiaként búcsúzik tőle.³⁴ Vay Ádám 1657-ben született, s

31 WESSELÉNYI, *Sanyarú világ...*, 2:349–350.

32 PÁPAI, *Törökországi naplói*, 19.

33 SIPOS, „A krasznai kókuszdiópohár”, 240. (4. jegyz.)

34 PÁPAI, *Törökországi naplói*, 366.

egy nála csupán 4-5 évvel fiatalabb férfi legfeljebb akkor nevezné az apjának, ha mondjuk az apósa volna. Tudjuk, hogy nem erről van szó, a korkülönbség tehát inkább 15-20 év lehetett Vay és Pápai között, az utóbbi tehát az 1670-es évek második felében született. 1680 után már azért nem, mert Bethlen László bizonyára nem egy 18-19 éves ifjút, hanem valamivel azért idősebb legényembert állíthatott udvara élére. Maga Bethlen 1675-ben született, s 1696-ban, 21 évesen vette nőül Wesselényi Annát. A menyasszony születési idejét nem ismerjük, de a korabeli szokások alapján pár évvel fiatalabb lehetett a vőlegénynél (bátyja, Wesselényi István 1674-ben született). Pápai János születését ezen adatok alapján is inkább 1675 utánra tehetjük.

Pápai így a húszas évei derekán, végén vehette nőül Horváth Erzsébetet, a nagykállói Horváth Péter leányát.³⁵ Miután Pápai Rákóczi mellé állt, Ecsedről feleségével együtt Kállóba költözött, s ide menekült a Dunántúlról Pápai már említett édesapja, idősebb Pápai (Kovács) János is. Az 1707. évi dikális összeírásban az öreg Pápai és Horváth Péter a város legmódosabb nemesi közé tartoztak, az élen maga Horváth állt 53, Pápai pedig a negyedik helyen 26 $\frac{3}{4}$ dikával. A családtagokat egyiküknél sem írtak össze, nyilván azért, mert a nemesi háztartásokban ők nem számítottak adóalanynak. (Az adózók háztartásában minden 16 év feletti személy adóalanynak számított, csupán a katonások kaptak személyük után mentességet.) Tudjuk, hogy Horváthnak ekkor még a felesége is élt, azt azonban nem, hogy Pápai János felesége önálló háztartást vezetett-e, vagy egy kenyéren élt apósával.³⁶ A kimutatás szerint „Petrus Horváth Nobilis” 26 igás-ökörrel vagy lóval (azonos értékük alapján közös rovatban szerepelnek), 20 fejőstehénnel, 60 egyéb marhával (ebben a rovatban a 4 év feletti üszöket és tinókat, valamint a meddő teheneket összesítették), 84 fejős juhhal vagy sertéssel, 36 kassai köből búzavetéssel, 40 köből rozsz- vagy árpavetéssel és 90 (magyar?) forintot értékű (talán bérbe vett) földesúri haszonvételrel. Nászura („Joannes Pápaj Nobilis Trans-Danubianus”) adóalapját 12 ökör vagy ló, ugyanannyi fejőstehén, 40 egyéb marha, 2 juh vagy sertés, 40 kassai köből búzavetés, 16 köből rozsz- vagy árpavetés és 30 font dohány képezte. Egybecseng ezzel Pápai már idézett előző évi levele a feleségéhez, amelyben apját idős kora ellenére is jó gazdának mondja.³⁷

35 Ezt Pápai alább idézendő, 1710. júl. 18-ai leveléből tudjuk, ebben ugyanis anyósa, Horváth Péterné halálát említi.

36 A Sipos Gábor által feltárt két 1706. évi családi levél (lásd: 19–20. jegyz.) másolatát megkértük Páparól (köszönet érte Hudi Józsefnek, a Dunántúli Református Egyházkerület levéltárvezetőjének!), s bár azokon külső címzés nem szerepel, tartalmuk alapján elég egyértelmű, hogy mind Pápainé, mind idősebb Pápai Kovács János Kállóban élhetett, nem túl nagy egyetértésben, de egy fedél alatt. A levelek provenienciájáról a külzetükön olvasható feljegyzések tájékoztatnak: a pápai illetőségű Szalmavári Kovács családtól kerültek a református gyűjteménybe. További kutatásokat igényel, hogy hozzájuk miként jutottak: a Szalmavári Kovácsok valóban a Pápai Kovács családtól vették eredetüket (s ez esetben is kérdés, hogyan jutott hozzájuk a két családi okmány), vagy csupán a 19. században, őseiket keresve, tévesen kapcsolták össze a két családot?

37 Lásd a Hajdúvárosok és Nagykálló dikális összeírását: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), G 28. V. 2. d. A Rákóczi-szabadságharc levéltára (a továbbiakban: R-szh. lt.), Gyűjteményes rész, Katonai iratok, Hadiadóra vonatkozó iratok, 1707. pag. 212.

A következő adatunk Pápainéra a már szintén említett, 1708. március 23-ai adománylevél, amelyben a fejedelem a kállói kocsmák jövedelmét ajándékozza „nemzetes vitézlő Pápay János ... házastársának, nemes Horváth Ersébeth asszonynak”.³⁸ Mint tudjuk, Pápai 1708. október 26-án érkezett Máramaroson át Szatmárra a fejedelemhez, s így hosszú évek után hamarosan viszontláthatta családtagjait. De már a következő év elején Belgrádba és Temesvárra kellett indulnia Teleki Mihály gróf kíséretében. Teleki január 25-én érkezett Pápai János kállói házába, s másnap már indultak is Debrecen felé.³⁹ Temesvárról Pápai Telekit hátrahagyva március 30-án hazaindult.⁴⁰ Nem sokáig örvendhetett azonban felesége viszontlátásának, mert az asszony röviddel utóbb elhunyt.⁴¹ Egy kislányt hagyott hátra, aki vagy ekkor születhetett (kis híján 9 hónap telt el azóta, hogy Pápai hazatért Konstantinápolyból), vagy (Pápai 1705. október végi elindulásával számolva) még 1706. július vége előtt.⁴²

Miután Pápai 1710. január 13-án Nagykállóból ismét Konstantinápolyba indult, második házasságkötésére röviddel megözvegyülése után kerülhetett sor. Láthattuk, hogy Wesselényi Anna keresetere a tiszántúli református egyházkerületi zsinat éppen ekkor, 1709. június 29-én (és éppen Kállóban, Pápai lakhelyén) mondta ki a válást. Horváth Erzsébet röviddel július 10. előtt hunyt el, így az egykori szerelemesek a sors különös játékaként szinte azonos időben váltak újra szabaddá, így megnyílt a lehetőség a kései beteljesülésre. Egy véletlen szerencse folytán nem csupán következtethetünk a házasság ekkori létrejöttére, hanem konkrét forrás is utal rá, előbb azonban tekintsük át röviden Wesselényi Anna sorsát azt követően, hogy elhagyta Nagyszebent. Legfőképp arra kell választ adnunk, miképp keveredhetett a kurucok táborába, ahol azután – ha rövid időre is – meglelte vagy meglelni vélte elveszítettnek hitt boldogságát. Mint

38 MNL OL G 19. II. 3. i. R-szh. lt., Fejedelmi Kancellária, Fejedelmi jószágadományok kimutatása, tom. II. pag. 104.

39 Ifjabb TELEKI Mihály, II. Rákóczi Ferenc főtisztjének, *Naplója: Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból*, jegyz., bev., közl. a budapesti II. Rákóczi Ferenc állami általános gimnázium tanárainak és tanulóinak munkaközössége, szerk. TEMESI Alfréd (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1960), 77. Az adatot azért idézzük, mert megerősíti hézagos ismereteinket Pápai kállói otthonáról.

40 Uo., 85.

41 1709. júl. 10-én Károlyi Sándor tábornagy írja Rákóczinak Nagykárolyból: „Pápai uramnak felesége meghalván, készik [!], mindazáltal óránként várom”. MNL OL G 15. I. 1. R-szh. lt., II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Emigrációba vitt rész, caps. F. fasc. 193. pag. 5.

42 A leánykára egyetlen adatunk Pápai 1710. júl. 18-i levele Károlyihoz, amelyben (volt) anyósa, Horváth Péterné halála miatt a kislány kisémmizésétől tartott. Pápai újabb diplomáciai útja miatt nyilván az ekkorra már megözvegyült nagymama viselte gondját a félárva gyermeknek (legalábbis ez valószínűbb, minthogy az új feleség vette volna magához), s az ő halála után Pápai távollétében nem volt, aki az anyai örökség rá eső részét biztosíthatta volna számára. Pápai levelét lásd: MNL OL P 396. Károlyi család nemzetségi levéltára, Acta publica, 1. Acta Rákócziana, Ser. I. Missoles diversorum ad Alexandrum Károlyi, No. 8884. – Nem kizárt, hogy a kislány érkezésére utal Pápai feleségéhez írt, 1706. ápr. 17-i levélben, amikor így fogalmaz: „bizony, édes szívem, ha Isten új vendéggel megáld ennek utána, továbbra is kell gondolkoznunk, mivel azt is fel kell nevelnünk”, mindazonáltal e szavak nem csak az asszony várandósságaként értelmezhetőek, hanem általánosságban a család gyarapodását illető, jövőbe vetett reményként is. Az apjához írt levél keltezésekor (1706. dec. 18.) a szülésnek már le kellett volna zajlani, de ekkor Pápai gyermek(ek)re egyáltalán nem utal.

fentebb már utaltunk rá, az asszony édesanyja, Wesselényi Pálné Béldi Zsuzsanna partiumi birtokain élt, s a kurucok elől sem húzódott a császáriak által védett városba vagy várba, hanem mindjárt 1703-ban csatlakozott Rákóczihoz. (Egy főúri özvegy esetén a „csatlakozás” nem jelentett többet, mint helyben maradást, s védtelen asszonyként több ízben folyamodott a fejedelem pártfogásáért.) Amikor császárpárti fia vagyonát elko-bozták, az abból őt megillető részt Rákóczi is meghagyta a számára, de az új birtoko-sok, előbb Csáky László, majd Csáky István nem akarták kiadni a tartására rendelt természetbenieket, Béldi Zsuzsanna ezért újra és újra panasszal fordult Rákóczihoz és Károlyi Sándorhoz is.⁴³

Béldi Zsuzsanna az Apafi-korban hűtlenségben elmarasztalt és a Héttorony foglya-ként elhunyt székely főember, Béldi Pál és Vitéz Zsuzsanna leánya volt. Annak a Wes-selényi Pálnak a felesége, aki az 1670-es években a bujosók egyik vezére volt, egészen addig, amíg az üstökösként feltűnő nagy rivális, Thököly Imre háttérbe nem szorította. Wesselényi még azt is megérte, hogy 1688-ban I. Lipót visszafogadja kegyeibe, s a csá-szár- király hűségén halt meg 1694-ben. Két, felnőtt kort ért gyermekük született: Wes-selényi István és Anna. Házasságuk azonban megromlott, de az erdélyi országgyűlés előtt folytatott válóperben végül elváltak. Az elváltakra nem került sor, csak különélésüket rendelték el az asszony megfelelő tartásának biztosításával.⁴⁴ Wesselényi Anna tehát boldognak biztosan nem mondható gyermekkor után egy zátonyra futott házasságból igyekezett kitörni, s valamikor a kuruc háború második felében csatlakozott édesany-jához, akinek élete hasonlóan alakult. Az első forrásunk Wesselényi Annáról Rákóczi táborában 1707. július 19-én kelt Munkácson. A fejedelem ekkor arra utasította Barcsay Ábrahám erdélyi főkincstartót, hogy „Wesselényi Anna asszonynak férje, G. Bethlen László Szilágyságon lévő jószágából excindáljon intertentiójára [utaljon ki az ellátá-sára] annyit, a’ mennyi az accludált specificatio [mellékelt részletezés] szerint holna-ponként kitelhetik, míg férjével való dolog el fog igazíttatni”. A melléklet szerint az asszony tartására Rákóczi havi 100 forintot, 6 köböl búzát, 1 szalonnát és 15 köböl za-bot rendelt.⁴⁵ Néhány további birtokügy mellett szorosán vett témánk szempontjából is fontos Rákóczi 1708. november 2-án kiadott rendelete Kocsi János tiszántúli reformá-tus püspökhöz:

Groff Bethlen Lászlóné Wesselényi Anna alázatos instantiája [folyamodványa] által repre-sentálta [jelentette] előttünk, miként férje, említett Bethlen László már kilencedik esz-tendőttől fogva törvénytelenül mellőle nem csak elállott, hanem az Erdélyi Generalis Synodus judiciuma és deliberatuma [általános zsinat ítélete és végzése] ellen elébbi gonosz szándékában vakmerőképpen perseverálván [kitartván], attól fogva is hitetlenül élt, s az

43 Béldi Zsuzsannának több levele is fennmaradt a Rákóczi-szabadságharc levéltárában és Károly Sándor kuruc kori iratanyagában, melyek kiadása jövőbeni terveink között szerepel.

44 Béldi Zsuzsanna előéletét, Wesselényi Pállal való házasságát és válóperét röviden ismerteti: SZABADI, „»Végnélkül valók...«”, 318–319.

45 Lásd a fejedelmi leveleskönyvbe bejegyzett utasítást: MNL OL G 19. II. 3. h. R-szh. lt., Fejedelmi Kancel-lária, Protocollum Rákócziánium, tom. IV. pag. 89.

instans [kérelmező] asszont kesergette, mellyet is mellettünk lévő erdélyi tanács úri híveink recognoscálván [tanúsítván], a' mint minden nyomorultnak és elhagyattnak [!] igaz ügyének felvételére fejedelmi igazgatásunknak hivatalja és természeti kegyelmségünk szerént köteleztetünk a' szerént qua summus justitiarius [mint a törvény legfőbb öre] akartuk kegyelmesen is parancsolnunk kegyelmednek, hogy megfontolván, magok szent hivatalja szerént is mennyivel tartozzék kegyelmedek a' megbántódottnak igazságának kiszolgáltatásához, a' midőn az instans asszonytól requiráltatik [megkerestetik], és igazságának praetensiójáról [követeléséről] hiteles bizonyáglevellei által doceálni és producálni [bizonyítani és igazolni] fogja dolgát, egy bizonyos terminus [határidő] alatt revideálni [vizsgálja felül], hogy igazsága comperiáltatván [megbizonyosodván], ártatlanságában rabul ne tartassék.⁴⁶

Mint láttuk, a válasz kimondása még ezt követően is bő félévbe telt, s Horváth Erzsébet ugyanakkortájt bekövetkezett halála után immár minden akadály elhárult Wesselényi Anna és az „ifjú legényből” tapasztalt férfivá érett Pápai János házasságkötése elől. Nem tudjuk, tartottak-e közben bármiféle kapcsolatot egymással az egykori szerelmek, vagy hosszú évek után csak ekkor találkoztak újra, de most mindketten úgy vélhették, hogy Isten rendelése szerint is egymáséi lehetnek. Az esküvőről eddig mindössze egy utalást sikerült fellelnünk, Rákóczi főkomornyikja, Kőrössy György utal rá Beniczky Gáspárhoz, a fejedelem fiatal magántitkárához írott 1709. december 29-ei levelében: „Az új esztendőben Kegyelmednek is menyecskéje legyen, mint Pápai uramnak is van, Nagyságos nagy urak sógorsága, szaporodik Erdélbe' az úr. Kegyelmed is vegyen példát!”⁴⁷

Egy régi szerelem kései beteljesülése volt ez a házasság, de sok örömük már nem lehetett benne, hiszen Pápai 1710-ben is hosszú diplomáciai küldetésben járt, s az aszszony rövid lengyelországi bujdosás után 1711-ben végleg hazatért, miközben férje a száműzetést választotta.

Mikes és Pápai sógorsága

Tisztán látjuk immár, hogy Pápai János két házasságot kötött, s bizonyára nem az első feleség, a kállói köznemes, hanem a második, az erdélyi bárónő az, aki rokoni szálakkal kapcsolódik Mikes Kelemenhez. Mikes rokonsági hálóját elég jól ismerjük, ő maga is sokat elárult róla, amikor élete alkonyán végre nem egy fiktív unokanővérral folytatott irodalmi levelezést, hanem hús-vér atyafiakkal válthatott valóságos leveleket. Mikes életében nem az atyai, hanem inkább az anyai rokonok voltak meghatározók. Mikes-ágon a legfőbb pártfogó, Mikes Mihály gróf túlságosan távoli rokon volt vér szerint és talán társadalmilag is. Az édesanya, csicsókeresztúri Torma Éva nővérei azonban –

46 Uo., 189–190.

47 Kőrössy levelét lásd: MNL OL G 26. IV. 2. a. R-szh. lt., Gyűjteményes rész, Kérvények, levelek, jegyzékek, Levelek: tisztázatok és másolataik, 1709. dec., pag. 135–136.

Hopp Lajost idézve „kedves nénearc”-ként⁴⁸ jelennek meg Mikes féltestvéréhez, Huszár Józsefhez írott leveleiben. Az anyai nagymama, Huszár Borbála pedig ha nem is eleven emlékképként, de az édesanya által közvetített módon töltött be fontos szerepet az unokák életében is.

Huszár Borbála két házasságából kilenc gyermeket ismerünk név szerint. Torma Györgytől született Sámuel (†1741), Klára, István, György, Éva (Mikes édesanyja), Borbála és Domokos.⁴⁹ A második férjtől, hídvégi Nemes Jánostól származik ugyancsak Domokos és Mátyás.⁵⁰ A mostohanagypapa Mikes születése előtt két évvel, 1688. április 19-én elhunyt,⁵¹ de a nagymama biztosan megérte még a kis Kelemen születését.⁵² Hogy ő mikor fejezte be földi pályafutását, lehetett-e róla Mikesnek legalább olyan álomszerű emléke, mint Rákóczinak Báthory Zsófiáról,⁵³ nem tudjuk. Azt azonban igen, hogy Mikes késő öregségében is számon tartotta nagyanyjának tág rokonságát, s fájdalmas vágyakozással írta féltestvérének:

Kedves öcsém, közbe vagon ked véve Huszár Borbára vériből való atyafiakkal. Nem Isten áldása-é a? Csak egy vettetett ki azok közül, valamint a férges alma a kertből.⁵⁴

A Torma Éva második házasságából született Boér József már bizonyára nem ismerte anyai nagyanyját, de édesanyja hatására az ő nevét vette fel királyi engedéllyel, s így alapította meg a báró kövesdi Huszár familiát.

Wesselényi Anna és Mikes Kelemen között Torma Éva egyik nővérének, Klárának a révén keletkezett távoli rokonság, Klárát ugyanis Béli Pál fia, Wesselényi Anna anyai nagybátyja, Béli Dávid vette feleségül. A rokoni szálát az is erősíthette, hogy Mikes Pál, Kelemen édesapja és Béli Dávid együtt udvaroltak a Torma lányoknak, és esküvőjüket is együtt tartották.⁵⁵

48 MKM MR, 697.

49 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 13 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1857–1868). A nyolc kötetbe rendezett reprint kiad. Szakály Ferenc kísérőtanulmányával (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 11:254.

50 Uo., 8:124; Nemes János bő másfél évnyi özvegység után, 1676. febr. 18-án vette nőül a szintén megözvegyült Huszár Borbálát, aki még az év jún. 29-én „idétlen” (azaz koraszülött, életképtelen) gyermeket szült. 1677. aug. 5-én megszületett első fiuk, akit szeptember 28-án kereszteltek Domokos névre. Lásd: Hídvégi id. NEMES János „Naplója az 1651–1686. évekről”, közli Tóth Ernő, *Történelmi Társ. Új folyóirat* 2 (1902): 231–263, 375–411, 528–574, 549, 552, 558. Ez alapján cseréltük fel a Nagy Ivánnal szereplő sorrendet Nemes Mátyás és Domokos tekintetében. Az első férj halálára és a Torma gyermekek sorrendjére vonatkozó egykorú adatokkal nem rendelkezünk.

51 Az adatot Czegei Vass György naplójából idézi Tóth Ernő: NEMES, „Naplója...”, 232–233.

52 Czegei Vass György naplója szerint 1690. október közepén Nemes Jánosné is Thököly táborában tartózkodott két leányával, Béli Dávidnéval és Mikes Pálnéval együtt. Idézi: HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és pályakezdet*, *Historia litteraria* 7 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000), 20. Az ekkor mindössze két hónapos Mikes Kelemen is bizonyára édesanyja és nagyanyja mellett volt.

53 RÁKÓCZI, *Vallomások, Emlékiratok*, 14.

54 Mikes Kelemen levele Huszár Józsefhez: Rodostó, 1760. március 25. MKÖM I, 311; MKM MR, 358.

55 A Nemes János és Czegei Vass György naplójából merített adatokat idézi HOPP, *Mikes Kelemen*, 16.

Pápai János így Mikes nagynénjének férjével került rokonságba, amikor elvette annak unokahúgát. Béldi Dávidot valószínűleg egyikük sem ismerte személyesen,⁵⁶ de a családi szálak meglétével Pápai és Mikes is tisztában lehetett. Hogy Mikes a távoli sógorságot még az emigrációban is számon tartotta, arra ismét öccsével váltott leveleiből nyerhetünk bizonyosságot, sőt azt is leszögezhetjük, hogy a Mikes-szótár tanúsága szerint maga a *sógor* szó nem is fordul elő Mikesnél annak szorosabb, közeli sógorságot (házastárs testvérét vagy testvér házastársát) jelentő értelmében, csupán távolabbi vérrokon házastársának megnevezéseként, Pápain kívül egyedül Bornemisza Pálra alkalmazva:⁵⁷

Kedves öcsémuram, hogy lehessen megköszönnöm az ott lévő atyafiakról való tudósítást; nemcsak mulatságomra, hanem gyönyörűséggel tudtam meg úri atyánkfianak ott lakásokat, mert az én időmben a szomszédságot Haller István bírta, de a nénénk, Torma Borbára után, akire én jól emlékezem, és aki felől azt mondotta az anyánk, hogy soha nem látott nálánál szebb sírót (az asszonyok mindenre vigyáznak). Tehát az úr, Bornemisza öcsém- és sógoruram az anyja után bírja az abafáji jószágot; még köszönöm öcsémuramnak, hogy tudtomra adta egy olyan régi úri familiával való atyafiságunkat. Egy francia könyvem vagyon, amely sok helyt tézsen emlékezetet a Bornemisza-familiáról, de már ezután így olvasom, mint kedves öcsém- és sógoruramnak familiáját.⁵⁸

Az idézetből is elég jól kihámozható, de a genealógiai irodalom alapján pontosan tudjuk, hogy itt Mikes anyai nagynénjének, a „szépen síró” Torma Borbálának unokájáról, Bornemisza Pálról (†1770) van szó. Torma Borbála (1670–1697) halálakor Mikes csupán hét éves, de jól emlékszik rá. Az ő Haller Istvántól (†1710) született leánya volt Haller Borbála (1691–1733), akinek második házasságából, Bornemisza János Józseftől (1672–1742) született Bornemisza Pál. Az anyai nagynéni unokájának kijár az „öcsémuram” megszólítás, „sógoruramnak” pedig azért nevezheti, mert Mikes leányt, gróf Mikes István és Petki Róza leányát, Annát vette feleségül. A Mikes leány férje akkor is sógorságban áll Mikes Kelemennel, ha Mikes Anna igen távoli rokon az apai vonalon: az előbbi öt, az utóbbi hét iznyi távolságra volt a közös őstől, másként fogalmazva: Mikes Kelemen ükapja és Mikes Anna ükapjának nagyapja voltak testvérek.⁵⁹

56 Béldi Dávid halálának időpontját nem ismerjük. Fiatal korában beteges volt, s nem volt hosszú életű. Lásd: DEÁK Farkas, *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner Vilmos, 1887), 23, 74, 192. 1690. okt. 31-én Thököly kíséretében Mikes Pállal együtt ő is kibujdosott Havasalföldre, erről ismét Czegei Vass naplóját idézi HOPP, *Mikes Kelemen*, 20. Cserei Mihály szerint Béldi Pál fiai közül ő volt a „jobbik”, aki azonban „ifjú korában meghala”, lásd: CSEREI Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bibliotheca historica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983), 137.

57 Lásd: KISS Margit, „A digitális Mikes-szótár”, *Magyar Tudomány* 173, 3. sz. (2012): 279–284, hozzáférés: 2021.10.26, <http://mikesszotar.iti.mta.hu/>

58 Mikes imént idézett levele Huszár Józsefhez. MKÖM I, 311; MKM MR, 358.

59 HOPP Lajos, „Mikes-családtörténet”, in *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna és Tüskés Gábor, 113–146 (Debrecen: ETHNICA Alapítvány–Kossuth Lajos Tudományegye-

Visszatérve a Mikes–Pápai-sógorságra, megállapíthatjuk, hogy az a Mikes–Bornemisza-sógorságnál is távolabbi rokonság volt, hiszen nem vérrokon férjéről, hanem a vérrokonnal sógorságban lévő személy beházasodott családtagjáról, azaz távoli sógor távoli sógoráról van szó, egész pontosan az anyai nagynéni (Torma Klára) szoros értelemben vett sógornőjének (férje húgának, Béldi Zsuzsannának) vejéről.

Ebben a korban az egészen tág rokonság számon tartása nem csupán a mainál jóval szigorúbb házassági szabályok és az ősi birtokok öröklési rendje szempontjából volt fontos, gyakorlati jelentőségű, hanem a társas érintkezés részben általános, részben pedig az érzelmi kötődések által befolyásolt normái alapján is. Ennek igazolására álljon itt két példa. Az első Pápai János sokszor emlegetett sógora, Wesselényi István öröközte meg már idézett naplójában: 1707. június 19-én a kurucok által szorongatott Nagyszébenben tartotta meg leánya, a kis Máris keresztelőjét, amennyire lehetett, fényes vendégség keretében. A meghívott komák közül azonban néhányan sérelmeztek, hogy őket mint távoli sógorokat nem illett volna komának hívni, ezért többen át is ültek a komák közül az atyafiak közé. Wesselényi mindezt másnap jegyezte be naplójába, a keresztelő sürgésforgása közepette talán nem is figyelte fel a kellemetlenségekre, s csak utólag értesült a történetek okáról és a sértődésekről. Számunkra itt annyi érdekes, hogy a komákat nem a rokonok közül szokták meghívni, s bár ezzel Wesselényi is nyilván tisztában volt, nem gondolt rá, hogy némelyek olyan „távol való sógorságot” is számon tartanak, amelyre ő – nyilván nem szándékos udvariatlanságból, hanem figyelmetlenségből – már nem volt tekintettel.⁶⁰

A másik, már-már erkölcsi példázattá magasztosult történetet Apor Péter hagyta ránk. *Metamorphosis Transylvaniae* című munkájában épp a régi idők erkölcsének felidézéseképpen említ egy anekdotaszerű történetet egy meg nem nevezett országos főméltósággal kapcsolatban, aki nem restellte sógorának elfogadni még az őt így megszólító vargát sem:

Vala egy úr, az ki székelyek generálisa vala, Fejér vármegyei főispán, tanácsos úr, ország státusinak praesidense [a rendek elnöke]; vala pedig octavális [bizonyos ünnepek nyolcadán tartott törvénykezés] akkor Gyula- most Károly-Fejérváratt, az mint azon úr praesidens [elnök] szerszámos paripán megyen már fel az Táblára, csak élében áll egy kézdi-vásárhelyi varga s elkezdi az praesidensnek: Maga, sógor, vétesse elé kegyelmed az törvényemet (Isten tudja, volt-e sógora vagy sem); elkezdi a praesidens: Jere fel, sógor, az én hütömre, elévételtem. Nem hogy szégyenlette volna, sőt örvendezett benne; holott felmenvén az Táblára és praesideálván [elnökölvén], mingyárt kiáltja az egész Tábla és sokaság előtt: Sógor, hová löl: jere perelj, az mint megígérem.⁶¹

tem Néprajzi Tanszéke–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1992), 144–145. közötti leszámazási melléklet.

60 WESSELÉNYI, *Sanyarú világ...*, 2:209–210.

61 APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása [1736]*, kiad. Tóth Gyula (Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1972), 78.

A történetben szereplő főember a „rendek elnökének” méltóságát töltötte be, s ekként a fejedelemség kormányzásában az ország generálisa és a kancellár után következett, feladata az országgyűlésen és a Fejedelmi Táblán való elnöklés volt. Apor számára elég volt ennek a ténynek a hangsúlyozása a régi szép idők felelevenítésére, számunkra azonban adott a lehetőség, hogy többi felsorolt tisztsége alapján azonosítsuk az anekdota főszereplőjét: nem más volt ő, mint Mikes Kelemen, a Mikes család egyik legjelentősebb tagja, az Apafi-kori Erdély befolyásos székely főembere, a levélíró Mikes Kelemen távoli bácsikája.⁶² Az anekdotává nemesült történetnek bizonyára volt valóságmagva: a 17. századi székely generális az ország legfőbb bírójaként akár az igazságszerető, elfogulatlan ítélkező pózában tetszelegve is leeresztkedhetett a társadalmi megbecsülésnek legfeljebb morzsáival rendelkező kézdivásárhelyi varga-sógorhoz. Ám azt sem zárhatjuk ki, hogy a korabeli erdélyi, s azon belül fokozottan az archaikus székely társadalom patriarchális kapcsolatrendszerében a legszegényebb rokonnak is kijáró atyafiságos tiszteletadás őszinte megnyilvánulása társult a színpadias fellépéshez. A székely főúr családjának köznemesi ágából származó, azonos nevű unokaöcs számára ugyanakkor az emigráns lét minden apró mozzanata fontos lehetett, amely az elveszített szülőföld és a család egykor biztonságot jelentő szövetének vékonyka szálaiból még megragadható volt. Nem tudjuk, hogy a távoli rokonság köteléke mikor tudatosult Mikes és Pápai között. Körössy György főkomornyik idézett levele alapján joggal tehetjük fel, hogy a fejedelmi udvarban is figyelmet keltő, „különös házasság” híre eljutott a fiatal bejáró fülébe is, de hogy akkor alkalma nyílt-e a személyes találkozásra és a rokoni kötelék megélésére akár Pápai Jánossal, akár a feleségével, Wesselényi Annával, azt valószínűleg sosem fogjuk megtudni.⁶³ A bujdosás évtizedeiben viszont az akkor már felbomlott házasságnak az emléke is elegendő volt ahhoz, hogy közelebb hozza egymáshoz a fejedelem hű kamarását és botcsinálta diplomatáját.

62 Erre a tényre a 2021. jún. 8-ai előadás egyik hozzászólója, Balogh Judit hívta fel a figyelmet, segítségét ez úton is köszönöm. Mikes Kelemen személyére és tisztségeire lásd: TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, A Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 31. Lásd még uo. a kötet névmutatója alapján is.

63 Hopp Lajos szerint Mikes a fejedelmi udvarban ismerkedett meg Pápai Jánossal – vö. HOPP, *Mikes Kelemen, Életút és pályakezdet*, 98–99 –, de ez pusztán feltételezés, amelynek megalapozottságát az teszi kérdésessé, hogy amikor Mikes Rákóczi udvarába került, Pápai akkor már tartós kiküldetésben volt Konstantinápolyban, s később is csak rövidebb időre fordult meg a fejedelem környezetében, a mindennapos találkozások lehetősége így jóval kevésbé volt adott, mint 1705 előtt lett volna, amikor Pápai a kancellária legfőbb vezetői közé tartozott. Megismerkedésükre persze így is sor kerülhetett, de elmélyültebb kapcsolat inkább csak a francia- és törökországi emigrációban alakulhatott ki közöttük.

Summary

KÁLMÁN MÉSZÁROS

„Poor brother-in-law Pápai”

New data for Kelemen Mikes' kinship network

Kelemen Mikes mentions János Pápai, the diplomat of Ferenc Rákóczi Prince, in *Törökországi levelek* (Letters from Turkey) seven times, and five times out of these occasions he refers to him as his brother-in-law. It is well known that being a brother-in-law is the result of marriage, but in the olden days not only a sibling's spouse or the spouse's sibling or the spouse of the latter was called brother-in-law but also all the other in-law relatives and even their extended families were called brother-in-laws. The brother-in-lawhood between János Pápai and Kelemen Mikes, who died as a bachelor, was created via Pápai's wife. Pápai had two wives and one of his marriages appeared in one of the eighteenth century Transylvanian anecdotes as well. According to the story, which was recorded by József Hermányi Dienes, the young János Pápai fell in love with Anna Wesselényi, Baron László Bethlen's wife, whom he actually married after her divorce. The study, after exploring the so far unclear details of this marriage, with the help of genealogy specifies the nature of this brother-in-lawhood between the diary writer Pápai and the letter writer Mikes: in fact it was Pápai's mother-in-law and Mikes' aunt on his mother's side who were strictly speaking related as sister-in-laws. The thorough investigation of this issue is described together with the kinship networks and with the contemporary views on other brother-in-law relationship examples.

LÓCSEI PÉTER

Vázlatok, versek, szövegváltozatok Weöres Sándor csöngői füzeteiből

A gyermekkori versek nyomában

Az *Élet és Irodalom* 1988-as karácsonyi számában *Próza-sorok gyerekkori verseim elé* címmel egy „1946. nov.” keltezésű bevezető jelent meg Weöres Sándortól.¹ Alatta ez olvasható: „Egy elveszett versösszeállítás előszava”. Utána a költő korai terméséből *A magzat* következett. A cím birtokos személyjeles; a tájékoztató megjegyzés semleges, személytelen. Minden bizonnyal nem a súlyosan beteg Weöres Sándortól, hanem a szerkesztőtől származott. Vajon milyen válogatás lehetett ez? Hány írásból állt? Valóban elvesztett? Ha igen, más forrásokból nem lehetett volna pótolni? A kérdések egy részére biztos válasz adható, a továbbiakat érdemes körüljárni.

A szerző, a lapszerkesztő, később pedig a költő prózakötetének sajtó alá rendezője is megfélekedezett arról, hogy a talányos előszó bő négy évtizeddel korábban megjelent a tiszavirág-életű *Alkotás* első számában.² Eredeti címe: *Gyermekkori versek*. A folyóiratban a támogatóinak köszönetet mondó sorok után Weöres Sándor öt zsenégjét találjuk. Közülük a *Tölgyfa* és a *Sirhalom* 1925-ben, a *Cassius Chaerea* 1926-ban, az *Élet* és az *Emlékvers* 1927-ben született. Folyóiratszemléjében Hegedűs Zoltán így bírálta a korai írások kiadását: „De hogy egy nem elvi kérdést is felvessünk: minek tulajdonítsuk, hogy Weöres Sándor gyermekkori verseit közli az *Alkotás*, melyek még ráadásul rosszak is?”³ A kellemetlenkedő megjegyzésekből ez idő tájt bőven jutott a költőnek, aki rövid idő múlva Rómába utazott, és csaknem egy évet töltött ott feleségével. Hazatérése után hosszú ideig szinte kizárólag fordításaival és gyermekverseivel lehetett jelen az irodalomban. Nemigen gondolhatott arra, hogy korai termését nyilvánosságra hozza. Nincs tudomásom arról, hogy a „szellemi szesztilalom” enyhülése után élt-e benne ilyen vágy. Egybegyűjtött írásai az 1927–28-as *Trilógiával* kezdődnek. A korábbi és a jelezett években született verseit szigorúan rostálta ki. Ha az *Élet és Irodalomban* említett, elvesztettnek vélt összeállítás azonos az *Alkotás* hasábjain közölt öt zsenégével, akkor a fölvetett

* A szerző irodalomtörténész, az ELTE Bolyai Gimnázium szakvezető tanára (Szombathely).

1 WEÖRES Sándor, „Próza-sorok gyerekkori verseim elé; Egy elveszett versösszeállítás előszava (1946. nov.)”, *Élet és Irodalom*, 1988. dec. 23, 22. Ezt követően *A magzat* című vers olvasható.

2 WEÖRES Sándor, „Gyermekkori versek”, *Alkotás* 1, 1–2. sz. (1947): 40. A költő prózai írásainak gyűjteményében módosított helyesírású címmel, „1946. november” dátummal, az említett tájékoztató elhagyásával, a lelőhely megnevezése nélkül szerepelnek a sorok. WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött prózai írások*, szerk. STEINERT Ágota (Budapest: Helikon Kiadó, 2011), 312.

3 HEGEDŰS Zoltán, „Folyóiratszemle”, *Emberség* 1 (1947): 43–49, 44.

kérdésre egyszerű a válasz: a versek megvannak. Ha máshol nem, a folyóirat sárguló lapjain. De vajon csupán róluk van-e szó? Az 1980-as évektől a költőnek több elfelejtett műve került napvilágra. Többségük (de csak egy részük!) szerepel az *Elhagyott versek*-ben. Ebben és az *Egybegyűjtött költeményekben* számolatlanul fordulnak elő pontosítást igénylő tételek, szövegromlások, hibás besorolások. Előbb-utóbb pótolni kell a kimaradtakat, javítani a nyilvánvaló tévedéseket.

Weöres Sándort ifjú korától foglalkoztatták a gyerekek mondókái, ritmuspróbái. Pável Ágostonnak pécsi egyetemistaként ezt írta: „Berki filozófiai tanársegéd és még néhányan azt tervezzük, hogy 14 éven aluli gyermekek verseiből válogatunk össze és kiadunk egy versgyűjteményt, különös tekintettel a primitív szépségekre és gyermeklélektani dokumentumokra.”⁴ Doktori dolgozatában *A költő-alkat* című fejezetben jellemezte a gyermeki és serdülőkori líra korszakait, főbb pszichológiai rugóit, és példákat is idézett.⁵ A régiségeket, kéziratokat gyűjtő dr. Smidt Lajos kérésére ez idő tájt küldte el 13 éves korában írt *Tömegsír* című versét.⁶ A *Diárium*ban Kenyeres Imrével együtt a legfiatalabbak antológiáját készítette elő.⁷ A beérkezett írások között fedezte fel Sallay Erzsike sokat ígérő strófáit. Aggódva figyelte a csodagyerekként induló leány útját, lírájának gyors kilobbanását.⁸ Egy időre kedvét szegte, hogy a beküldött és közölt művek közül kettő is plágiumnak minősült: az egyik Ölbey Irén írása volt, a másik egy Kodály gyűjtéséből származó népdal.⁹

A gyermekversek iránt tanúsított érdeklődése később is nyomon követhető. Ezt bizonyítja földijéhez, Bárdosi Németh Jánoshoz írt levelének részlete:

Julika verseinek is nagyon örültem, hiszen gyűjtöm a gyerekek verseit. Julika versei igen bájosak: a mindnyájunk lelkében ott-rejlő finnugor ős-mélységekből fakadnak, mint Bartók és Kodály zenéje, vagy a kalotaszegi kézimunka.¹⁰

Leveleiben, vallomásaiban, interjúiban is többször előkerült ez a kérdés.

A költő kéziratainak egy része a második világháború végén és a katonai beszállások idején elpusztult, illetve elkallódott. Így is jelentős anyag maradt édesapjánál Csöngén. Elgondolkodtató ennek a korpusznak a sorsa. A költő és felesége 1952 telén

4 Weöres Sándor Pável Ágostonnak, 1935. október 29., in Weöres Sándor, *Egybegyűjtött levelek*, szerk. BATA Imre és NEMESKÉRI Erika, 2 kötet. (Budapest: Pesti Szalon–Marfa Mediterrán Könyvkiadó, 1998), 1:88. A továbbiakban: WSLev.

5 WEÖRES Sándor, *A vers születése: Meditáció és vallomás*, Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis (Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1939), 10.

6 LŐCSEI Péter, *Szombathelyi emlékpohár*, Vasi Szemle könyvek (Szombathely: Vasi Szemle, 2007), 10. A korai írás kimaradt az *Elhagyott versek*ből.

7 KENYERES Imre és WEÖRES Sándor, „Felhívás”, *Diárium* 10 (1940): 178.

8 WEÖRES Sándor, „A gyermekek költészete”, *Diárium* 11 (1941): 119–122. Lásd: LŐCSEI Péter, „A kozmikus perspektíva, a ragasztó és a piszok: Weöres Sándor a mesterségről”, *Jelenkor* 62 (2019): 1381–1392.

9 WEÖRES Sándor, „Nyilatkozat”, *Diárium* 11 (1941): 180.

10 Weöres Sándor Bárdosi Németh Jánosnak, 1946. május 8., in WSLev, 1:396.

kétoldalas levelet írt Weöres Gizellának, idősebb Weöres Sándor testvérének. Megköszönték Giga néni gondoskodását; pénzt küldtek, és megkérdezték, mire van szükségük. Károlyi Amy egy kérést is papírra vetett:

Ha Sanyi apa újra Csöngén van, kérem Gizi nénit, mondja meg neki, hogy szedje össze Sanyi gyerekkori írásait, leveleit, könyveit. Igen fájlalnám, ha ezek – a számomra igen kedves dolgok elhányódnának és elvesznének számunkra.¹¹

Elgondolkodhatunk azon, hogy ezt miért Károlyi Amy, miért nem férje írta. A „számunkra” szó azt igazolja, hogy a múlt tárgyi emlékei neki is fontosak voltak.

A korai kéziratok egy része bizonyosan a költő birtokában maradt, illetve került. Az *Alkotásban* közölt egyik versét (*Életem* címmel), továbbá a *Mai világot* és a *Küzdelem a létért* befejező sorait Tamás Attilának másolta le. Jellemezte is őket:

1924–25-ben, tehát 11–12 éves korban írt verseim egy füzetben ma is megvannak, majd megmutatom. Apokaliptikus és spengleri Untergang-eszmék vannak bennük. Nyilván nem magam találhattam ki 12 éves fejjel Csöngén, hanem felnőttektől, elsősorban szüleitől hallottam.¹²

Kamaszkori és későbbi füzeteiről itt nem ejtett szót.

Idősebb Weöres Sándor a közvetlen rokonokon kívül legalább három helyre ajándékozott (adott át) fia anyagából. A költőhöz írt képeslapokból, levelekből, táviratokból tekintélyes mennyiség került a szombathelyi levéltárba. Jutott ide Weöres versfogalmazványaiból, rajzaiból, kitalált világainak térképeiből, időrendi táblázataiból, népszámlálási adattáraiból is.¹³ További magánszemélyekről tudok, akik fényképeket, dedikált könyveket, illetve kéziratokat kaptak.

Az elmúlt években Weöres Sándor 18 autográf füzetét, több külön lapon szereplő versét, vázlatát, fényképét és dedikált könyvét tanulmányoztam. Közülük a Kosztolányi Dezsőnek elküldött négy példány az MTA KIK Kézirattárában található.

Egy füzetnek a fénymásolatát Réz Pál bocsátotta rendelkezésemre. Ez az 1930-as évekből származó korpusz tartalmazza többek között a *Négy vallásos költő* című vázlatát, továbbá néhány rövid prózakísérletét. Az itt szereplő versek közül különösen tanulságosak a *Varázsének*, az *Árokhídon...* és a *Játékautó* variációi, alakulásai. Belőlük idézem a következő sorokat:

11 Károlyi Amy és Weöres Sándor autográf levele Weöres Gizellának, Budapest, 1952. dec. 30., magántulajdon.

12 Weöres Sándor Tamás Attilának, Budapest, 1977. febr. 13. A levél fénymásolatát Tamás Attila bocsátotta rendelkezésemre.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, A Weöres család levéltára 1650–1955 (ifj. Weöres Sándorhoz írt levelek; Weöres Sándor kéziratai), XIII-43. Jelentős részüket közreadtam: LŐCSEI, *Szombathelyi emlékpohár*; LŐCSEI Péter, *Weöres-mozaik* (Vasszilvágy: Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2014).

cserebere csereberi csirriccsá
ping pang pong pung pirrettyá
kaszafasza faszakasza bubbombó
klintam-klamtam limlomló.

Kurrami furrami kitykutyilá
slik-sluk hé hó bunkurrá
ukicsuki hé hó babkarró
sinlirrittyi suntyurró.

<Árokháton> Árokhídon
mászik a csigabiga
mászik a csigabiga
magába.
<Fénylő csíkot> Ezüst sávban
<őriz a fű meg a rög> csillog a tavaszi fű,
<őriz a fű meg a rög> villog a kicsi bürü
utána.
Míntha csillag
hullna a nagy egeken
s fénylő égne a
nyomába...
Árokháton
mászik a csigabiga,
mászik a csigabiga
magába.

Kéklő sávban
csillog a csiga nyoma...
csillog a hidon a fa
utána.
Míntha csillagot
<ejt le az ég hullat az ég> ejt az ég
<és mögötte> s lejtős útján
fényzalag ég
<végig a nagy egeken>
pántlika nyúlik a nagy egeken.¹⁴

14 A vers végső változata a *Polyrhythmia* 39. darabja. Weöres Sándor *A galagonya* kapcsán írt róla Tamás Attilának: „Azonos ritmus: »Árok mellett üszkös a fadereka« (Rongyszőnyeg 39.) Nagyon nehéz ritmus, mindkét kis dalt évekig gyalultam.”

Játékautó

Pá-pá
<hipp-hopp>, hipp-hopp,
nyargal a kicsi baba
nyargal a kicsi baba
<világgá> magába.
<Országúton> Zúg a <szélvész> lég-ár,
<füstöl a kocsi pora>, libben a baba haja,
<bókol a jegenyefa>: nézi a jegenyefa csodálva,
pá-pá-pá.
<Kék hegyeken túl>
<áll egy vár>,
<Lila hegyeken túl> Kék hegyeken túl
<áll egy vár>, van a mese-vár,
ottan várja a
gróf Szvetozár.

A lapokon ezeken kívül kötettervek, rajzok váltják egymást. Utánuk magyar és világ-irodalmi szerzők neve következik. A *holdbeli csónakos* részlete után felsorakoznak az *Iliász* hősei. Végül – amit aligha várnánk – a környék focicsapatainak néhány valóságos vagy képzelt eredményével találkozunk. Ebben is olvasható egy személyes valómással felérő aforizma:

Az embernek legjobb barátja: önmaga. És a barátok sokszor gyötrőbbek, unalmasabbak, tűrhetetlenebbek, mint az ellenségek. Csak egyetlenegyszer lehetnék annyira egyedül, hogy önmagam társaságát is nélkülözniem kellene.

Évtizedekkel később „fogalmazvány-törmelékeit” ekként dedikálta celldömölki jóakarójának: „Dala Jóskának köszönettel a finom burgonyáért szeretettel ajánlom ezeket a szó-burgonyákat. Weöres Sanyi. 1973. Mikulás.” Ebben főképp a *Psyché* darabjainak formálódását érdemes tanulmányozni. A *Ballada és törmelék*, az *Összekevert napihírek* és a *Tizenkettedik szimfónia* alakulásának is tanúi lehetünk. A dokumentumot Dala József özvegye a költő tucatnyi rajzával együtt a PIM Kézirattárának ajándékozta.

„Csöngői füzetek”

Weöres 12 füzete a csöngői gyökerű Bárdossy család tulajdonába került. Áttekintésében elsősorban ez utóbbiaknak legfontosabb jellemzőit foglalom össze. Néhány esetben kitérek az életmű összefüggéseire, és idézek is belőlük. A 16×20 centiméteres, 20–60 lapos iskolai füzetek külső borítója többnyire üres. A belső táblákon olykor évszámok,

ajánlások, címek, kötettervek fordulnak elő. Akad olyan is, amelyekre verset vagy aforizmát írt. A füzetek javát folyamatosan vezette. Esetenként előfordulnak üres oldalak; néhány kitépés nyoma is látszik. Rendszerint nyomon követhető az írások alakulási folyamata. Gyakoriak az azonnali betoldások, egymást követő változatok. Weöres a javítandó versek jó részét átlós vonallal áthúzta. Az ötletek további kidolgozására néha 10–20 lappal később, olykor a következő füzetben kerített sort. Néhány esetben gyanakodhatunk arra, hogy az üres lapokra később írt be tisztázásokat. Kísérletező kedvét bizonyítja, hogy a *Fülzúgást* és a *Férfiak táncát* szavalókórusra is átdolgozta. Akad olyan füzete, amelyikben a versek mellé följegyezte megírásuk dátumát. Így tudjuk például, hogy az *Esős éjszaka* 1934. június 22-én, a *Hazatérés* június 23-án, a *Barmokká vált leányok* június 24-én, az *Éji borozgatás Li-Tai-Po könyve mellett* júliusban, a *Bagatell* július 20-án, a *Zivatar* és az *Eső után* július 23-án született.

A következő írkában mások mellett ezek a dátumok olvashatók: *Budapest*: 1935. jan.; *Episztola*: 1935. febr.; *Vers egy asszonyhoz*: 1935. márc. 29.; *Verses krónika a kisborjádi verszettségről*: máj. 2. Láthatjuk, hogy a *Dsida Jenő emlékének* című epigrammáját az erdélyi költő halála után 5–6 nappal, 1938. június 12–13-án írta. A 11. számú spirálfüzetben több év termése követi egymást. Az *Újszövetségi apokrif levél* mellett az áll, hogy az első három strófa 1936 júniusában, a második három 1938 júniusában készült el. Ugyanabban olvashatjuk néhány későbbi írás után Takács Jenő zeneszerző levelének ceruzás piszkozatát: „Csöngő 1943. VII. 5.” keltezéssel.

Az említettek egy részét hiába keresnénk a Weöres-kötetekben. Vagy nem jelentek meg, vagy más címmel szerepelnek. Ezek és a variánsok további vizsgálatot igényelnek. A besorolásokat a dátumok mellett azok a listák is segítik, amelyek Weöres kötetének tervezése során születtek. Néhány esetben levelezése, illetve egyéb megjegyzése igazít útba. A füzetekben Takács Jenő autográf sorain kívül Bárd Miklós kézírásával is találkoztam.

Weöres egyik-másik prózai gondolatmenete, aforisztikus esztétikai bölcsekedése *A vers születését* előlegezi; némelyik egyértelműen a doktori dolgozat előmunkálatához tartozik. Ötleteinek egy része *A teljesség felé* tanácsaiban folytatódik. A költő gyermekkorától kezdve foglalkozott kitalált világok, kultúrák leírásával. Népszámlálási adatokat, időrendi táblázatokat vetett papírra. A birodalmak monumentális háborúiról és kultúrájuk jellemzőiről is írt feljegyzéseket. A füzetekben több olyan városnév, tartománynév fordul elő, amelyik a szombathelyi levéltárban őrzött lapokon, táblázatokon is szerepel. Gyakran eljátszott új betűtípusok kifejlesztésével; talán egyéni titkosírást tervezett.

Írásképe keveset változott. Diákkori – elnyújtott, gyakran kapkodó – betűformálása rövid időn belül letisztult, és alig módosult. A rajzok mellett tematikus névcsoportokat is rögzített. Olykor kortárs írókat, költőket, máskor zeneszerzőket, itáliai városneveket sorolt fel, illetve Shakespeare drámáinak alakjait nevezte meg. Hosszú listákat írt valóságos, tervezett vagy képzeletbeli utazásainak állomásairól.

A tizenkét füzetben körülbelül húsz, eddig ismeretlen prózai vázlata található. Terjedelmük a néhány soros bekezdéstől a 6–8 oldalas fejtegetéseken át egy 30 oldalas naplószerű írásig tart. A még nem publikált versek száma ennél is több, nem beszélve

a tanulságos szövegváltozatokról. Kitalált nyelvű, elsősorban hanghatásokra alapozott versei közül közismertté vált az *Arany és forog...*, a *Táncdal*, a *Hangcsoportok* és a *Barbár dal*; a kéziratokban továbbiak is fönymaradtak. Az elfelejtett írások minősége rendkívül vegyes. Akad közöttük diákrézfára, erotikus utalásra épülő darab, balladaparafrázis, ujjgyakorlat, utazási élményidézés, alkalmi szonett és panaszos vallomás. Több olyan is, amelyeknek sikerültebb, letisztultabb változata helyet kapott köteteiben. Nem is esztétikai értékük miatt érdemelnek kiemelt figyelmet, hanem azért, mert általuk Weöres alkotói műhelyét ismerhetjük meg alaposabban.

A Bárdossy családhoz került legkorábbi füzet írásai minden bizonnyal szombathe-lyi diákságának végén, még inkább győri tanulmányainak kezdetén születtek. Ezt az 1929-es, 1930-as keltezés elsősorban tartalmi érvek támasztják alá. A legfontosabbakat röviden vázolom. Az irka egy kitalált nyelvű verssel és egy keleti írásra emlékeztető, függőlegesen vezetett jelsorozattal kezdődik. Az utóbbira vissza is utal a költő. Weöres – bölcselkedő hajlama ellenére – sohasem akart filozófussá válni. Gondolatait, felismeréseit, bölcséleti útkeresését lírájában kívánta kibontani. Tudomásom szerint soha nem írt naplót, emiatt különösen érdekes és informatív az a feljegyzéssorozata, amelyikben beszámolt álmairól, megérzéseiről, mindarról, amit Lao-ce kapcsán átélt, megsejtett. A kínai és japán témájú bekezdéseket és a velük kapcsolatos fejtegetéseket a maga számára jegyezte föl. Nem korlátozta az esetleges megjelenéssel kapcsolatos mértékletesség. Mindössze egy esetben hivatkozott öncenzúrára. Kissé hivalkodva, szertelenül sorolta, milyen rokon jelei, *déjà vu*-élményei voltak a keleti világgal kapcsolatban. Feltűnő, hogy a lényegtelen és a fontosabb elemek hasonló teret kaptak. Többször hangsúlyozta, hogy számára is meglepőek ezek az összefüggések. Nyomatékosította, hogy nem hisz a reinkarnációban. (Rudolf Steinerről és az antropozófiáról édesanyja révén akadtak korábbi ismeretei.) Az álomképek felidézése kimerítő feladat volt számára. Valójában nem kereste magyarázatukat, hallgatott életének szorongató tényeiről. Ezeket a valóságos traumákat lírájában és leveleiben nem takargatta.

Ekkor csupán halovány, felületes tudása volt a keleti vallásokról, világképekről. Hallomásain kívül a korabeli újságokból tájékozódhatott. Az általa említett egyetlen forrás minden bizonnyal a *Pallas nagy lexikona* lehetett. A nevek és az életrajzi tények ott fordulnak elő az általa leírt módon. Még nem tanulmányozta a Marczali-féle világtörténetet és Szimonidesz Lajos vallástörténeti monográfiáját; mindkettő gazdag ihlető forrása lett később. Az előbbiről 1931-ben, utóbbiról 1932-ben írt Pável Ágostonnak. Az emlékidézés során megcsillannak váratlan, rendkívül szemléletes trópusai: „hirtelen ránkköpenyesedő sötétől”; „töredékes imaszövegek hólyagzódtak emlékezetem felszinére”; „homályos emlékképek desztillálódtak életemre” és a többiek.

A fejtegetés azért is fontos, mert korai bizonyítéka Weöres érvelési módjának, metafizikai érdeklődésének. Leveleiben és egyéb írásaiban is feltűnhet, hogy a kínai bölcsélet bizonyos elemeit hogyan hozta összefüggésbe Jézus tanításaival. Ennek oldottabb és komolyabb példáival is találkozunk. Amikor a kínai filozófusról kapott egy képet Várkonyi Nándortól, így köszönte meg:

Lao Cét fölakasztottuk anyám ágya fölé, Szűz Mária, Jézus és Szent József mellé. Ha a túlvilágon is így összekerülhetnének négyen, úgy hiszem, egész kellemesen elszórakoznának bridge-ezéssel, vagy beszélgetéssel.¹⁵

Az idézetnél súlyosabb formában érintette a kérdést *A teljesség felé* bekezdéseiben és Hamvasról szóló vázlatában.

Álomidézése során közelgő pesti útjáról is szólt. Ez csaknem biztosan az a látogatása, amelynek során Babitsot és Kosztolányit is felkereste. Az álmok, élmények felidézése során néhány kínai szó valóságos vagy feltételezett jelentésére is kitért. Budapestről hazatérve Kosztolányinak beszámolt arról, hogy franciául és kínaiul szeretne tanulni. Terve végül nem valósult meg; francia fordításainak jó része Dobossy László nyersfordításainak segítségével készült. A kínai átültetéseket részben Tőkei Ferenc, részben Csongor Barnabás közreműködésével végezte.

A füzet szabadversei erős avantgárd hatásokat mutatnak. Nem nehéz felfedezni a Kassák-féle képzettársítások, szerkesztésmódok nyomait, de nem ő az egyetlen rokonítható szerző. Barátjának, Pálffy Istvánnak 1929. december 16-án írt erről:

Ugy érzem, hogy az „apály” hangja most az a zsánerü lesz, mint a kikristályosodott expresszionizmus. Sőt, a triász egyik tagja Kassák Lajos – már meg is érkezett. – Tudod hogy én is efféle kezdek lenni? egyre az ekszpresszív elemek gyülekeznek a tollam alá, anélkül, hogy Kassák-majmoló volnék.¹⁶

Ugyanebben a levélben két további időmeghatározó tény található. Lao-ce említésével hasonlóképpen szólt önmagáról, mint ahogyan a füzetben tette. Az ott található avantgárd írásokból kettőt barátjának is lemásolt.

Rövid idő múlva már gúznak érezte támogatóinak, egykori példaképeinek hatását. Illés Árpádnak ekképp írt 1930 őszén:

Kicsit úgyis légynek érzem magamat és Ady, Babits, Kosztolányi, Gellért, Kassák gyertyája körül keringek. Most már szinte alig merek fölszállni, hogy bele ne röpüljek véglegesen valamelyikbe.¹⁷

A saját hang igényének más korai dokumentuma is van. *Számadás* című, Kosztolányinak is eljuttatott versében azt írta, hogy nem akar: „szénnel rajzolni, mint Ady, / se olajjal fősteni, mint Kosztolányi, / se akvarelllel, mint Juhász, / Kassák módjára szögecselni és ragasztani se...”¹⁸

15 Weöres Sándor Várkonyi Nándornak, Csöngö, Vas megye, 1934. júl. 27., in *WSLev*, 1:482.

16 Weöres Sándor Pálffy Istvánnak [1929. dec. 16.,] írott levelét lásd: LŐCSEI Péter, „Weöres Sándor és Pálffy István barátságának korai dokumentumai: Weöres-mozaikok XXXVI”, *Vasi Szemle* 72 (2018): 94–113, 109.

17 Weöres Sándor Illés Árpádnak, 1930 ősze, in *WSLev*, 1:235.

18 Weöres Sándor, *Számadás*; MTA KK Ms 4636/96.

Az itt jelzett és később említendő szövegek alaposabb elemzést érdemelnek. Figyelemfelhívó írásomban néhány részletüket, illetve darabjukat közlöm betűhíven, a kihagyások jelölésével:

Bár nem hiszek a lélekvándorlásban, vagy reinkarnációban, megpróbálom összeírni fölzsongó emlékeim történetét, amik szerint valaha kínai láma, esetleg Lao-Ce lettem volna:

1.) Szokásom régtől fogva, hogy akkor, amikor már sehogyse tudok okosabbat csinálni, rovásszerű értelmetlen jegyeket rajzolok függőleges sorokban (hogy miért, azt nem tudom), úgy, mint az elülső oldalon produkálom. Egyszer pedig egy ó-kínai írás másolatát nézve, annak írásjegyei némelyikében a saját jegyeimre ismertem.

2.) Rendes fejlettségű vagyok és mégis szokásom, hogy járásközben és általában fejemet lehorgasztom, a földet nézem. Ez a testtartás (a púpos embereké!) szinte elgörbíti a hátgerincemet és szeretnék leszokni róla, de mindeddig nem sikerült. – Most, ahogy erre a régtől fogva való jelenségre gondolkodok, jut eszembe, hogy Lao – púpos volt.

3.) Nincs sok türelmem filozófiai könyvek olvasásához: amennyire a filozófusokat az átlagos, többi korombelieknél jobban ismerem, az nem tőlük, hanem a róluk való olvasásból származik. Kimondhatom: nem foglalkoztam a filozófiával. Sokszor azonban (gondolkodás nélkül) fölbugyborékolnak bennem valami furcsa tézisek, amiket lejegyezgettem – legjellemzőbb: magam se hittem őket, csak – leírtam, mert bennem voltak. (Ezeknek a különös filozófiai nem-hitt nézeteknek rövid összefoglalását is leirom.) [A kiegészítés 24 oldallal később folytatódik majd. L. P.]

Most, hogy Lao filozófiájának utánakerestem, bámulva tapasztaltam, hogy „új” filozófiám lényegében nem más, mint Lao-Ce-nek a Tao-keresése. (Bizonyíthatom, hogy kéthéttel ezelőtt Lao Cé-ről nem tudtam többet, minthogy élt és kínai vallásbölcse volt.)

4.) Mintha valamikori emlékem volna, úgy emlékszem egypár esetre, ami pedig – egész biztos – sose történt meg:

a.) Van egy emlékem, mintha három-négy éves koromból datálódna: nagyon puha, nagyon szűk, nagyon alacsony földött járművön mentünk anyám, unokanővérem és én. Alaguton mentünk át és unokanővérem (aki nálam kb. 15 évvel idősebb) arra számított, hogy a hirtelen ránkköpenyesedő sötétől félni fogok (nem félttem) és azt mondta, most pedig jól összebujjunk... (2 alagutat értünk, azt is idetehetem.) – (Igazis: vajjon kr. e. 500 körül, amikor Lao élt, voltak-e alagutak?)

b.) Sokszor úgy rémlik, hogy egy-egy jelentéktelen eset, amire emlékezni se érdemes – már megtörtént egyszer.

c.) Egy szűk szürke uccára emlékezem nagyobb koromból: verekedés volt és én férfiatlanul iszkoltam. Hogy engem akartak-e megverni vagy mást, azt nem tudom. Mikor egy naposabb, sötétsárga jellegű uccába értem, ahol egy lélek se volt, világosan emlékszem egy elsőemeletmagasságból lefüggő papírsárkány-alaku himbálódzó cégtáblára, amin fölülről lefelé huzódtak a bötük. (Vajjon volt-e cégtábla a kínai ősidőkben?)

Mostanában (alighanem szept. 4-én) ötlött föl bennem minden bevezetés nélkül, vulkanikusan, hogy én vagyok Lao-Ce. Lord kutyánkban másnap reggel hirtelen mintha

a feljebbvalómat kezdtem volna tisztelni és úgy éreztem, hogy Lao, vagy Kong-Fu-Ce negatív-inkarnálódása én pedig egyszerű láma voltam Lao, vagy Kong alatt. Imádságos, hajlongó hármasmozdulatok és töredékes imaszövegek hólyagzódtak emlékezetem felszínére, amik olyan hosszúak voltak, hogy elfelejtettem. Lord kutya nyugodt pófájában teljes világossággal ismertem föl saját emlékeim (!?) alapján a nagy Kong-Cét. – Magától értetődik, hogy ezeket a fantazmagóriákat nem azért jegyzem le, mert elhiszem. Szó sincs róla.

Este az árnyékomat nézve, amit a gyertya vetett a falra (előzőleg koncentráció-kísérleteket végeztem) mintha tükörbe néztem volna és az árnyék fej-részébe élesen be-
rajzolódott két ferde, apró, villás szem, egy tömpe orr, gunyoros száj, és ez – képek alapján is ráismertem – Lao Ce volt.

Lefekvés után, félálomban újra homályos emlékképek desztillálódtak életemre:

a.) Egy barnavörös tónusu palota előcsarnoka (a császár [hogya is hívják? Csing? - Tung...?] palotája) ahol a küszöbön két látogató láma ül, a falak: csupa szőnyeg és mint ha valami fogadtatásnak, érdeklődésnek centrumában volnék. Zavarban vagyok. (Legalább is 40–50 éves vagyok ekkor.)

b.) Emlékszem nagy vándorlásokra hegyparkányokon, ahol fúj a szél és élesen jár át a testi-lelki hideg. Őszvérhátan, ősz szakállal utazom. Emlékszem érkezésekre nagy, szürke kolostorokba. Öreg vagyok.

c.) Egy boltozatos, szűk cella ebből az időből, egyetlen ablakkal, ahonnét nagyon messze látni. A cella kopár és egészen ólomszürke, az egyik fal vonalában gyalult deszkaállvány, polcos, tele tekercsekkel.

d.) Gyerek vagyok. Egy kis ház, homokos, fátlan udvar. A másik kerítéssarokban, guggolva, kisgyerek motoszkál. (Testvérem?) [...]

<Most> Szept. 6-án más dolgok foglaltak el. 7-én már az egész dologba belekeveredik egy harmadik életem, ami Lao Ce-életemnél újabb és képei könnyebben fölszínre tolonganak, mint kinézer életemé. Ebben az életemben valamilyen szürke apáca voltam, alighanem Mária Friderika nővér volt a nevem és sokat kellett mosogatnom és követ sikálnom, különösen az utóbbira emlékszem borzalommal. Valószínű, hogy fölszínrehozott Lao-emlékeim közé is belejátszott ez az újabbkori nő- és apáca-voltom így kerül az f.) a Lao-jelenetek közé.

Nem hiszek a reinkarnációban.

Szept. 8. Megnéztem a lekszikonban: Lao-Ce (j.: Öreg Gyerek: szakállal jött a világra hívei szerint) műve: Tao-Te-King (tao: erény, king: város, út, stb.) Szektája az erényhez, a megfoghatatlan, örök Tao-hoz való közeledést tűzi ki célul. Nem ad a fönnálló szokásokra és törvényekre. Szül. Kr. e. 565. Iskolája: a Tao-cék (ce = tanító.)

Kong-Fu-Ce, Kong-Ce, = tiszteletre méltó Kong. Igazi neve Kien = dombocsk. Szül. Cen-Je, 551, megh. 478. Adatok életéről és tanításáról.¹⁹ [...]

Szept. 10. Kocsin rázódván, önkénytelen transzba kerültem és hosszabb emlékviharom volt.

19 „Lao-ce” és „Konfutseu” in *A Pallas nagy lexikona*, 18 köt. (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893–1900), 11:248, 10:731.

Sátorban vagyok homoksivatag közepén, ájultságból hoz magamhoz a hívem, egy tömzsi, sötétszürke ember. Súlyos sebeim vannak. Be vagyok kötözve. Az emberem beszél is valamit, de csak pár szót értek, iszonyu sebláz gyötör. Alig látok, szemem előtt lázkarikák táncolnak, fülemben valami kaotikus zene. Kívül egy részeg tatár üvöltve nótáz a maga nyelvén (értem a nyelvet) és ez a nóta a saját lázam muzsikájával keveredik. Mindig ugyanazt a szöveget és melódiát ordítja és a fájdalom ütemtelen dallama lassankint magára húzza ezt, mint egy csuhát és fülzúgás és minden önkénytelenül erre a dallamra megy. Az ápolót csak közbeközbe látom lázam áthatlan prizmáin át. Érzem valami narkózis altatja a fájdalmamat és mingyárt, de mingyárt elalszom, de még önkénytelenül örölte a fülzúgásom a tatár dallamot. Elaludtam. Álmom idejére nem emlékszem, de fölébredve, már megszűnt a transz, csak azt a tatár nótát örölte még mindig a fülem, de – magyar szöveggel. (Álmomban lefordítottam volna? Nem hiszem.) Az a nyelv pedig, amin elalvásom előtt a nóta szólt, nem magyar volt.) A szöveget most is tudom, de annyira érzéki és fajtalan (csak 5 sor) hogy nem merem ideírni. Én pedig – fajtalan szövegeken nem szoktam a fejemet törni és a szöveg, annyi biztos: az én gondolatvilágomból nem jött. [...]

A kocsin visszafelé jövet elaludtam: a kocsirázás mindig melódikus emlékeket ébresztett bennem.

Egy templom belseje. Valamilyen istentisztelet: egyhangu, zörgő melódia. Rengeg fehér ruhás láma. Három állatot hoznak: egy bikát kiherélnek, egy kost leszarvatlanítanak, a harmadik állat egy hulló, már nem tudom mit csináltak vele.

Egyszer egy kémiai képlettörődék nagyon megragadott és melódiára ment nálam. A képlet: CHOH – COH, COOH – COH. (<Céhá> Céháóhá – Céóhá, Céóohá-Céóhá) Ehhez annakidején egy képet is láttam, amint vadult emberek egy kopár szobában keringöznek és ordítanak, különösen egyre emlékszem, aki a „céóohá” óira föltartott fejjel az <1> egyik sarkán előretáncol és sarka ugrálva fordul. Ezt is újra láttam. Valami vallási örjögés, mint a görög bahhanália.

Nem tudom, nem-e volna jobb kifejtteni előbb minduntalan közbeharangozó apáca-életemet, akkor Lao-életemhez is könnyebben hozzáférnék. Kár, hogy Lao-életem olyan égetően érdekel, hogy nincs türelmem apáca-életem legombolyításával vesződni, bár ez célszerűbb volna, de igénybe venne legalább is egy fejfájásra koncentrált tetet, ha nem többet. A Lao-réteg alatt mégegy életréteget érzek, ami márcsak régisége miatt is, egész érdekes lehet. (Egyszer mintha egy patakba néztem volna és tagbaszakadt vörös testem fodrozódott a vízben.) Majd talán még azt az életréteget is kiásom.

– – –

Eddig jutottam mint emlékbányász. Most aztán <azt> végre nem tudok se hinni a dolgban, se nem-hinni.

Pestről való visszatérésemig mindenesetre félbehagyom, de remélhetőleg véglegesen is.

(folyt. a 4. oldalról)

1.) Egész életünk (nem földi életünk, de életünk) egy megközelíthetetlen Tökéleteség (Tao) felé való közelítés. Az imaginárius [így, L. P.] számhoz lehet hasonlítani (i)

amit egyre pontosabban meg lehet határozni, de teljes pontossággal soha. Így jutunk mi, lények, <a> egyre közelebb egy utolérhetetlen és betölthetetlen dologhoz: a Tökéletességhez, korszakokon és dimenziókon át.

2.) Most a szimbólum korát éljük, amikor is térbe, időbe és fizikai világba, három szimbolikus dologba helyezve szorítjuk a kapcát, mi lények és <eddig a> lények <legna> egyelőre legmagasabb ember-csoportja a tökéletesség azon fokára jutott, amikor az igazságot szimbólumokkal megközelítheti, ha ki nem is mondhatja. Csak szimbólumokkal, szimbólumokon át fejezhetjük ki magunkat. <Úgy értem ezt a szimbólum-tökély fokot> Hogy egy példával illusztráljam, mintha nem volna meg az a szó, hogy „saláta”. Együtt étkeznek a vakok és egy látó ember. A látó egy fej salátát hoz ebédre, de mert a „saláta” szót nem ismeri, hát azt mondja: egy fej, amivel nem azt mondja, hogy <egy> pl. egy levágott emberfejet hozott, hanem azt, hogy egy fej salátát és nem mást hozott, vagyis az igazság szimbólumát mondja. Ez a szimbólum tökéletesebb lesz, ha hozzá tudja tenni, hogy növényi fej. Stb.

3.) Eszerint mostani világunkban minden csak szimbólum és nem teszünk mást, mint hogy a szimbólum<ok> burkát szorítjuk egyre szorosabbra és szorosabbra <az elérhetetlen> kifejezhetetlen Tökéletesség nyaka körül. Előző tökélyfokunkban följutottunk a Szimbólum lábához és az előző <fokon> létrán elértük a legfölső fokot. Most mintha ide egy létrát úgy csatolnának, hogy ami előbb legfölső volt, az lesz legalsó az új létrán. Mostani világunkban, útunkban a Tao felé a Tér és Idő alkotják az úttestet és a Fizikai-világ a járművet, vagy mankót. <Ez a három relatív dolog.>

Tér, Idő, Fizikai-világ: mindahárom relatív dolog, de a „relatív” (viszonylagos) fogalom maga – szimbólum. Tehát a három főköörülmény, amibe a „Szimbólum Korá”-ban helyezve vagyunk, maga is szimbólum.

4.) Mint ahogy a salátás ember egyenkint rájön, hogy: fej, növényi fej, ehető növényi fej stb., úgy jöttek rá a látó emberek az egyre tökéletesebb szimbólumokra. <A nagy Ahogy a nagy görö> Mózes, <Zarat> Lao-Ce, Buddha, Krisztus <Mohamed>, Nietzsche [!], Einstein és sok közbeeső egyre szorosabbra fogta a szimbólum hurkát a Kifejezhetetlen Tökéletességen; ami a „Szimbólum Kora” tetőfokát fogja alkotni, az ma igazságnak tetszenék. Idáig kell a <z embernek> Lénynek testben csökevényesedni és bensőben fejlődni, amíg végső hurokszorításával a <látszólagos Tao> tetszőleges Tao-ig jut és ezzel leönti a Sz. Korának dimenzióit és új dimenziók közé, új korba helyezkedhetik el.

5. Mivelhogy minden csak szimbólum, a szimbólum maga is szimbólum, hogy a Tao van, az is sz., a Tao maga és hogy egyáltalában van valami, az is csak az. Ma a Lény az Igazsághoz tökéletlen.

6.) Az Igazság maga is sz. Sz.-a a Tao.

7.) A Valóság is az. A V. is a Tao.

8.) A cél is az. A Cél: a Tao.

9.) Az Isten is sz. Az Istent így merném szimbolizálni: a mozgató és fönttartó erő összesége, vagyis maga az Erő, ami szintén relatív és sz.-ikus dolog. Az Erő mindenütt jelenvaló, ergo: Isten mindenütt jelenvaló. Eddigi legtökéletesebb szimbolizálása: a Krisztus-tanítás. Isten is a Tao. [...]

Weöres Sándor gyerekkori és diákkori olvasmányairól többen szóltak; interjúiban a költő is megemlítette.²⁰ A család kötetei mellett hamar rendelkezésére állt Hutter Zsigmond csöngői evangélikus lelkész könyvtára is. Ugyanezt mondhatjuk szombathelyi szállásadójáról, Pável Ágoston tanár, muzeológus, könyvtárvezetőről. Levelezésük egy része is könyvek kölcsönzéséről, az akkor már győri diák újabb kéréseiről szólt. Weöres diákkori üzeneteiben tucatszámra találkozunk írók, költők, képzőművészek, zeneszerzők nevével. Tudósokéval is. Lírájában rendre föltűntek olvasmányélményeinek, például mitológiai műveltségének nyomai. Korán tudatosította magában, hogy a literatura értékei egymásra épülnek. Nem kívánta hajszolni az eredetiséget. Útkeresése során felhasználta az elődök teremtette gondolati, érzelmi, poétikai hagyományt.

A *Halottak* című korai versében mintegy feloldódott az egyetemes irodalomtörténetben. (Sok évtizeddel később, majd a *Toccatában* kezeli hasonló módon az időt.) A tizenhat éves kamasz egy-egy alkotóhoz való „viszonyát” kétsoros képekben, helyszínekben, sztereotípiákban fogalmazza meg. Gyermekként, apródként, segítőtársként, tanítványként tűnik föl a múlt nagyjainak körében. Néhány helyen, mint Jókai és Petőfi esetében, finom ironiával érzékelteti értékítéletét is. A megidézettek látomásos segrszemléje szinte elégiává oldódik a magára maradás záróakkordjában:

<Szellem> Halottak

És régen szinte élémjöttek
belőlem néha s köszöntöttek.

Köröttem ültek élve–holtan
és én furcsa apródjuk voltam.

<Schillernek hoztam>
Schillernek langy lábvizet hoztam
s erjedt almákat illatoztam.

És voltam az aggastyán drága
vak Miltonnak írődeákja.

<Vén Tolsztoj mesélt, én hallgattam>
Jókai bácsit meghallgattam
és csak nagy-lopva ásítottam.

20 DOMOKOS Mátyás, szerk., *Magyar Orpheus: Weöres Sándor emlékezetére* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990), 12, 26; DOMOKOS Mátyás, szerk., *Egyedül mindenkivel: Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1993), 8, 12, 81, 222.

<Baudelaire-nek>

Verlainnek meg párolgó <g> abszint
korbácsolt arcára vadabb szint.

Szokrátesz lábához csücsültem
ő beszélt és hallgatva ültem.

<J> Jó Eschenbachot hús nagy éjben
páncélt hordva, lovon kísértem.

Szürke hegy-úton bús öszvérrel
mentem prófétás Kong-Fu-Csével.

<Reménytelen az utat>

Kísértem porvert útat rován
a jó fehér Whitmant a rónán.

<És> Boccaccio mesélni kezdett
mit nem mesél más kisgyereknek.

És Petőfivel, lánggal telten
szó-vaktöltéseket löveltem.

<Pálinkát ittunk s komisz vutkit>

<Kis> Zugcsapszékekben komisz vutkit
ivott s hallgattam Dosztojevszkit.

<S emlékszem> És kölcsön, mit vissza nem kaptam
Shakespearenek három pisztolt adtam.

S hogy a „Soha”-holló kiröppen
a kek [kék? kekk?] Poe ablakát betettem.

Mélázó Adyt leitattam

<Szegény Kájját gyaur itallal>
és fejét három nap borogattam.

Hogy Homér dalát abbahagyta

<pihenő> lantját <kontár félő> félszeg kezembe adta.

Jöttek és éltek mind a holtak
szolga voltam és urak voltak.

<Most már elmentek és úr lettem>
Most már elmentek. Nem sirattam.
Jaj de magányos úr maradtam.

Az említett, avantgárd hatásokat mutató szövegekből négyet idézek:

α

Az erdei derviseket ó jaj sajnáljam e még? Van egy kis kapufélfám, és egyéb, miegymás, mi se kell már, de jaj behallatszik hogy fekete erdőn túl bőgnek a faluk. Farkasok vannak a fekete erdőn – de túl, ha harsan az éjjeli fény, mint cikázó hang, illat, túlvonítja a munka őket és az erdők feketék. Ilyenkor egy könyvet nyitok. Rossz, régi könyv, moly kirágtá kívül-belül... de néha az is jó, mert a csöndnek foga van. Harap a csönd – és fátylában maradt, belesántult, belegabalyodott a történések, hogy feketék a fák és odatúl bőgnek a fakó faluk a szekerekkel – az igaz.

Υ

Érezte az ekés ember, hogy valami visszamaradt. Minden tiszta volt pedig. A városok jajgatták a kínjukat – hadirokkantak a templom előtt -- nem hallotta, messze volt. De azért égett a föld, a tiprott, a tehetetlen. Talán őnála is tehetetlenebb.

d

Sajgó parlagokról <re> szötte kötötte fonta a tétlenség daloló hurkát világok nyaka köré és ágyuk <dörmö> álmosága dörmögött, mesés sárkányokat barlangokban pörkölttek valahol, fent a pára az estre és a fekete égre irt, hogy azért marad, de marad, pedig nem maradt semmi, csak ami <kisaj> a parlagból kisajdult, a nóta.

ε

Egy tintacsöpp az abroszra esett, egy olló lázakat nyirt, egy kés a fokával fogott, egy tintacsöpp az abroszra esett. Napos delek komorultak, gyapjas hadak elvonultak és semmise volt több mint a tintacsöpp ami az abroszra esett, hogy dá-dá kisgyerek.²¹

A második füzet borítójának belső oldalán négy epigramma található a *Filigránokból*. Közülük ezzel a cím nélküli háromsorossal még nem találkoztam nyomtatásban:

A kiskocsmában sör mellett mulattam.
Cigányzene szólt.
Megállítottam és dzsesszet huzattam.

A füzet gerincét az 1930 őszén írt *Venyige Péter* című idill adja, amely több autográf másolatban maradt fenn. Kosztolányi is megkapta. Ő azt írta róla, hogy meséje ugyan nem érdekelte, de az tetszett neki, hogy a megformálás során merész szavakra, szókap-

21 Weöres Sándor levele Pálffy Istvánnak [1929. dec. 16.] írott levelét lásd: LÖCSEI, „Weöres Sándor és Pálffy István...”, 110.

csolatokra talált pártfogoltja.²² A 40 oldalas elbeszélő költemény mellett néhány korai vers szerepel. Feltételezésem szerint 1930 végén, 1931 elején születtek. Némelyiküknek változatait is olvashatjuk. Az első – ceruzával írt, sokszor áthúzott – sorok még nem kaptak címet:

Ázott pokróc a két kehes gebén.
Rozsdától hajlik a vén kocsi rúdja.
Valaki most megy <messze> <hossz>
hosszu-messze útra,
nyöszörög, sír a halottas-szekér.
<sír-rí>
<Könnyes az ég> Az ég pityereg, könnyzacskója
szürke,

<Itt lenn nyúlós sár mustja>
<és itt lenn nyúlós sár-mustot fakaszt>
<s a földre>
<A föld>
a földön sár-must, nyúlós, sűrű lé.
<A hegyre>
A hegyre fut egy tétova allé,
pár lombtalan fa álldogál körulte.

A következő lapon a keresztbe írt javítást francia nyelvű címmel látta el, és a sorokat is alaposan átdolgozta:

Pompe funèbre²³

Ázott pokróc a két kehes gebén.
Rozsdától hajlik a vén kocsi rudja.
Valaki most megy hosszu-messze útra,
recseg-ropog a halottas-szekér.
Sír-rí az ég, a könnyzacskója szürke,
a földön sár-must, barna, sűrű lé.
A hegynek tart a tétova allé,
pár lombtalan fa álldogál körulte,
A kocsin pislá gyertyák <füstölögnek> füstje gerjed.
<Paraszt> Ekésszekér jön szembe, bús-nyekergő,
végre utat nyit nagy-keservesen.
<Húsz árva> A menet élén húsz kis árvagyermek

22 Kosztolányi Dezső Weöres Sándornak (1931. jan. 25.). KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, szerk. Réz Pál (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 617. A továbbiakban KDLev.

23 Pompes funèbres: gyászpompa.

néhány virággal ballag csendesen.
Hátul esernyő- és cilindererdő.

Az alábbi személyes vallomása is hasonlóképpen alakult. A cím nélküli indulás első öt sorát áthúzta, a folytatást másként tagolta. Weöres számára a magány ambivalens állapotot jelentett. Visszatérő igénye az alkotáshoz szükséges elvonulás, a csend. Különösen akkor, amikor erre nem adódott lehetősége. Leveleiben, verseiben is szólt erről. Mint ahogy a társtalanságról, a nyomasztó egyedüllétről is:

<Mint páragyöngy az üst falára,>
<tapad hozzám énem magánya.>
<Mint üst falán a ringó páragyöngy>
<Mint páragyöngy ha ring az üst falán,
úgy tapad rám bennem a magány.>

Idegen kéz a lelkemhez nem ér,
mert visszahullok önmagamba én.

Éjjeli hazatérés.

<Mint> Mint vízgyöngy ha ring az üst falán,
úgy tapadt rám bennem a magány.

Idegen <kéz> már lelkemhez nem ér,
visszahulltam önmagamba én.

Nagy magányom zsibbadt-görccsösen
fogózik meg önmagamba, benn.

<A magányos Úristen lakik.>
Testem-vérem <mind> már örökre ház:
A magányos Isten benn tanyáz.

A korai Weöres-számvetésekben lépten-nyomon találkozunk lírájának ihletőivel. Cím nélküli versének indító képe halovány Ady-hatást mutat. Utána erős Arany-reminiscencia tűnik szemünkbe:

A nikotin s a lámpa fénye
rossz kölcsönt adtak énnekem.
Görbeujjú vén uzsorások
ki kell hogy mondjam kereken.

<A kamat, hogy nincs percnyi nyug>
A kamat: napjaim nyugalma,
a kamatláb: az életem.
Ezzel a néhány versezettel
adósságom törlesztgetem.
<Van fekhelyem, de m>
Énnékem nincsen ifjuságom,
van fekhelyem s nincs nyughelyem,
<Ezzel> a Fiatalon görbül hátam,
nincs nappalom, nincs éjjelem.

A következő cím nélküli *de profundis* egy ceruzával írt töredék. Minden bizonnyal a fiatal Weöres legkeserűbb, legtehetetlenebb kifakadása. Az érett költőnél sem találunk ilyenre. Halálvagyóra, megtisztulásért könyörgőre igen, de efféle istenkáromlásig eljutóra nem:

Nagyot kérnék... jaj, hallj meg, Istenem:
jaj, halj meg, Istenem,
lábad porából, könyörögve kérlek,
nézd, nézd,
zavaros söprű már bennem a lélek,
jaj, halj meg, halj meg,
dögölj meg, vessz meg
és akkor
azt se bánom, ha a rosseb esz meg,
ha kutyák tépnek majd szét engemet,
ha elevenen rágnak szét a férgek,
ha vérbaj marja szét a testemet,

A füzetekben akad néhány olyan vers, amelyikről nemigen tudnánk megmondani, hogy Weöres Sándor írása. Életképek, vallomások, alkalmi versek és balladák egyaránt akadnak közöttük. Utóbbira jó példa az *Agyonlőtték a cigányt* című. Ezt az erősen sűrített történetet a narrátor szinte a végkifejlettől kezdi mesélni. Az udvarlásra induló alispán fogata egy haldokló cigánnyal találkozik. A kocsis rákiált a vérző mellkasú férfira, aki előadja lőtt sebesülésének történetét. A néhány percig tartó tragikus eseményfelidézés az alispán részvétlen röhögésével, az öreg cigány halálba hanyatló átkozódásával és a narrátor két tömondatból álló tényközlésével zárul:

Agyonlőtték a cigányt

Lekonyult az est. Az alispán
ment arra úri fogatán.
Az útszéli árok vért vedelt
és haldokolva port harapott
útszélen az öreg cigány.

Kiált a kocsis: „More, csalé!”
– és egyéb semmi. Száll a por.
Az alispán úr ki se nézett:
alispán úr virágot szállít...
ó, alispán úr udvarol.

A kocsit a sötét befalta.
Mintha fizetnék, ló a szél.
De ő még látja, egyre látja
s nehezülő, szomjas ajakkal
beszél... beszél és csak beszél:

„Álispán úr!... á devlá áldjá!...
csókolom á <lábát kezsít> lábát ... kézsit...
egy kis gyümölcsöt sedtem volná...
álispán úr, á devlá áldjá,
á kilencs rájkóm... éhezszik! –

Nem is sedtem én ... csak á födrül...
egy útrá-hájló vén fá vót.
Árrá máskált á Rozogá csósz,
táskájába pátron, sörét – –
jájjjáj! á vállán – puská vót!

Á mellemen sotyog á dalmány,
piros... á szuflám vért köpül.
Tudom – ástán – inált á disnó.
Jáj, csókolom á kézsit-lábát,
á Rozsogát – húzsássá föl...!

Ván otthon kilencs piczi rájkóm,
kilencs táknyos, bides kelek –
ájjjájjjáj! rosseb esi űket,
pucséran, éhen vesnek el, mind,
hogyhá – én, itt – meg-de-ge-lek...!

Vitessen el, álispán-iftyúr,
á kézsit-lábát csokolom...” –
És áll és röhög az alispán
szél-szötte, fehér por-alakja:
kavarog-kavarog a por.

„Álispán úr...! bő gyerekáldást
kivánok...! legyen sok gyerek,
májd há less egy sép felesége,
jáj, csokolom á kézsit-lábát...
és – egyik se ismerje meg – –

Pátkós csizsmával rúgja devlá,
keppen, ki látja, mind, áhány,
májd há fel teccsik hömbölni
lóggázsó béllal – – mint á pátkány – –”
Nincs tovább. Meghalt a cigány.

Weöres magántanulóként azt tervezte, hogy megírja „a magyar diákság analitikus riportregényét”. Nem tudom, hogy ebből a Kosztolányinak 1929. október 1-jén beharangozott szándékból elkészült-e valami. Akár az cím nélküli szövegterző is szerepelhetett volna benne, amelyikben egy lány osztja meg összeveszésének előzményeit Mucus becenevű bizalmasával. A töredékben a finom megfigyelések rögzítésén kívül az élőbeszéd hitelessége is föltűnik. Ezt a szóhasználat mellett az érzelmi zaklatottságot kifejező mondatszerkesztéssel éri el:

„Mért vesztem össze vele...? Nem mesélték?
nem hallottad még? – Aj-ha. Őrület.
Na elmondom neked.

Még februárban,
tudod, farsangkor – gimnázista-bál volt
hisz ott voltál – kezdődött ... semmiség...
ő tánkra kért. Tulajdonképpen ott
ismerkedtünk meg, bár már azelőtt
be volt mutatva Béla nekem és
párszor találkoztunk egymással és már
beszéltünk pár szót a korzón, futólag –
te, ismered az olyan uccai
ekszpressz-flörtöt egy-egy félismerőssel,
vele is egy jó banda, velem is
és szól pár szót, alkalmi szellemesség,

legtöbbször ostoba, sületlen és
 ez alapján véve mindegy is,
 csak félig halljuk ... és mégis nevet mind,
 az egész brancs, de igazába nem
 azon a viccen: ott a nevetés
 valamit mond – és éppen azt, amit
 az illető mondott, de nem szókkal,
 hanem a hanggal – hogy: tetszel nekem.
 Tudod, hogy ez – ami a fiukat
 olyan elbízakodottá teszi –
 tulajdonképpen semmit se jelent,
 hiszen megesik százszor is a korzón,
 a szemünk hányszor mondja éppen azt,
 a séta közben, hogyha gyakran, egy-egy
 szép férfiszemmel összevillanik.
 Mivelhogy szörnyű komoly könyveken
 vesződöm át magamat mostanában
 és, a magam részéről, nyugdíjaztam
 Marlittot, Crookert, Courts-Mahlert, Csathót,
 képzeld, bizony – úgy mondanám, hogy ez
 a nemek kölcsönös elismerése
 egymás iránt és éppúgy szól az egynek,
 mint mindenkinek. – Jaj, ne sóhajtozz, Mucus,
 hát vártál egy kicsit a pletyka-részre,
 nem halsz bele. Hát eltértem picit. –
 <Emlékszel: akkortájt a nyolcadik
 Akkori Emlékszel: akkoriban én a>
 Emlékszel: akkortájt a nyolcadik
 osztályban én voltam divatban <és én> és
 akik gurítottak nekem, <csupa tudod még> – vagy öt-hat –
 <nyol> mind nyolcadikosok.”

Mi lehetne fontosabb a szavakkal kergetőző költőnek, mint a megfelelő kifejezések, a leghatásosabb hanghatások keresése? Nem véletlenül tűnnek föl Weöres műveiben nyelvjárási jelenségek, mértékkel alkalmazott archaizmusok és korának rétegnyelvi fordulatai. Költői nyelvének egyelőre hiányzó szótára tudná szemléletesen bizonyítani, milyen érzékenyen figyelte, és milyen jó érzéssel használta anyanyelvének árnyalatait. Minden bizonnyal Arany János lírájának gazdagságával vetekszik az ő életműve. Kosztolányi Dezső már az első versek elolvasása után így ujjongott föl: „Te, drága cso-

dagyerek, úgy játszol nyelvünk zongoráján, mint kevesen.”²⁴ 1934 decemberében – már pécsi egyetemistaként – ezt a vallomást fogalmazta meg:

Különös szavak
<Vázlat> <Kacatok>

Vannak különös szavak, miket anyámtól kaptam,
vagy dédanyámtól örököltem, mint furcsa porcellánfigurákat:
„enerzsia”, „unapropó”, „zseníroz”.
És vannak különös szavak, miket
<finomkezű> keskenykezű urilányok nyújtottak <felém> nekem
rózsaszín szalaggal átkötött apró csomagban:
„guszta”, „cinikus”, „disztingvált”.
És vannak különös szavak, mik úgy szálltak felém,
mint a koldus-kintorna rekedt-édes hangja,
mit gyerekkoromban annyira szerettem:
„vagány”, „meló”, „kaja”.
És vannak különös szavak,
mik firkáspályám sinein futottak szembe velem,
mint igen-komoly, ráncoshomloku tudósok:
„attitűd”, „transzcendens”, „ezoterikus”.

Ne féljetek tőlem, ti különös szavak.
Talán soha többé nem írlok le titeket,
de mindig élni fogtok bennem
a szívemnek azon pontján,
honnán csak verébugrás a sírás és nevetés.

A harmadik füzet szintén a *Venyige Péter* tisztázatával indul. Az idill ajánlása így szól a belső lapon: „Bognár Pista barátomnak / emlékül / 1931. I. 4. / Weöres Sándor / (1930. szept. – nov.)” A megajándékozott a 17 éves költő falubelije volt, akinek lírikus tehetségét nagyra becsülte. Verseit Székely László és Illyés Gyula figyelmébe is ajánlotta.

Az írka utolsó lapjain a következő – József Attilára is emlékeztető – versváltozatok szerepelnek:

24 Kosztolányi Dezső Weöres Sándornak, 1929. szeptember 9., in KDLev, 584.

Ne félj: az idő nem harap.

Parányi szikra –
vasdarab –
<melengető kezünk alatt;>
fölpislákolnak <a> dermedt madarak
melengető kezünk alatt.
Kihajt a szó kezünk alatt.
Ne félj, az idő nem harap.
Ne félj a csöndtől, ha részegítő,
ne félj a <zenétől, ha>
ne félj a hangtól, ha melegítő –
<itt> nem áll meg rajtunk az idő,
leesik, mint kopott ruha.
Ne félj, az idő nem harap.
<Most h> A legszebb virág most hasad
csirában még, a hó alatt.

Ne félj: A pehelymadár [így, L. P.]
az idő nem harap.

Parányi szikra –
vasdarab –
fölpislákolnak dermedt madarak
melengető kezek alatt,
szárba szökkennek a szavak
melengető kezek alatt.
Ne félj:
az idő nem harap.
A legszebb virág most hasad
a föld alatt –
a hó alatt –
fekete-fehér kezek alatt.

Az ólommadár
– –
Elédtartom a dalomat,
tenyéren dermedt madarat:
nézd, mi lelte szegényt?
Ezer gyárkémény füstölög,
a folyó hátán tört páncél csörög.

Miért mennél el? miért?
Itt a dohányom és kenyerem.
<Várd meg a hajnalt énvelem. >
Hajnalt várón oszd meg velem.
Takarózz be jól: meg ne hülj.
De ha fölrebben a dalom
<és rádszáll: birod-e vajon.>
és rádszáll: nem nehéz nagyon?
nincs ólomból a válladon? –
Nem bánom: fuss. Menekülj, [így, L. P.]

A következő füzetben Weöres korai Werfel-fordításaiból olvashatunk egy csokrot. (Ezekről 1931 decemberében írt Kosztolányinak.) Mellettük kiadott és egyelőre kiadatlan műveiből, variánsaiból is található néhány. Közülük legtanulságosabb *A kutya* című versének alakulása.²⁵

Az ötödik füzetben olvasható *Forgácsok* eredetileg *Az önzés tízparancsolata* volt. Fontos, hogy ebben a fogalmat nem a birtoklással, nem a harácsolással hozta összefüggésbe. Az egyes szám második személyű felszólításokból egy sokat csalódott, az emberi kapcsolatokat reménytelennek érző személyiség képe bontakozik ki. Az írás némelyik fordulata Kosztolányira hajaz. Lényege: bármit csinálhatsz, te leszel világod középpontja. Még látszólagos jószágod is önzésből fakad. Mint néhány hasonló esetben, felvetését itt is a szélsőségekig vitte el. Talán egy életelv teherbírását kívánta végiggondolni. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy egy részüket nem kiadásra szánta; maga is javítandónak ítélte. Úgy gondolom, hogy ez különösen a morálisan elmarasztalható VIII. parancsolat első felével kapcsolatban jogos igény. Ahogy a *Teljeség felé* tanácsai, ezek az imperatívuszok is ponttal záródnak. A mindennel leszámoló számvetés Weöres életművének számos pontjával érintkezik (*A Fajankó, A kakuk, De profundis*). De ami itt végzetesen borúlátó, az verseinek jelentős hányadában – még a sötét tónusúakban is – földoldódik, a részvétellel, a belátással. A tíz parancsolatból hármat más aforizmákkal együtt a *Szivárvány* hasábjain közölt.²⁶ Ez segíti a füzet időbeli elhelyezését is. Csak a folyóiratból kihagyott részeket közlöm:

<II.> Álarccokat váltogatsz nemcsak mások, de saját lényed előtt is. Önmagadhoz se tudsz őszinte lenni, de próbáld meg hogy annyira őszinte légy magaddal szemben, amennyire csak teheted. Nem ismerheted meg magadat, de próbáld annyira megismer-ni, amennyire csak tudod.

25 LŐCSEI Péter, „Bóklászások és átírások, Adalékok Weöres Sándor doktori dolgozatának és verseinek formálódásához”, in *Beszélhetnek a kortársak: Esszék és tanulmányok Weöres Sándorról*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, 227–241 (Budapest: Ráció Kiadó, 2017).

26 WEÖRES Sándor, „Forgácsok”, *Szivárvány* 2, 7–8. sz. (1932): 16. Weöres prózai műveinek szerkesztője egy másik kézirat alapján adta ki a folyóiratban közöltek. Tévesen azt írta: „Nyomtatásban fellelhetetlen.” (299.)

<IV.> Tudhatod magadról, hogy perverz, sikkasztó, rablógyilkos, vagy akármi lehetnél akármikori és akármilyen belső összetételeddel más körülmények között, anélkül hogy rosszabb lennél mint így vagy, anélkül hogy egyáltalán jó vagy rossz lennél. Tudd a többi emberről is ugyanezt. Vedd tudomásul minden elkeseredés nélkül, minden ítélet nélkül, mint törvényszerűséget. [A következő sorok 4 vonallal átlósan áthúzza: Jogi kérdésekben mindenestre szükséges az ítélkezés, de emberi gondolkozásodból kacsold ki az ítéletet.]

<VI.> Légy mindig mindennel leszámolva. Várhatsz az élettől annyit, amennyit csak akarsz, de úgy bútorozd be magadat, hogy az ellenkezője se érhesen készületlenül. Az élet: harc és harc: élvezetes játék annak, aki kedvvel csinálja. Igen unalmas lenne az élet, ha mindig megvolna mindened, amit csak akarsz. Érezd az életet olyan játéknak ami babra megy: többet nem veszíthetsz, mint az életedet és azt úgyis elveszíted előbb-utóbb.

<VII.> Keresd meg a magad mentalitásának megfelelő módon a kapcsolatot azzal a létezésen és nem-létezésen kívül álló, dologfölötti Dologgal, amit a keresztények Igének, a buddhisták Nirvánának, Lao-Cse követői pedig Taónak neveznek. Akár ne is higgy benne, csak ne zárkózz el előle. Hogy az önző segítségre-vágyás, a tudálékos érdeklődés, vagy a szórakozni-kivánó kíváncsiság indít-e hozzá, az ganc vurst.

[Az utolsó 3 bekezdést (VIII., IX., X.) átlósan többször áthúzta.]

<VIII.> Ne mutasd az embereknek se azt ha „jó” vagy, se azt ha „rossz” vagy (a kettő közt éles határ amúgy se vonható és minden cselekedet olyan a „jó – rossz” relatív szempontjából, mint egy gömb, aminek árnyékos az egyik és fényes a másik fele, a szemléltők pedig körben állanak). Tudj jó lenni úgy hogy rossznak lássanak és viszont, mert ha valaki túljön vagy túlrossznak látszik, egyaránt nagy támadási-fölületet tár az élet elé. Tudj színlelni, úgy, hogy színlelésed csupasz mellű őszinteség látszatát keltse. Tudj stréber lenni, úgy, hogy az ellenkezőjét lássák benned. (Légy olyan mindenkivel szemben, mintha sokra becsülnéd. Lebegj Mohamed-koporsójaként az egyes elvek között: egyiknek se add át teljesen magadat és egyikőtől se zárkózz el egészen. Kerüld ki a vitákat, mert nincs annál céltalanabb dolog, mintha két ember meg akarja győzni egymást valamiről. Ha valaki vitatkozni akar veled valamilyen állításod fölött, vagy megismételheted állításodat úgy, hogy csak hajszál-távolságban látszódjék az illető véleményétől – vagy más térre viheted a beszélgetést. Sohase mérgeledj. Stb. stb.)

<IX.> Ha meggebedsz, akkor se tudsz jót tenni úgy, hogy egy másiknak rosszat ne tegyél. Az erkölcs, vallás, állam, egészségtan, filozófia, stb. parancsai sokszor ellentmondanak egymásnak. Hogy melyiket kövesd? A saját lelkiismeretedet és ez szépen elvezetget az említett bögő barmok értelmetlen torka előtt. Sőt: „jó” is leszel akkor.

<X.> Mindent saját-magadtól várj. Ha őszintén szeretnek, akkor is végzetesen egyedül vagy. Légy tehát elszigetelt egész.)

Rossz! Átdolgozni IV-X. WS.

A parancsolatok után található rövid elmélkedések a *Forgácsok* gyűjtőcímet kapták. Azok közül idézek, amelyek kimaradtak a *Szivárványból*:

A zenének nem kell föltétlenül vihar, vagy óraketyegés, vagy madár, vagy más, közvetlenül-érzékelhető dolog hangját utánozni, hanem a zeneszerző visszaadhatja a benne-éneklő és közvetlenül nem-érzékelhető madár hangjait is a hangszerektől telhető tökéletességgel. Éppígy a verselőnek nem kell okvetlenül akár kézzelfoghatóan, akár elvontság alakjában az érzékelhető világ jelenségeit leltározni, hanem visszaadhatja a benne végbemenő olyan mozzanatokot is, amiknek nincs külső talajuk. Pl. ha víziószerűen megjelenik előtte egy farkasfogu, kutyanyelvű, ötlábu röpülő ökör <göboly>, miért ne írhatná le ezt a képtelen ökröt, anélkül, hogy témáját valamilyen szimbólummá <szélesítse?> szélesítené?

(Ilyen a „Holdkóros biciklista című versem, Aki olvassa, valami általa meg-nem-értett szimbólumot tud benne, pedig nem más, mint egy szókbá-rögzített vízió. Megkérdik tőlem: vajjon mit gondoltam alatta? pedig én se alatta, se fölötte, se körülötte nem gondoltam <egyébként> semmit, csak lefirkantottam azt, amit láttam.)

Aki Salzburgba kerül, annak melegen ajánlhatom, hogy sétáljon el a Mönschberg mögötti új városrészbé: talán találkozni fog ott a városrész uccasöprőjével, ha ugyan él még. Amikor én találkoztam vele, első pillanatban azt hittem, hogy megháborodtam és majdnem összeestem a rémülettől. Olyanféle volt, mint amilyennek Quasimodót álmodta a francia író. Púpos volt, felemás lábu, formátlan arcu, szája szögletéből csorgott a nyál és folyton motyogott magában. De így, leírva: semmi... látni kell, én elképzelni se tudtam, hogy ilyen is lehetséges. Borzalmasan groteszk volt, azt hiszem, szörnyethaltam volna, ha hozzám ér. De később rájöttem, hogy szép, művészi-szép, utolérhetetlenül gyönyörű, a természet remeke. Salzburgot csak ezért az egy emberért is érdemes megnézni. Sokszor szorongva jut eszembe, hogy ez az ember már meg is halt talán, vagy ha él még, előbb-utóbb meg fog halni. Éppen olyan pótolhatatlan szépséget fog veszíteni vele a világ, mintha valaki a Mona-Lizát kettéhasítaná.

Az utolsóinak választott gondolatsor bevezető idézete apró eltéréssel a Kosztolányinak ajándékozott füzetekben és a *Hideg van* kötet mottójában is olvasható:

Egy idézet Lao-Cse „Tao-Te-King”-jéből: „Aki a dolgok mögé néz, az nem úgy szeret, mint az emberek: semmit se tart többre a szalmakutyáknál” – a <moder> jelen filozófiájának tanulsága ez és, érdekes módon, mégis a Krisztus-előtti kínai bölcs könyvében találjuk: az ő Tao-tanában a XX. század diója aludt föltöretlenül. A magasabb szeretet, ami mentes az ösztönöktől, a szeretet melegágyától: mindent egyformán szeretni – ez már nem szeretet többé, hanem több annál, a szeretet egy eszményi és csak képzeletben elérhető foka.

Weöres sok évvel keleti utazása előtt írta *Kuli* című versét. Ez a Kosztolányinak elküldött anyagban is szerepelt, 1929-es dátummal. Először a *Merülő Saturnusban* közölte. Csöngői füzetében ez a változata olvasható:

Kuli (régébbi)

(Elmondja: egy kínai, aki csak dadogva töri a magyar nyelvet.)

Kuli botot vág.
Kuli megy
megy
szegény szegény Kuli.
(riksa)
(autó)
(sárkányszekér)
Kuli húzza riksa.
Kuli húzza autó.
Kuli húzza sárkányszekér.
Kuli gyalog megy:
Kuli szakálla fehér.
Kuli álmos.
Kuli éhes.
Kuli kicsike kis gyerek
Verik nagyon nagyon rossz emberek.
Kuli álmos.
Kuli éhes.
Kuli nagyon nagyon öreg.
Kuli kicsike kis gyerek.
Gyomra és ágyéka éhes
– szegény szegény Kuli –
Kuli eszi magát.
Kuli megeszi magát.
Jaj Kuli egészen megeszi magát.
(riksa)
(autó)
(sárkányszekér)
Ki húzza riksa?
<K>ki húzza autó?
<K>ki húzza sárkányszekér?
<H>ha Kuli meghal.
Kuli meghal.
Kuli meghalni se tud.
Kuli örökre él.

A hatodik füzet belső lapjára tollal fölírta: „Csöngé, 1934. jún. / Weöres Sándor.” Alatta ceruzával ez szerepel:

Hű tanítványod vagyok,
bácskai mester: vallom, hogy
azé a Föld, aki csak vendégnek
érkezett ide; azé az élet, aki csak
játszani jött.

A tisztelgő sorok az *Imbolygás egy költő körül* című írásának befejező soraival mutatnak rokonságot. Kosztolányit a *Hála-áldozatban* és a *Nyugatban* az *Istár pokoljárásának* ajánlásában is említette. Az utóbbi dedikációt az *Egybegyűjtött írásokban* már elhagyta.

Weöres Sándor a Lao-céről írt naplószerű gondolatsor megírása után sokféle forrásból tájékozódott a keleti bölcsesetről és líráról. Szimonidesz Lajos vallástörténeti monográfiájától kezdve Somló Hedvig Lao-ce fordításán át a Kosztolányi Dezső-féle kínai áttünetésekig számos művet, életrajzot ismerhetett. Amikor verset írt Li Taj-póhoz (nála: Li-Taj-Po), bőven lehettek előismeretei az említettekén kívül Barna János 1925-ös kötetéből is. A 8. századi, rendkívül termékeny költő jellemző motívumai közül a bor szeretetét állította középpontba. A vers igazi centruma Weöres otthontalansága, vallo-mása. A lo-jangi ősz és a csöngői nyár kontrasztja után az évszak mozgalmas, expresz-szív megjelenítése következik. Az elvágódó a rég halott lírikus előd versei mellett borozgat. Az éjszakai olvasás, az írás és a magányos ivás leveleiben, verseiben visszatérő téma. A fiktív költői levél címzettje több mint egy évezrede halott, de a lelki rokonság számára ez nem akadály; amúgy sem a költővel, hanem sírjával szeretne koccintani. (A vers megírása idején aligha sejtette, hogy nem egészen három év múlva eljut Kínába. Vajon gondolta-e, hány versét fordítja le?) A csöngői költő úgy véli, hogy helykeresése akár mindenestül reménytelen lehet, hiszen ha keleten élne, talán nyugatra vágyakoz-na. Krisztus mellől lelke bibliai jelképű szivárványként ível Lo-Jang felé.

Verse a halál eufemizmusával és akaratlanul is temetésére vonatkozó vágyakozásá-val zárul. Amit a *Hazaszállóban* és az *[Életemben...]* című (kezdetű) versében is megfo-galmazott. Csöngén szeretne végső nyugalomra lelni:

Éji borozgatás Li-Tai-Po könyve mellett
<Li-Tai-Po emlékére> (jul.<7>)
<Egy Magányos>

Lo-Jangban ősz van. Csöngé nyarat ujráz,
ágot görbít a gyümölcsös alázat,
fekete földből szökkenő szilaj láz
tarkára korbácsolja mind a fákat.
Kinn fehér házak nyujtóznak az éjbe.
Én iszom. Mint az ökör, egymagamba.
Nagy a magányom. Olajlámpa fénye
éjjeli-pillét húz az asztalomra.
Tehozzád vágyom, ferde-szemű költő:

egy üveg óbort cipelnék magammal
oda, hol elrejt a második bölcső.
Szeretnék koccintani a siroddal.
<Unalmas nékem a nyugati tájék
s ha ottan élnék, talán ide vágnék.
Uram az öt-sebü nyugati bálvány,
de lelkem hozzád ível, mint szivárvány.>
Rokonom vagy te: mint ebek a ködben,
<céltalan örök kínodat>
oktalan örök kínodat dudoltad
s hogy csónakáztál, lakkos víztükörben
boroskancsónak gondoltad a Holdat.
Lefut megint egy buta emberöltő
s itt alszom Csöngén, mint az összes őszám,
de rád gondolok addig, messzi költő,
Lo-Jangban nyugvó édes ismerősöm.

Enigmák

Válogatásom befejezéseként az említett – hanghatásokra épülő, kitalált nyelvű – versek közül hármát közlök időrendben. Az elsőt minden bizonnyal 1929 végén írta; a legkorábbi füzet elején található. A második a Werfel-fordítások idején, 1931 végén születhetett. Az utolsó a *Forgácsok* környezetében található. Valószínűleg 1932-ben fogalmazta meg:

[Cím nélkül]
Che dija ma
che dija ta
che dija doje-dije meneto.
Achi-ja mene
tala-pussi vjene...
Che dija morentine alda vyjeto.

Massija moone ichanez atta
talapusi raeta mona...

Hághi szutem ávusza Rha
makhime paau...

Khu paau an mene <pszigel>

[Cím nélkül]

Táto jette mao-mah mun
antao a jah csinnagun.
Méja tanta
bun bun bun.
Táto jette jatto jatta
elva ej-va endeatta
minda mao mun tanto-matta
ende alva mio-mah bun.

Anda tenta mio-mah mun.
<Eje-teti tun-teo csun.>
Eje csun,
bandao tun.
Bun bun.

Jenádo kí-i

Wu, aama Dodekind
Woz heitez Wu ja mind.
Kha dava josteit zind,
gha Wu gha moa beit wind,

phi mementea: dala tuu
ja tuu ba-eba, kha la-tu buu,
thalea biet – anez jo ween –
jan ghulua jez, ji nu steen?

bietá malada amuu?
khe chie! daa ja kha nuu
talitaez, ta Jandano –
it i, ja pha, da to...

A füzetek anyagának csupán töredékét mutattam be. Igyekeztem úgy válogatni, hogy a sokszínű írások jellemző példái kerüljenek az érdeklődők elé. A prózai vázlatok között ezért szerepelnek a legkorábbi átomleírások és a későbbi esztétikai, etikai fejtegetések. A versek esetében a kiadatlan zsengékre került nagyobb hangsúly. A későbbi termés szövegvariánsai és ismeretlen darabjai további kutatást igényelnek. A munkát abban a reményben folytatom, hogy a 12 füzet feltárásával és kiadásával hozzájárulhatok Weöres lírai műhelyének megismeréséhez, életművének alaposabb megértéséhez.

Summary

PÉTER LŐCSEI

Sketches, poems, text variations from Sándor Weöres' Csöngé booklets

Sándor Weöres wrote his poems and his ideas in school exercise books from his childhood. Some of these were lost or destroyed. Some of them were given away as presents by the poet's father. There are a few poems among them that were earlier believed to have been lost and also some earlier versions of poems. The poet started to be interested in Chinese poetry and philosophy when he was a student. He gave an account about his dreams, conjectures and feelings of déjà vu. Before his travel to the Far East he wrote several poems about Chinese topics. He made several sketches for his doctoral thesis and for his book *A teljesség felé*. In the source disclosure some of these can also be found. With the help of prose sketches, corrections and variants we can get to know the poet's workshop and the shaping of the poems better.

François II Rákóczi: Confession d'un pécheur. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain.

Édition critique avec introductions et notes établies sous la direction de Gábor Tüskés. Avant-propos de Jean Garapon. Avec la collaboration de Csenge E. Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hámori-Nagy, Réka Lengyel, Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés. Édition revue et préparée par Michel Marty. Paris: Honoré Champion, 2020, 777 l.

Az irodalom- és kultúratudományok bármely részterületével foglalkozó, a forráskritika területén tájékozott olvasó tisztában van azzal, hogy bármely kor bármely szerzője bármelyik művének kritikai kiadásban való megjelenése hosszú évek áldozatos munkájának eredménye. Ez sokszor a kutatói karrier rövidebb-hosszabb távú zárójelbe tételével jár. Még inkább igaz ez abban az esetben, ha a kiadás tárgyát képező szöveg vagy szövegek nem helyben találhatóak, vagy a nyelvi-történeti kontextus összetettsége több kompetenciát egyesítő csapatmunkát, netán határokon átívelő együttműködést igényel. A végtermék hozadéka ugyanakkor óriási: ismeretlen vagy homály fedte művek kerülhetnek be a köztudatba, a kutatás új távlatokat kaphat, s a recepció sem korlátozódik a nyelv vagy a származás által meghatározott szakmai közösségre.

Ezek a megállapítások teljes mértékben érvényesek II. Rákóczi Ferenc eredetileg latin nyelven írt *Vallomásainak* (*Confessio peccatoris*) gyakorlatilag egykorú, a 18. század közepén született francia fordításainak, illetve adaptációinak kritikai kiadását tartalmazó vaskos kötetre, melyet a patinás párizsi Honoré Champion kiadó jelentetett meg 2020-ban. A Tüskés Gábor által összefogott nemzetközi (francia–magyar) kollektíva a transzkripciótól kezdve a bibliai utalások hivatkozásáig, a korabeli európai politikai és lelkeségi, eszmetörténeti összefüggések megvilágításáig, a fordítás francia–latin kontrasztív vizsgálatáig, a kiadott szövegek irodalmi értékeléséig minden lehetséges területet lefedett, illetve feltárt. Ennek eredményeként impozáns, a szó legnemesebb értelmében vett nagy ívű kiadvány született, megannyi önálló tudományos eredménnyel.

A 777 számozott oldalból álló kötet valamivel több, mint a felét teszik ki a *Confessio* francia változatai, míg a fennmaradó részt a bevezető tanulmányok, a jelentős jegyzetapparátus, illetve a szövegek értelmezését és a további kutatásokat is segítő segédletek (kronológia, bibliográfia, térképek, mutatók) adják. Itt jegyezzük meg, hogy noha a kötet címe és a feltáró-elemző tevékenység, valamint a szövegkiadás súlypontja alapján a Chrysostome Jourdain kamalduli szerzetes által készített, a troyes-i városi könyvtár kéziratárában jelzet alatt őrzött teljes fordítással foglalkozik, a függelék (*Sentiments de piété* címmel) tartalmazza a Jean-Baptiste Bonnaud bencés szerzetes által valamivel korábban készített töredékes fordítást, vagy inkább kivonatot is, amely a francia nemzeti könyvtár, a Bibliothèque nationale de France gyűjteményéhez tartozik. (Ms. 17690.)

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi docense.

A kiadvány előszavát Jean Garapon, a nantes-i egyetem professor emeritusa, a kora újkori francia memoáriróadalom talán legnagyobb szaktekintélye írta. Szövegében – messze túllépve az ilyenkor szokásos általános megjegyzéseken – Rákóczi kortárs franciaországi ismertségére helyezi a hangsúlyt, és rávilágít a franciaországi (vagy Franciaországban megkezdett) alkotómunka sajátos kontextusára (politikai bukás vs. lelki „öntudatra ébredés”), Rákóczi lelkeségének és műfajválasztásának lehetséges forrásaira. Emellett azt is jelzi, hogy a most megjelent munka egy olyan tudatos építkezés része, melynek célja a 18. századi magyar irodalmon belül a Rákóczi-szabadságharc emigrációjához és a francia kultúrkörhöz egyaránt köthető, európai összefüggésben is jelentős alkotások francia nyelven történő megismertetése – ennek előző eleme volt Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek francia fordítása*.¹

A szorosabb értelemben vett tanulmányok közül az első Tóth Ferencé. A 17–18. századi magyar–francia kapcsolatok szakértőjeként is ismert történész-filológus szerző (a szövegkiadáshoz kapcsolódó történeti jegyzetek is az ő alaposságát dicsérik) *François II Rákóczi, le prince et l'homme* [II. Rákóczi Ferenc, a fejedelem és az ember] című dolgozatának elsődleges célkitűzése egyrészt Rákóczi Ferenc életének rövid bemutatása (származás, tanulmányok neveltetés, ifjúkor, felnőttkor). Másrészt elemzi a fejedelmi „hivatás” (vagy végzet) tudatosulását, e tudatosulás következményeit is. A Rákóczi-szabadságharcot, majd az emigrációban végzett tevékenységet nemzetközi (kiemelten francia–magyar) kontextusba helyezi, áttekintve a kudarcokat és csalódásokat (így a spanyol örökösödési háborút lezáró békemegbeszélésekből való kizárást, vagy az 1718-as pozsareváci béke által implicált, véglegesnek tekinthető száműzetést), illetve a rodostói éveket. Noha a magyar olvasó is örömmel fogadja a többé-kevésbé tárgyalt vagy ismeretlen adalék felvillantását, a tanulmány érezhetően – és nagyon helyesen – a magyar történelmet, illetve a Rákóczi-szabadságharc összefüggéseit kevésbé ismerő nyugat-európai (elsősorban értelemszerűen a francia) közönség ismereteit kívánja bővíteni, mintegy „elhelyezve” Magyarországot a korabeli európai politika térképén, Rákóczit pedig a kor európai politikai arcképcsarnokában. Erre a magyar olvasónak is szüksége van, hiszen – s itt Tóth Ferenc megállapítását vesszük át – ha van nemzeti történelmünknek olyan eseménysora, amely értelmezhetetlen (vagy könnyen félreértelmezhető) a nemzetközi kontextus ismerete nélkül, akkor az éppen a Rákóczi-szabadságharc. Ezzel Tóth Ferenc sikeresen kilép az egyébként is utólagosan megkreált kuruc–labanc dichotómiából, s közelebb visz bennünket az „igazi” szabadságharchoz.

A kötetnek nem csupán terjedelme miatt meghatározó része a második fejezet, Tüskés Gábor bő száz nyomtatott oldalt kitevő, címként a tárgyalt munkát választó írása (*Confessio peccatoris – Confession d'un pécheur*). A kritikai kiadás hatalmas vállalkozását évtizedes távlatban összefogó és irányító szerző az utóbbi években magyar, francia,

1 MIKES Kelemen, *Lettres de Turquie*, Édition établie sous la direction de Gábor TÜSKÉS, avant-propos d'Antal SZERB, préf. BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOULLEUIL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, édition revue et préparée par Michel MARTY (Paris: Honoré Champion, 2011).

angol és német nyelven megjelent tanulmányaiban igen elmélyülten foglalkozott Rákóczi autobiografikus műveivel, sorra tárta fel azok megközelítési és értelmezési lehetőségeit, közreműködött az *Confessio* angol fordításának 2019-es Corvina-kiadásában,² mintegy előkészítve a francia kritikai kiadást, illetve a most tárgyalt, monografikus igényű könyvfejezetet. Nem véletlenül fogalmazunk így: a tanulmány gyakorlatilag az irodalomtudomány és a társdiszciplínák minden eszközét mozgósítva a *Confessio* szövegének és környezetének talán legteljesebb olvasatát nyújtja, igazi fogódzót kínál kutatóknak és érdeklődőknek egyaránt. Eredményeinek, meglátásainak, az általa kínált perspektíváknak már a pusztá összefoglalása is szinte külön ismertetés tárgya lehetne, ezért itt csak a művelődéstörténész olvasó (vagyis saját magunk) számára legmarkánsabbnak tűnő jegyek felidézésére szorítkozunk.

A megfogalmazásában és gondolatiságában is igen sűrű tanulmány már felütésében egyértelműen állást foglal: a több műfaj határmezsgyéjén (vagy éppen keresztmetszetében) elhelyezkedő, keletkezését illetően Franciaországhoz és Törökországhoz köthető *Confessio peccatoris* viszonylag kevésbé ismert, ám fontos és összetett szöveg, a 18. századi latin nyelvű narratív-meditatív próza egyik jelentős alkotása. Autobiografikus jellege mellett komoly történeti forrás is lehet, s mindemellett a francia–magyar irodalmi kapcsolatok (s általában a francia kultúra európai kisugárzása), az ágostoni vagy port-royalista ihletű önvizsgálat történetének teológiai különbözőségeket és a felekezeti feszültséget is felszínre hozó, mérvadó dokumentuma. Ugyanakkor, noha már a 18. században született két francia adaptációja is, a kritikai kiadás egészen e kötetig váratott magára.

A tanulmány megközelítésében a *Confessio* olyan sokrétegű alkotás, amelynek elemzése nem csupán a diszciplínák sokaságát igényli, hanem felveti a mű belső szerveződésének pluralitását is. Miközben a *Confessio* mintegy magába olvasztja az önélet-íráshoz kötődő, illetve a vallásos irodalom több jegyét és technikáját, a benne-általa zajló lelkiismeret-vizsgálat is hármas, történelmi, politikai és spirituális szempontból látszik megvalósulni. A rétegek, megközelítések és interpretációs lehetőségek sokasága rejlik tehát a tanulmány terjedelme és gondolatsűrűsége mögött.

A *Confessio* általános értékelését, majd a kiadás- és kutatástörténet áttekintését követően a vizsgálat első csomópontját a mű keletkezésének körülményei alkotják. A tanulmány megállapítja, hogy az 1713-as, a janzenizmus minden formáját elítélő *Unigenitus* kezdetű bullával sokáig szembe helyezkedő Grosbois-ban, Rákóczi „spirituális visszavonulásának” idején megkezdett alkotás mindvégig szoros összefüggésben állt a fejedelem politikai gondolkodásának és személyes helyzetének alakulásával. Ebből fakadóan a „bukott fejedelem” motívum mellett részletesen foglalkozik a grosbois-i visszavonulás feltételezhető (de egyértelműen nem meghatározható) okaival, illetve azzal sajátossággal is, hogy Rákóczi – a memoárszerzők többségétől eltérően – nem pályája végén fog bele az írásba. A grosbois-i „konverzió” ugyanakkor egybeesik életének fordulópontjával: az országot elhagyó fejedelem az európai politikai erőter fejleményei folytán lassan száműzötté, tényezőből „játékszerré” válik, aki ezzel az átokkal együtt

2 Vö. Tüskés Gábor, „Ferenc Rákóczi II and Confessio peccatoris”, in Ferenc RÁKÓCZI II., *Confessio peccatoris*, 367–387 (Budapest: Corvina Kiadó, 2019).

azt az áldást is megkapja, hogy immár beszélhet a saját hibáiról. Grosbois nem csupán a szöveg genezise, hanem a kézirat fennmaradása szempontjából is fontos hely: az itt írt első könyvet a helyi szerzetesekre bízta a szerző, midőn 1717-ben tovább indul Törökországba. A törökországi tartózkodás első szakaszában írt második és harmadik könyv keletkezésével kapcsolatban – a tartalmi elemzésen túl – igen fontos az a megállapítás, hogy a mű szervezőelve az alkotás során folyamatosan alakult.

A sokrétűséget külön alpont is tárgyalja. Eszerint a szöveg Rákóczi történelmi személyisége, komplex írói szerepe és a saját képét megformáló irodalmi alak rétegeire bontható, melyek közül csak a szerzői funkció legalább tizenegy beazonosítható kiindulási vagy nézőpontot tartalmaz. Külön értékelendő és szintén komplex elemekből áll az írói program. Rákóczi egyszerre kíván „örökérvényű igazságot” találni és erkölcsi mintát mutatni. Isten folyamatos megszólítása mellett saját magával is párbeszédet folytat; az egyes szám első személy használata pedig új identitásának megszilárdítását célozza.

Természetesen a *Confessio* is magán hordja más szerzők hatását. Noha maga Rákóczi általában nem hivatkozta kútfőit, a tanulmány az antikvitás, a humanizmus és a Biblia vitathatatlan befolyása mellett Szent Ágoston vallomásait, illetve a 17. századi francia – elsősorban ágostoni ihletésű és/vagy janzenista kötődésű – irodalmat (Fénelon), valamint történelemfilozófiát és etikát (Bossuet) azonosítja, részletesen kifejtve azt a megállapítást, miszerint a *Confessio* külön fejezetet alkot Szent Ágoston kora újkori recepciójának történetében.

Az írói programhoz, illetve a tartalmi és szerkezeti elemzéshez kapcsolódik a *Confessio* szerkezeti és tematikai felépítésének bemutatása. Jóllehet korábban a tanulmány szerzője a mű szervezőelvének eleve el nem döntöttsége mellett érvelt, itt azt is jelzi, hogy a *Confessio* átgondolt szerkesztésű munka, amit az is tükröz, hogy a három – eltérő hosszúságú periódust tárgyaló – könyv terjedelme megegyezik, együtt koherens egészet alkotnak, s bennük az elbeszélő és meditatív jellegű passzusok váltakozása figyelhető meg. A könyveket az én-értelmezés, az ember mint „Isten gyermeke”-kép, a belső vívódások ábrázolásának és a politikai, illetve spirituális értelemben vett hazatérés gondolatának állandó jegyei fűzik egybe. A tematika alakulásáról az első és a harmadik könyv összevetése informál bennünket. Az első könyv igen hosszú, gyakorlatilag a szerző születésétől az írás pillanatáig tartó időszakot ölel fel (bár a szabadságharcról igen keveset szól), s a gyónó életét és hitbéli fejlődését mindvégig a külső, társadalmi-politikai történések kontextusába ágyazza, ezzel is erősítve a fejedelmi küldetés reprezentációját. A harmadik – hangnemében már a szervezkedés elbukása által is meghatározott – könyv konfesszió jellege elmosódottabb, a szerzői reflexiók, kitekintések és interpretációk egyre hosszabbak, illetve gyakoribbak.

Ezzel együtt a *Confessio peccatoris* jócskán túlmutat az ágostoni mintán, hiszen a magyar és európai történelem, valamint politikai fejlemények átlépik a szorosabb értelemben vett belső teret. (Noha tudjuk: Rákóczi egy ideig ezek tevékeny részese volt.) Ugyanakkor a kontinens sorsa, Magyarország története és a szerző életének alakulása össze is fonódik.

Egy bűnös vallomásairól szólva a bűn fogalmának (vagy még inkább: Rákóczi bűn-értelmezésének) központi helyet kell elfoglalnia a mű értékelésében; már csupán azért

is, mert a *Confessio* egyik leggyakrabban előforduló toposzáról van szó. A tanulmány eleget is tesz ennek az elvárásnak, s *La typologie et le concept du péché* („A bűn tipológiája és fogalma)” címmel önálló alfejezetet szentel a kérdéskörnek. Megközelítésének kiindulópontja az, hogy a bűn–bűnbánat–bűnhődés hármasa a *Confessio* konceptuális alapja. A bűnösség felismerése ugyanakkor lehetőséget kínál önmagunk legyőzésére és az öngazolásra is. Rákóczi művéből komplex bűn-fogalom bontakozik ki, melynek értelmében nem csupán az ember, hanem az állam is követhet el bűnt. A továbbiakban Tüskés részletesen tárgyalja a bűn Rákóczinál előforduló típusait, a fogalom másokra vonatkoztatását (ne feledjük, hogy a bűnös *per definitionem* maga a szerző!), az ártatlanság, a „bűnbeesés”, a megtérés és a Rákóczi-féle bűnértelmezés teológiai, irodalmi vagy kulturális gyökereit.

Az írás, a kiadástörténet és a recepció fontos kérdését érintik a *Confessio* nyelvét vizsgáló részek (*Langue, écriture de soi, rhétorique*). Megállapításaik szerint a magyar, a francia és a latin nyelvet felváltva használó Rákóczi részéről tudatos választás volt az általa tökéletesen bírt latin nyelv. Egyrészt összhangban állt a mű teológiai-vallási irányultságával csakúgy, mint a latin Magyarországon élvezett státuszával, másrészt – legalábbis elméletileg – szélesebb, európai olvasóközönség megszólítását is lehetővé tette (volna). Ez a nyelvválasztás a Rákóczi által előre nem látható tendenciák előtérbe kerülése miatt a kézirat lappangása mellett mégis fontos szerepet játszott abban, hogy a későbbi korok nem kezelték helyén a *Confessiót*, fordítási nehézségek keletkeztek, s olvasóközönsége a reméltnek csak töredéke lett. A nyelvi kérdéshez kapcsolódik a tanulmányban a *Confessio* szövegének stilisztikai és diskurzus-elemzése is. Különösen értékesnek tűnik Rákóczi múlt-ábrázolási eljárásainak azonosítása és számbavétele, hiszen ezek révén tisztán láthatjuk, miként konstruálja meg (esetleg rekonstruálja) és láttatja Rákóczi a mű egyik központi elemét adó múltat. Annál is fontosabb ez, mert – a tanulmány megállapítása szerint – Rákóczi (el)beszélői alapállását a múltbeli történések érzelmi töltetű, szubjektív felidézése, az állandó fel- és megindultság, az önstilizálásra való hajlam és egyfajta apokaliptikus hangvétel határozza meg. A történelemábrázolás főbb formáit a leírások és tényközlések mellett szimbólumok és allegóriák használata, valamint szubjektív vélemény megfogalmazása alkotja, melyeket Rákóczi szinte észrevehetetlenül vegyít egymással. (Már csak ezért is egyet kell értenünk azzal a megállapítással, miszerint hiba volt a *Confessiót* kizárólagosan és ellenőrzés, illetve a szubjektív tényezők figyelembevétele nélkül történeti forrásként kezelni.) Szintén ehhez a kérdéskörhöz tartozik az a meglátás, amely már a következő, fikció és valóság viszonyát tárgyaló alfejezethez vezet át: több, Rákóczi által használt elem (miniprotrék, történetmesélés, tájleírások) alkalmazása arra mutat, hogy a fejedelem irodalmi értékkel bír, s egyúttal szórakoztató művet kívánt olvasói elé tenni.

Fikció és valóság dichotómiája az autobiografikus műfajok minden egyes szövegének esetében felmerül, hiszen a múltat olyasvalaki láttatja, aki „érintett volt” benne (vagy akár még a mű megjelenésekor is érdekelt egy bizonyos múlt-interpretáció fenntartásában, netán egy gyökeresen új létrehozásában). Az igazság–hazugság e téren idejét múlt kettősét félretévő okfejtés itt Éric Tourette és Aradi Csenge eredményeinek nyomán a „belső” és „külső” múlt, illetve az önéletíró és az olvasó közötti viszonyt újraértelmező

egologikus tér fogalmának bevezetésével rávilágít az „én” öngazolásának pszichés kényszerére, s az író–olvasó viszony szükségszerű egyensúlytalanságára. Miként az Aradi Csenge által tárgyalt La Rochefoucauld, úgy Rákóczi is kénytelen állandóan saját magát helyezni a középpontba; emellett az írás jelenéből látja és láttatja a múltat.³

A *Confessio peccatoris* műfaji hovatartozásának meghatározása a kritikai kiadás egyik fontos feladata. A tanulmány eleget is tesz ennek a kíváncsúnak. A 16–17. századi autobiografikus művek sajátosságait számba véve úgy foglal állást, hogy a *Confessio* a „spirituális önéletrajzok” azon típusához tartozik, melynek kiindulópontja az életút válsága által implikált „bűnbánási aktus”, s amely a szerző addigi életét és a történelmi eseményeket vallásos kontextusban jeleníti meg. Noha Rákóczi címválasztásában egyértelműen az ágostoni modell mellett foglal állást, művének célkitűzése jóval összetettebb, más műfajokból is merít, s így „túllép” mesterén. Tüskés Gábor szerint az egyetlen terminussal nem meghatározható *Confessio peccatoris*ra leginkább a Port-Royal hagyományához illeszkedő „vallomásos önéletrajz” (fr. „autobiographie-confession”) kifejezés illene. Ennek pontos megértéséhez, illetve a *Confessio* kontextusba helyezéséhez Rákóczi műve és 17–18. századi hasonló jellegű európai (svéd, angol vagy éppen magyar) vallomásos emlékiratok egybevetését javasolja. Fontos szem előtt tartani, hogy a *Confessio* és Rákóczi emlékiratai egymást kiegészítő és erősítő, de nem azonos műfajú szövegek – a tanulmányban olvasható érvelés szerint Rákóczi tisztában is volt mindkét műfaj szabályaival.

Az utolsó előtti alfejezet a *Confessio* utóéletével és fordításaival foglalkozik. Megjegyezve, hogy akár több, 1720 után készült kézirat is lappanghat (vagy eltűnt), hangsúlyozza, hogy az emigrációban született műveit nem a kortárs olvasóknak szánó Rákóczi a *Confessió*val kivételt tett, amikor már 1726-ban tanulmányozásra ajánlotta a kamalduli szerzetesek számára. A latin nyelvű kézirat Párizsba, a Saint-Germain des Prés apátság könyvtárába kerülésének tárgyalása mellett itt kerül sor a két francia fordító, Jourdain és Bonnaud életútjának ismertetésére is. (A fordítások értékelése a kötet későbbi tanulmányainak feladata.) Bonnaud tevékenysége viszonylag ismert, több lexikonból is adatható; Jourdain esetében viszont komoly kutatómunka kellett ahhoz, hogy kiderítsék a fordító személyazonosságát és életútjának rekonstruálható állomásait.

A bevezető részekkel összekötve a tanulmányt mintegy keretbe foglalja az utolsó alfejezet. A szerző a *Confessio* jelentőségét a kivételesen egyéni atmoszférából következő egyedisége mellett abban is látja, hogy interpretációi koronként változnak. Rákóczi több identitást egyesít, ám ezzel is egyedi „politikai lelke” rezdülései szinte az „érzékenység korát” előlegezik meg, az idealizált önarcképként, történelmi dokumentumként vagy egy igazi egyéniség manifesztálódásaként is besorolható *Confessio* pedig végül is megtalálja az összhangot a magyar emlékirói hagyomány, az európai politikai valóság és az ágostoni-janzenista lelkiség és irodalomfelfogás között. Kutatása, értelmezése pedig több tudományág számára fog hasznos adalékokat, nem egyszer meglepetést szolgáltatni.

3 Vö. ARADI Csenge, *Diskurzusok emberről és Istenről: Kognitív metaforaelméleti elemzések Pascal és La Rochefoucauld munkáiban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2019).

A kötet következő két fejezetét alkotó rövidebb tanulmányok szerzői szintén a *Confessio* szövegének értékelését vállalták, ám alapállásuk és eszköztáruk jelentősen eltér Tüskés Gábor átfogó elemzésétől.

Gausz Ildikó kifejezetten a nyelvi kérdésekre fókuszál a Rákóczi eredeti latin szövegét és Chrysostome Jourdain francia fordítását egybevető dolgozatában (*La Confession sous la plume de Chrysostome Jourdain: Étude comparative du latin original et de la traduction française*). A latin választása mellett érvelve jelzi, hogy a legalább négy nyelvet (magyar, latin, német, francia) magas szinten művelő Rákóczi egyik nyelvhez sem tudott anyanyelvi beszélőként viszonyulni. Az általa használt modern latin variáns segítségével komoly retorikai erővel bíró, szókincsében és érzelmi eszköztárában is gazdag szöveget alkotott, melyet Jourdain alapos munkával igyekezett minél nagyobb hűséggel átültetni francia nyelvre. Célját, hogy egy általa nagyra értékelt szöveget kiszabadítson a Nyugat-Európában ekkor már ténylegesen holt nyelvnek tekintett latin fogságából, elérte. (Arról már nem tehetett, hogy kéziratos fordítása jó időre feledésbe merült, s két és fél évszázadot kellett várni kritikai kiadására.) A hűség ugyanakkor nem jelentett szolgai utánzást. Gausz megállapítása szerint Jourdain igyekezett az addigra már megszilárdult karteziánus nyelvi hagyomány alapján értelmezni Rákóczi szövegét, az átültetéskor egyszerűsítette annak barokkos nyelvezetét, s megoldásaival egészen közel hozta azt a korabeli francia beszélőhöz, miközben megőrizte alapvető stílusjegyeit. A tanulmány részletesen áttekinti az egyes átváltási és szövegkezelési műveleteket (például kiegészítések, betoldások, kihagyások, cserék, ismétlések), melyek révén a fordítás megtartja az eredeti szöveg érthetőségét és ritmikáját. Külön érdekességet jelent a neolatin szöveg és főleg a magyaros neolatinizmusok „franciásításának” elemzése. Ebből – a pleonazmusok irtása és az ablativus absolutus által jelentett kihívás megoldása mellett – az is kiderül, Jourdain néha a magyaros kifejezéseket gallicizmusokkal helyettesítette, ami kifejezetten invenciózus fordítói hozzáállásról tanúskodik. Fordítása mégsem mentes a hibáktól, melyek egy része figyelmetlenség következménye, de az is tetten érhető, hogy sokszor túlságosan ragaszkodik az eredetihez, vagy éppen a magyarországi specifikumok esetében kihagyja az ismeretlen kifejezéseket. Összeségében azonban Jourdain jól kezeli Rákóczi latinságát, „életre kelti” szövegét francia nyelven.

A negyedik fejezet, Aradi Csenge Eszter és Hámori-Nagy Zsuzsanna közös, két részre osztott tanulmánya a *Confessio* két kéziratos francia adaptációjával, Jourdain és Bonnaud alkotásával foglalkozik, kifejezetten a textológiai jegyekre fókuszálva. Erre mindkettőjüket az általuk korábban elvégzett, a sajtó alá rendezéshez nélkülözhetetlen munka jogosítja fel: Aradi Csenge Eszter Jourdain, míg Hámori-Nagy Zsuzsanna Bonnaud kéziratos szövegét írta át. A tanulmány ennek megfelelően oszlik két részre.

Aradi Csenge Eszter Jourdain kéziratáról szólva megállapítja, hogy a két kötet terjedelmű szöveg mindvégig egyazon kéztől (magától Jourdaintól) származik, helyesírási következetlenségei vélhetően abból erednek, hogy a korban még nem rögzültek a francia helyesírás szabályai. Az első kötetben több a javítás, mint a másodikban, noha vannak hibátlan oldalak is. A hibák tipizálását követően a kézirat szemantikai szempontú vizsgálata megállapította, hogy a szövegben nincsenek érthetetlen mondatok vagy bekezdések, megértési nehézséget a latin eredetit talán túlságosan is követő mellékmondat,

illetve névszóiszerkezet-halmazos jelentett. Jourdain több helyütt rövidebb egységekre tagolta Rákóczi hosszú bekezdéseit, s széljegyzeteiben javításokat vagy kiegészítéseket közölt (noha egyes javításokat egyszerűen a sorok közti szabad helyre írt be).

Jean-Baptiste Bonnaud Hámori-Nagy Zsuzsanna által átírt és bemutatott kézírata terjedelmét illetően Jourdainénak csak töredéke, és jellegében is eltér attól. Láthatóan piszkozatról van szó (Bonnaud egyébként is sok mindenbe „belekapott”); a sok javítás miatt néhol a szöveg szinte olvashatatlan. Bonnaud sokkal szabadabban fordít, mint Jourdain, noha az eredeti gondolati tartalmát és stiláris jegyeit tiszteli. A szabadság átalakítást is jelent: Bonnaud-nál az elbeszélő-leíró részek egyes szám harmadik személybe kerülnek, míg a meditatívak esetében marad az egyes szám első személy. Látható, hogy az eredetileg értelmező fordításnak induló munka adaptációvá vált, ám máig nem lehet tudni, van-e a töredéknek folytatása, jóllehet a kézirat azt is sugallja, hogy Bonnaud kezdett belefáradni önmaga javításába.

A tanulmányblokk és a szövegközlés közti átmenetet a kézirat olvasását közvetlenül előkészítő megjegyzések biztosítják. Ezek szerint az előmunkálatok során a kollektíva tagjai arra törekedtek, hogy a kézirat csak a lehető legkisebb mértékben módosuljon. Az olvasást nehezítő karakterek kivételével meghagyták az eredeti helyesírást és nyelvtani szerkezeteket, és a szövegbeosztáson sem módosítottak, így hűen reprodukálják Jourdain következetlen ékezet- és aposztróf-használatát, a népnevek korabeli írásmódját. Igen szerencsésen szükségtelennek tartották a szöveg modernizálását – a lexikai elemek külön vagy egybeírása mellett erre csak a személy- és helynevek esetében került sor, akkor is a Corvina-kiadásban szereplő alakok átvételével. Az eredetileg csak előlapi számozással ellátott, de kétoldalas lapok esetében az eredeti lapszámozás megtartása mellett a elő-, illetve hátlapot a)/b) jelzettel látták el. A fordító-scriptor által – az előző tanulmányban jelzett módon – végzett javítások, illetve betoldások a végjegyzetekbe kerültek; besorolásukat a helyük és funkciójuk alapján határozták meg. (A tanulmány a 181–182. lapon közli a beazonosított javítások és betoldások-kiegészítések tipológiáját, valamint a kiadásban használt rövidítéseket.) A lábjegyzetekbe került annotációkban megtartották a latin nyelvű változatot. A nyomtatásban megjelent szöveg olvasójaként szeretnénk jelezni, hogy valamennyi döntés üdvösnek bizonyult, a szöveg olvashatóságát és értelmezését segíti.

A kiadói megjegyzésekből derül ki nagyrészt az is, hogy a kiadást előkészítő magyar–francia kollektívából ki milyen szerepet vállalt a részfeladatokból – más szóval: kinek a hozzáértését, felkészültségét dicsérik a kritikai kiadás különböző elemei. Aradi Csenge Eszter és Hámori-Nagy Zsuzsanna már említett átírói tevékenysége mellett az átírást Tüskés Anna ellenőrizte és javította. A történelmi jegyzeteket Tóth Ferenc, az irodalmi hivatkozásokkal kapcsolatosakat Lengyel Réka készítette; a bibliai, illetve liturgiai utalások feltárását Szebelédi Zsolt végezte.

S végül néhány szó a szövegkorpusz döntő eleméről, Chrysostome Jourdain francia fordításáról. Nem lehet, nem is kell, hogy tisztünk legyen ítéletet alkotni Rákóczi szövegéről. Ezt megtették már mások, különböző szempontok alapján. Mi magunk teljes mértékben egyetértünk Tüskés Gábornak tanulmányában is többször kifejtett értékelésével, miszerint a *Confessio peccatoris* a kora újkori irodalom mindeddig méltatlanul keveset

említett, több rétegű, igen jelentős alkotása. Amennyiben ezen alapállásból vizsgáljuk Jourdain kéziratát, örömmel állapíthatjuk meg, hogy a mű (illetve annak friss kiadása) nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy Rákóczi alkotása az őt megillető helyre kerüljön. Nem kis mértékben a kiadást előkészítő kollektíva hozzájárulásának köszönhetően Jourdain fordítása veretes, de nem túlbonyolított francia nyelven szól hozzánk, 21. századi olvasókhoz, megbízhatóan kezeli a 18. század közepére már igen kifinomult francia irodalmi-filozófiai diskurzust, képes követni Rákóczi hangjának (lelkének) minden rezdülését. Meglátásunk szerint a szem könnyen hozzászokik a helyesírás sajátosságaihoz, és nem kell felsőfokú francia nyelvtudás vagy a régi francia szövegekben való különösebb jártasság ahhoz, hogy a kiadás elérje a Rákóczi által is áhított célt, vagyis magas irodalmi értékű, egyúttal élvezetes olvasmánnyá épülésünkre váljon.

Zárásként pedig idekívánkozik az a megállapítás, hogy e hatalmas vállalkozás sikere nem kis mértékben köszönhető annak, hogy az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya szoros, mondhatni baráti kapcsolatokat ápol a hazai és külföldi tudományos műhelyekkel, igyekszik tevékenységébe bevonni azok kutatóit, épít eredményeikre, s ezzel megteremtí az igazi összefogás lehetőségét.

Szász Géza

Fazekas Mihály

Szerkesztette Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton
Studia Litteraria: Irodalom- és kultúratudományi folyóirat, 59, 3–4. sz. (2020), 274 l.

Az elmúlt években minden bizonnyal két irodalomtörténész, Debreczeni Attila és Szilágyi Márton tette a legtöbbet Fazekas Mihály új kritikai kiadásának megalapozásáért, jóllehet a „perújrafelvételt” sürgették Borbély Szilárd törekvései is.¹ A folyóiratszám *Szerkesztői előszavában* Szilágyi Márton „rangrejtett klasszikusról” szól – és ez a kurtá minősítés hatásosabb üzenetet közvetít a tágabb közönséghez, mint egy lexikoncikk –, s patinás cégéerként rögzíti a Csokonai árnyékában meghúzódó Fazekas valóságos rangját, akit kortársai sem ismerhettek érdeme szerint.

* A szerző a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár és a Debreceni Református Kollégium Múzeumának nyugalmazott igazgatója.

1 TAKÁTS József, „Három bolond nap, Fazekas Mihály: *Lúdas Matyi*”, *Forrás* 53, 1. sz. (2021): 105–111. Nem minden ok nélkül nevezi extravagánsnak Borbély Szilárd témába vágó írásait, mert az utóbbi szerző értelmezésében a „szöveg morális tanítása a rendi patriarchális világ megerősítésére irányul.” Az értelmezési keretek tágításának nem használtak azok a megközelítései sem, melyek értelmében Döbrögi a közösség szolgálatában filantrópként lép fel egy árdrágító suhanc ellenében. Lásd: BORBÉLY Szilárd, „Debre és Döbrö: Jegyzések és emlétek a *Lúdas Matyi* olvasásához”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit és BÁRÁNY Tibor, 180–187 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009).

Debreczeni Attila *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez* című tanulmányát Julow Viktor „életrajzi-kronológiai” szemléletével indítja, míg az általa kialakított új értelmezői kontextus négy sarokpontban rögzíthető: a *Poézis*, az *Erkölc*s, a *Tudományok* és az *Önértelmezés* fogalmi köré.² A költő kéziratban maradt *Aprótseprősegeinek* lényegével és kompozíciós elveivel így a *Poézis* alfejezetében találkozunk, mely kéziratköteg *Ajánló verse* a kor egyik neuralgikus pontjára, az igaztalan kritikusra utal. Az irodalmi élet verstanti vitáihoz és pereihez, pártos-tüskés bozótosba vezet *Az én poézisom* című költemény is, amely a „felkent” lantosok izlésdiktátumát vitatja. Fazekas „Miniatűr ars poeticá”-jának hangszerkatalógusa a magyar kultúra kasztrendszeres hierarchiájáról is tudósít, mellyel összefüggésben a költő kétségek között is felszólal az „alja nép” érdekében – mielőtt „e’ per valamerre ledülne”. Azt a köznépet érinti ez mélységesen, melyet a *Debreceni Grammatika* a köd-közösség részének tekintett. „Már azokat ma tzigány ’s köldús szájába valóknak / Hirdetik” – mondja a magyaros rímek aktuális megítéléséről a klasszikusok pompás tógája és metrumai mögé húzódo Fazekas Mihály.

A Lúdas Matyi olvasatai

A *Lúdas Matyi* példázatával az *Erkölc*s alfejezetében találkozunk, amely Debreczeni Attila szerint „megalapozottan vonható a legáltalánosabb morálteológiai összefüggések körébe”, így az erkölcs a mű „közvetlen tárgya és legfőbb vonatkozási pontja” (30). Fazekas esetében nincs ennél jogosultabb felvetés, de a döntő kérdés mégis inkább az lehet, hogy miféle morálteológiát értsünk ezalatt? A református tanítások egyes (Kálvin által rögzített) kritikus esetek kivételével (amelyekben az Úr szabadítót küld, vagy egy Magisztrátus száll szembe a zsarnokkal) nyilván nem szólíhattak békétlenségre a fennálló renddel szemben. Debrecenben azonban már Melius püspök élesen megkülönböztette a törvényt az igazságtól, amikor kimondta: „Most a’ Verbóczi decretoma szóll, halgat az Istené a’ pad alatt.”³ Melius glosszája Sámuel I. könyve 12, 5–6 textusához íródott. Félreértelmezésére esélyünk sem lehet, mert a reformátor kőbe véshető szavait az alábbi pontosítás előzi meg: „Sámuel azt kevénnia, hogy Isten az ű igaz törvenie szerint tegien iteletet es törvent.” A történet korfordulót jelez: Izrael utolsó nagy bírása felkeni az uralkodót, aki átveszi az ítélezést, megváltozik az ősi jogrend. Debrecen tehát nem véletlenül adta ki törvénykönyvként a *Lex politica Dei* című bibliai törvénykivonatot, annak bizonyosságaként, hogy a *Tripartitumnál* ismer magasabb rendű szabályozást.⁴

2 Az újabb irodalomból egyebek között Bíró Ferenc és Bécsy Ágnes műveit említi a szerző, aki saját munkáival is jelentősen hozzájárult az új megközelítésekhez. Lásd: DEBRECZENI Attila, „A »kötött ihletek« költője: Fazekas Mihály, Cs. et F.”, *Tiszatáj* 52, 12. sz. (1998): 1–16; DEBRECZENI Attila, „Egy új Fazekas-kiadás alapvetése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 661–694.

3 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, kiad. Ötvös László (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010), 57.

4 *Lex Politica Dei, Azaz Mindenféle Törvények...* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1610). – RMNY 992 és 993.

A Werbőczyhez viszonyulás azért is fontos részlet, mert Szilágyi Márton a szerző esetleges üzenetei szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a *Lúdas Matyi* 1817-es kiadásában már szerepel egy utalás Werbőczyre, sőt a cselekmény a Dózsa-féle parasztháborúk kegyetlenkedései korába, azaz „a jogtalanság és zabolátlanság” törvénytelen világába helyeződik. A *Lex Politica Dei* legelső lapjain olvasható a szolgákról és a gazdákról szóló alfejezet (a *Polgari Törvények* 4–8. oldalán), amely kimondja a puritánok által is hangoztatott tételt a jobbágyrendszer bírálatában: saját nemzetből valót tilos rabként tartani. Miközben a szolgákat engedelmességre, hosszú tűrésre és hűséges munkára inti, az urakat arra figyelmezteti, hogy „ha neked szolgád vagyon úgy tartsd mint atyádfiát”. „Ti Urak, igassággal és egyenlőséggel legyetek a ti szolgaitokhoz, tudván hogy tinektek is Uratok vagyon mennyekben.”

Bár a puritánok éles társadalomkritikája a 18. században nem kaphatott nyomdafestéket, a városban mélyen rögzültek a jobbágyrendszert illető morális állásfoglalásaik, mint ahogy még a 19. század közepén is gyakorlatban volt a házi istentiszteletek puritán szokása.⁵ Komáromi Csipkés György nyomtatásban megjelent prédikációjában az alábbi mondat olvasható: „keresztyén testvéreidet kegyetlen szolgaságba taszítottad, jobbágyokká és pórokká”.⁶ A bibliafordító nyelvhasználatára (dédunokája) Domokos Lajos főbíró konkrét idézettel is hivatkozik 1795-ben, a *Debreceni Grammatikában*. Ha a helyi nyomda egészen a 18. század végéig, a cenzúra packázásai miatt gyakran kortárs művek helyett nem adta volna ki folyamatosan a puritán kegyességi irodalmat – vagy mindez bármi más okból feledésbe merült volna –, a kollégiumi diákok 1793. évi vizsgakérdései között akkor is ott szerepelt: „mutassa be, hogy természetes állapotában minden ember egyenlő”.⁷ Ha tehát Fazekas morálteológiai háttérét keressük, abban a szöveggörnyezetben találhatjuk, amelyben a szolgát nem csupán hűségre és engedelmességre intik, hanem urát is arra kötelezik, hogy őt „attyafának”, azaz embertársának tekintse. Itt is jelen van tehát a dolgok több nézőpontból történő vizsgálata, amely valóban okot adhat a *Lúdas Matyi* többféle értelmezésére.

Debreceni Attila tanulmánya értelmében a történet Julow Viktor-féle „képviselői-osztályharcos” megközelítésének és a „demokratiai iránymű” koncepciójának lebontását „az újabb szakirodalom már elvégezte” (24). Bár valóságnak többnyire azt tartjuk, amit egy-egy adott korszak diskurzusa annak tekint, úgy vélem, hogy egyes 19. századi értelmezéseknek lehetnek lebonthatatlan pillérei. Fazekas enigmatikus művének el-

5 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, „Egy Keresztyén Respublika, Debrecen”, in *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin és LAPIS József, 74–89 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020), 85., és a 94. jegyzetpont.

6 BARCZA József, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 56.

7 Az 1793. évi vizsgakérdések forrásközlését lásd: G[ÁBORJÁNI] SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996), 241. A vizsgakérdés fenti mondata szinte betű szerint megtalálható Martonfalvi György (1670-es) Amesius kommentárjában. A kommentár állításai: „1. mert az ember csak más teremtményekre kapott hatalmat, az embertársára nem, 2. mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből jobbágyai, 3. mert minden ember egyenlő természettől fogva.” Lásd: BARCZA, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története*, 55.

ső közreadója, Kerekes professzor és más kortársak, végül az analfabéta Martzi kanász érzületeit és „olvasatát” megalapozhatta, hogy a szerző meggyőzően szóló Döbrögi ég-be kiáltó önkényéről,⁸ így a rokonszenv ezáltal is az áldozat és bosszúja mellé sorakozhat, míg a bűnöst a válaszlépések brutalitása mellett bűneinek belátása – azaz megbánása is – méltóvá teheti az isteni kegyelemre.

Fazekas jól ismerte maga körül a „befogadói horizontot” (Szilágyi Márton kifejezése, 73) így az újabb megközelítések már ezért sem érvényteleníthetik a kortársakét.⁹ A mottó, az előszó és az utolsó strófa akár kódokat nyitó kulcs, akár „engedmény a kor-nak”, utólag legfeljebb gazdagíthatta a főszöveg olvasatának önmagában is többértű lehetőségeit. A szüzsé a maga korában azért is döntő lehetett, mert kevesen hihették el a fügefalevelnyi előszónak, hogy „elmúlt a vad idő”. Nem véletlenül érzékelték e műben arisztokratizmus elleni szatirikus üzenetet gróf Dessewffy József,¹⁰ Batsányi János¹¹ és mások, ezért nyilváníthatta Toldy Ferenc „az első demokratiai iránydarabnak”, amelyben „az elnyomott nép egyik embere keserű bosszút áll a zsarnok földesúron”.¹² A sokféle megközelítés láttán felmerülhet a kérdés: vajon Fazekas Mihály tudatosan érte azt el, hogy az olvasó arra gondoljon, amit ő tulajdonképpen nem írt le? Bár ez lehetséges volna, mégis nyilvánvalóan leírt annyit, amennyi ehhez bőven elég volt.

Számomra a történet legnyugtalanítóbb részlete a medvés hasonlat, melynek értelmében Matyi, „az én szülöttem [...] [aki] becsületet tanulni ment Kazinczy Ferenc úrhoz”, a „mi fíjunk” a „mi Matyink” talán nem minden ok nélkül hasonlíttatik megkínzott, nevetségessé tett izomkolosszushoz. Aki látott már medvét láncon, vaskarikával orrában, melyet tüzes parázson tanítottak zenére emelgetni lábát, töprenghet a robbanásveszélyes képen: „Bátran eleresztem azért én / Döbrögi Mátyását, mint medvét, melly vadonából / Emberi kézre került, és már Gazdája dudáján / Úgy illeg billeg, hogy rajta akárki nevethet”. És vajon az emberi kéz beavatkozása a tüzes parázusra vagy az ötven botra értendő? És ha Döbrögi hat sorban 252 karakterrel főhőssé avanzsálhat,

8 „Azt tartotta, [Döbrögi] hogy ott neki a' Felső se parantsol; / A' mit akart a' vólt Törvény, 's tetszése Igazság. – / A' Portékáknak maga szokta kiszabni az árat, / És a' melly Darabért többet mert kérni az Áros, / Elconfiscáltatta, meg is büntette keményen. / Hogyha pedig nétán más óltsón vett meg akármit / És neki megtetszett, tsak azért kivetette belőlle”.

9 A kor viszonyaihoz adalék lehet egyebek között *Az elnyomott jobbágyok Miatyánkja*. Lásd: BÁN Imre és JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 151–153.

10 Gróf Dessewffy József „a gőgös Aristocratizmus ellen való satyra”-ként jellemzi a művet. Gróf Dessewffy József Kazinczynak, Kassa, 1816. jan. 20., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 13:428. A továbbiakban KazLev + kötetszám.

11 „[...] a' hír szájról szájra menvén, az effélék a' föld népére nem jó be nyomást tesznek; és így Ludas Matyiban a' sok satyricus kifejezések az aristocrazia és földesurak ellen talán el is maradhattak volna.” KOZOCSA Sándor, „A *Ludas Matyi* kiadások története”, *Magyar Könyvszemle* 62 (1938): 123–130, 125.

12 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban*, 2 köt. (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1872), 1:125

Matyi valóban nyomtalanul eltűnt a történetből? Hiszen itt billeg e nagyon csekély terjedelmű, mégis „monumentális”¹³ történet iménti négy sorában és 177 karakterében.¹⁴

Az alkotó több szempontú megközelítéseire ugyanakkor az is jellemző, hogy Matyi pökhendi sihederként jelenik meg a vásárban, így nem különösebben meglepő, hogy Kazinczy olvasatában¹⁵ az volt a botozás egyetlen említésre méltó indoka, hogy elmaradt a földesúr illő megsüvegelése. Ez a valóban létező többértelműség olyan megközelítésekhez is elvezetett, melyek szerint az „archaikus eredetű mese” egyidejűleg két egymással ellentétes beavatási történetet foglal magában, amely mindkét érintett identitásváltozásával jár.¹⁶ Takáts József, akinek értelmezési kísérletére a tematikus számban éppen Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet, a példázat és a komédia együttes jelenlétét érzékeli – és a hagyományos olvasatok mellett érvelve – a komédia hatásos műfaji kulcsát kínálja titkok nyitjaként.

Kétségkívül számos maradandó elemet hordoz Szilágyi Márton *Textológiai megfontolások és poétikai tanulságok* című tanulmánya.¹⁷ Ez az írás hitelesen vázolja a szövegnek Csokonai *Dorottya*jához fűződő kapcsolatát, körültekintően vizsgálja keletkezésének és fogadtatásának körülményeit. Érvényes felismerése, hogy Döbrögi bűne és bűnhődése után az ő „megigazulása” a mű egyik lényegi üzenete. Ezt közreadóként már Kerekes Ferenc is így gondolta. Mivel a 18. század végi magyar értelmiség és nemesség okult a francia forradalomból (más lehetőség nem lévén), Döbrögi kezébe került a megoldás kulcsa: „példásan” meg kellett javulnia. Mint ahogy a Fazekas által nem is sejtett valóságban a reformkor nemessége is „megigazult”, azaz „példátlanul példásan” felszabadította jobbágyait. Ehhez a félelem, az 1831-es koleralázadás paraszti brutalitása is hozzájárulhatott. A „vad idő” tehát nem ért véget, így a barbár múlt és a pompás jelen összehasonlítását nincs okunk (évszázadok múlva sem lesz) különösebben komolyan venni. Véleményem szerint a másik lényegi üzenet, hogy a Dózsa-féle parasztháború kegyetlenül jogellenes és „zabolátlan” emlékezte ellenére Fazekas szerzői előszavában a „felső rend” is alaposan megkapja a magáét: az igazság lábbal tiprásának és erőszakosságának leírását,¹⁸ majd a zabolátlan jeltőt is. Az utóbbit ráadásul a címadó hős

13 JULOW Viktor, *Fazekas Mihály* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1982), 309.

14 Borbély Szilárd idézett tanulmánya szerint „az alsóbb néposztályokkal való közösségvállalás [...] távol áll a *Lúdas Matyi* textusától”. Valójában az elnyomottak iránti együttérzés Fazekastól sem a *Lúdas Matyi*, sem más művei alapján nem tagadható meg. Debreczeni Attila a tematikus szám *Kegyelem és törvény* c. alfejezetben említi – az életmű más pontjain is felbukkanó tanulságként – , hogy *A’ meg elégedés* című versben megjelenik „a’ porig nyomattatott nép”, illetve a gátlástalan, kevély „emberi vér szopok” témája.

15 Lásd Kazinczy Berzsenyihez 1815. december 18-án írott levelét: „Azt beszéllek ezek az ömlő hexametek, hogy Lúdas Matyit, minthogy neki süveget nem vett, Döbrögi megverette.” *KazLev* XIII, 321–324, hozzáférés: 2021.12.01, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_lev_3060_k.

16 MÉSZÁROS György, „Beavatás, liminalitás és struktúra, Fazekas Mihály *Lúdas Matyijának* újraolvasása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 202–209.

17 Korábbi változata: SZILÁGYI Márton, „Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály *Lúdas Matyija*”, in SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, 164–182 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

18 Tehát nem az „alsó rend” kritizáltatik, amelynek „Hajdan ütlekkel magyarálták a’ mi Atyáink / Hogy mi az alsó rend törvénye? kinél az igasság? / A’ ki erősebb volt, ugyan az kényyére bitangolt.” A bitung (‘hadisarc’) Fazekas főhadnagy közép-felnémet eredetű katonai szakkifejezése.

felmagasztalásával egyidejűleg: „[...] oroszlány / Szíve kevésnek vólt, hogy mint Matyi vissza pofozza, / A' mi goromba tsapást vett a' zabolátlan erőtől”.

A tematikus számról

A *Versek* című fejezet első tanulmányában Vaderna Gábor *Az én poézisom* címmel írt Fazekas költészetének líratörténeti helyéről. Olykor szubjektív hangon enged betekintést szakmája szépségeibe, szellemesen részletezve Fazekas ironikus játékait a verstani hagyományokkal. Láttatja az „irodalom közérthetőségére” és – a Kalendáriumok révén – a költészet társadalmasítására irányuló törekvését is. Kiemeli a Debreceni Kollégium számos egykori neveltjének rokon felfogását a kultúra eredendő heterogenitása és ezen belül a népi irányvétel létjogosultsága terén. (Kazinczy főként az utóbbit sorolta a „boldogtalan debreceni gusztus”¹⁹ körébe.) Az egzakt tudományokban jeleskedő Kerekes professzor előszavának sokat dicsért imitációs készsége egyúttal arra is rámutat, hogy a Kollégium poétikai-verstani szempontból elfogadható munkát végzett.

Hovánszki Mária *F. et Cs. avagy A' Reményhez és A' Pillangóhoz Fazekas-módra* című írása Csokonai formai és intertextuális hatását is kimutatja barátjának két költeményében. Hangsúlyozza a zenei inspiráció szerepét és jellegét a mindkét költő által bravúrosan használt versformák háttérében. Mint megállapítja, „a dallam segítségével az előzetes szövegtudatra való rájátszás, ezzel a humor alkalmazása alapvetően közköltészetre jellemző alkotásmód” (102). Ezzel elérkeztünk a téma termékeny kutatója, Csörsz Rumén István *Kánaán és Mars-mező* című tanulmányához, amely Fazekas két legfontosabb közköltési háttérű versével foglalkozik. A magyar közköltészet (általa „régészeti terepmunkához” hasonlított) kutatása hatalmas nyereséggel jár, feltárja a hajdani közösségeket éltető kultúrát, amely látszólag nyomtalanul tűnt el a szemünk elől, holott valójában táplálkozunk belőle. A közköltészeti gyökerekre ismert példát kínál a gazdag háttérükkel együtt elemzett versek egyike, a *Hortobágyi dal*, a földi Kánaán-toposzával, amelynek *szolga-dolga* („uraság a' dolga / – Nem lebernyes szolga”) rímpárja Aranynál és Adynál is felcsendül. A másik vers a *Katonai búcsúének*, a „Márs műhelyén / Vér mezején / Gyakran izzadó seregek” témájával, melynek vérszomjas rokonságához viszonyított különlegessége, hogy a „műfaj egyik gyöngyszeme [...] a békés otthoni életbe” készülődik (124).

Az olvasó számára mindig öröm, ha egy-egy írás a szakzsargon használatán túli eszközökkel is nyilvánvalóvá teszi tudományos karakterét. Ilyen értelemben is hatásos Gulyás Juditnak *A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása* alcímű tanulmánya, amely Fazekas művével, mint a „19. századi magyar kultúra egyik legnépszerűbb” (130) szövegével és annak „expanziójával” foglalkozik. Az általa vizsgált legvalószínűbb olvasat szerint a mű szüzséje „a trufa műfaja alá tartozó mesetípushoz sorolható” (131), melynek kelet-európai variánsaiban a jobbágyság közegébe épül a

19 Kazinczy Kiss Jánosnak, Bacchusznak pataki hegyeiről, 1794. okt. 6., in *KazLev* II, 385, 453. sz.

történet, „és brutalitásával a hatalmi viszonyokból fakadó igazságtalanságok [...] kompenzációját valósítja meg” (130). Értelmezésében a másik műfaji kontextust a Phaederus-móttó jelezheti, amely célzottan a latinul értő Döbrögieket figyelmezteti az alantasokkal való rossz bánásmód veszélyeire, a lehetséges bosszúra. Ismét Fazekas dupla fenekű bőrröndjének kettős játékait láthatjuk ebben? Noha a fenyegető üzenet egyértelműen a hatalmával visszaélő földesúrhoz szól, arra a kérdésre, hogy ki tekinthető a mű „hősének”, Gulyás Judit úgy véli, hogy a címadással meglehetősen egyértelmű választ adott az alkotó.

A *Kalendárium* című fejezetben Mikos Éva *Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolatait* elemzi. A hasznos és kellemes időtöltésre szánt, babonaellenes kalendáriumi szövegek olykor egyaránt sorolhatók az anekdota és az erkölcsi példázat műfajába is, miközben a tréfa, a fabula világából kölcsönöznek humoros elemeket. A közölt írások nagyobb része német eredetű kalendáriumi vándortörténet, Fazekas szerzősége egyszer sem igazolható, sőt több esetben kizárható. A népfelvilágosító kiadványok általában szorgalmas, okosan gazdálkodó, takarékos és a hatalomnak engedelmeskedő polgárokat kívántak nevelni, de az efféle történetek „kissé leegyszerűsített világképében a bűn nem maradhat megtorlatlanul, [...] még azon az áron is, hogy a megtorlás olykor kegyetlenebb, mint az elkövetett vétség” (175). A műfaj művelőinek esetleges „hátsó szándékaival” kapcsolatban ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a német kutatás a köznép szórakoztatására szánt példázatos-tréfás mesék, a Schwankok segítségével rekonstruálta a korabeli társadalom számos problémáját.

Vargha Katalin *A Debreczeni Magyar Kalendárium verses rejtvényeinek műfaját és szövegpárhuzamait* ismerteti. Bár textológiai megfontolásból ezek az írások a „bizonytalan szerzőségű” minősítést kapták, megállapítja, hogy jelenleg a tíz év során közölt 48 rejtvény egyike sem azonosítható a költő szerzeményeként, sőt e szerzőséget néhány esetben szintén kizárhatjuk. Rögzíti ugyanakkor, hogy a kollégiumi diákság poétikai gyakorlataihoz tartozott a „rejtett szók” írása is, ezek a rejtvények azonban nem találtak utat a népi kultúrába.

Zsoldos Endre *Csillagászat és kortan* alcímű munkája megerősíti, hogy Fazekas szerette a csillagászatot, és ismerte korának fontosabb nemzetközi eredményeit. A szerző felderítette néhány kalendáriumi szöveg eredeti forrását, majd akkurátusan ellenőrzött minden egyes műveletet és adatot, korrigálva a számítási, sajtó-, illetve a közérthetőség érdekében végzett egyszerűsítésekből eredő hibákat.

A kötetet a *Kontextus* című fejezetben Imre Mihály *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai* című, kismonográfiával vetekedő tanulmánya zárja, jelezve az európai hatásokat, áttekintve a műfaj hazai recepcióját, szemléleti vonásait és kéziratos forrásait is. Betekintést ad Vári Mihálytól Kármán Józsefíg a műfaj számos képviselőjének munkásságába, akik a természetet Isten „lenyűgöző műalkotásának” tekintették. Említést érdemel, hogy Fazekas Mihály egyetlen tógás évében megismerhette Hatvani István professzort, akinek nyomtatott debreceni tankönyvében erősen megmutatkozik a tárgyalt szemlélet. Már Debreczeni Attila idézett tanulmánya felhívja a figyelmet Fazekas költészetében a természet „gyönyörűségeinek mikrovilágára”, ugyanakkor jelzi, hogy a költő tágabb és más pályán jár mint Szőnyi Benjámin, mert életműve „egyedi-

ségét [...] ironia és a játékoság” jellemzi, amely „termékeny feszültségben áll a hagyományban gyökerező szemléletmód méltóságával” (54).

Végezetül sajnálhatjuk, hogy a *Magyar Fűvészkönyv* legújabb értékelése ezúttal nem készülhetett el. Mindenesetre a kötet több pontján felbukkanó témák – egyebek között a katonaság vagy a kollégiumi diákság szerepe az irodalmi szocializáció, illetve a néprajz területén – sokakra hatnak majd. A tárgyalt interdiszciplináris, tematikus szám az új kritikai kiadás alapos előkészítésének fontos részlete, egyben a „perújrafelvétel” kezdeményezőinek komoly eredménye. Hozadéka több területen gazdagították tudásunkat, noha az új termékeny gondolatok számottevő részéről említést sem tehet egy könyvismertetés.

Gáborjáni Szabó Botond

Angyalosi Gergely: Az állandó és a változó. Tanulmányok és kritikák

MIT füzetek 8

Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2020, 328 l.

Ha ebben a rovatban címet lehetne adni egy kritikának, akkor az első felmerülő ötlet az lenne, hogy „Barthes-tól Barthes-ig”. Angyalosi Gergely érdeklődésének, habitusának, erudíciójának tükrében remekül kiegészítenék egymást a kötet címével, hiszen a francia filozófus egyszerre képviseli az állandóságot és a változást a magyar irodalomtörténész-esztéta pályáján és gondolkodásában. Ha csak a kötet felépítését nézzük, akkor is feltűnik, hogy az első tanulmánynak éppúgy Roland Barthes a hőse, mint a kötetet záró interjúnak. S mivel az utóbbi műfaját, hangvételét tekintve kakukktojásnak tűnik a többé-kevésbé értekező prózai nyelven írt szövegek között, ezért valószínűsíthető, hogy a szerzőnek komoly oka volt arra, hogy mégis helyet kapott a kötetben. Ez pedig minden bizonnyal az, hogy Angyalosi ebben mondja azt az öt kérdező Tardos Károlynak, hogy „személyisége közvetlen hatása óriási volt, legalábbis rám” (303), vagyis erős személyes szellemi-lel-

ki érintettségéről lehet szó. Barthes közvetlen, személyes kisugárzásán túl ez alighanem a gondolkodói alkat rokonságában is megfigyelhető.

Az első, *Barthes és Magyarország* című tanulmányban esik szó arról a kötetről, mely még 1971-ben jelent meg, és viszonylag kis terjedelemben próbálkozott azzal, hogy bemutassa a francia gondolkodó munkásságát. A fizikai határok arra kényszerítették a szerkesztőt, hogy Barthes gondolkodásának minél több oldalát bemutassák, vagyis elkerülhetetlen lett a sokféleség, a tematikus egység hiánya. Barthes azonban azzal hidalta át az ebből adódó nehézséget, hogy ebben a „saját elméleti munkájának jellemvonására” (22) mutatott rá, és „ezzel kapcsolatban feltesz néhány gyümölcsöző kérdést: mi az, hogy téma? Miért biztosítsunk kiváltságot valamely mű »egységének«? Miért ne tulajdonítsunk új, forradalmi értéket a töredékes, szétszórt – és bizonyos értelemben – *széttört* jelentéseknek? Miért ne tekinthetnénk

új értéknek az emberi szubjektum és az írás működés módjának *pluralitását*?” (22.)

Azért is igen tanulságosak ezek a kérdések Angyalosi kötetének vonatkozásában, mert ezt is sokféleség jellemzi, több téma, több műfaj jelenléte. Az első blokkban tanulmányok olvashatók azokról a francia szerzőkről, akik Barthes mellett még nagy hatást gyakoroltak Angyalosi gondolkodására: Derridáról, Todorovról (kettő is) és Gennette-ről. A második nagyobb részben első pillantásra akár éles váltást is detektálhatánk, hiszen ebben a magyar modernség különböző változatairól, jelenségeiről, szerzőiről van szó. Találhatók itt tanulmányok a magyar szecesszióról, impresszionizmusról, Adyról, Füst Milánról, Babitsról, Krúdyról, Móriczról, József Attiláról, Pilinszkyről, Nemes Nagy Ágnesről és – ismét csak egy kakukktójásba botlunk – Borbély Szilárdról. A harmadik nagyobb egység pedig könyvkritikákat tartalmaz, s talán itt találkozunk a legnagyobb változatossággal. Vannak itt hosszabb és rövidebb kritikák, irodalmi műveket szemlélők és szakmai munkákat recenziálókat egyaránt. A Függelékben pedig a már említett interjú.

Azt is mondhatjuk, hogy a kötet felépítése, jellege nem éppen azt az irányt követi, amit szakmai berkekben a legmagasabbra értékelnek, ahol a monográfia és a tematikus tanulmánykötetek jelentik a szakmai teljesítmény csúcát. Ha azonban végigtekintünk Angyalosi pályafutásán, arra lehetünk figyelmesek, hogy viszonylag kevés efféle könyve jelent meg (Lukácsról, Derridáról, Barthes-ról és Ignotusról), és többségben vannak az efféle szabálytalan, a sokféleség jelentésteremtő erejét szabadon engedő, plurális kötetek. Sajátos gondolkodói alkat, értelmiségi éthosz érhető ebben tetten, a szellem rugalmassága és az állandó kíváncsiság – melyek sehogyan sem szoríthatók a tudományos ügymenet szokásos korlátai közé.

Persze, túlzás lenne mindezt Barthes magyarországi kötetének a számlájára írni, noha kétségtelen, hogy a párhuzam erősen motivált. De az alkalmiságon túl Barthes pályafutása, annak szerteágazó érdeklődési iránya, számos területen (szociológia, divat, fotográfia, irodalom, történelem) végzett kutatásai, elemzései is azt a gyanút erősítik, hogy korántsem véletlen, hogy Angyalosi afféle háziszentjévé avanszált – aki szintén több területen otthonos: irodalomtörténetben, filozófiában, esztétikában, művészettörténetben, kortárs irodalomban. De talán még ezt is az esetlegesség számlájára írhatnánk, ha nem lenne ott két dolog, ami Barthes-nál minden tudományos vizsgáladást megelőz, és egyszersmind lehetőségfeltételül is szolgál számukra: az egyik a humanista elköteleződés, a másik pedig a kérdezés fontossága. A kötetben mindkettő többször is, többféle kontextusban előkerül, vagyis erősen valószínűsíthető, hogy Angyalosi számára fontos mozzanatokról van szó.

Az előszónak *A modernség útvesztőiben* a címe, mely egyrészt behatárolja a kötet írásainak horizontját, másrészt világossá teszi, hogy nehéz itt utakat találni, az értelmező inkább kísérletezik, keresgél, és nem lepődik meg, ha eltéved. (Ez az éthosz, filológusi-kritikusi magatartás egyébként is jellemző a kötet szerzőjére.) Ebből következően elutasítja az irodalom fejlődéselvű irodalomtörténet-szi és kritikusi felfogását, helyett a Foucault-féle diszkurzív formációk elgondolását tartja gyümölcsözőnek a különböző irányzatok és jelenségek értelmezése során. A modernséget nem kritériumnak tekinti, és főleg nem egyértelműen pozitívnak, de arra is felhívja a figyelmet, hogy a „modernség értékeit pusztító oldala elleni lázadás magának a modernség történetének a része” (12), a modernség fogalmába tehát saját magának a megkérdőjelezése is befér – találó tehát az útvesztő metaforája.

Az első, francia blokk mintha kilógna egy kicsit a másik kettő közül, hiszen azok kizárólag magyar szerzőkkel, magyar irodalommal foglalkoznak, de már a Barthes-tanulmányból is kiderül, hogy van kapcsolat. Nem csupán az a pár hónap, amit Barthes francia lektorként Magyarországon töltött, hanem egyáltalán a jelenléte, az iránta való érdeklődés, melynek első jelei közé tartozik a már említett kötet is, melyhez maga a szerző írt előszót. „Barthes hangnemváltás nélkül fordul a magyar olvasóhoz, mintha a vasfüggöny nem is léteznék, mintha Kelet-Közép-Európában is olyan szabadon lehetne gondolkodni és beszélni, mint Franciaországban” (23) – írja Angyalosi, és ugyan hozzáteszi: ennek az oka valószínűleg a nyugati értelmiség reménykedése volt abban, hogy a keleti blokk demokratizálódhat, liberalizálódhat, de ebben a gesztusban talán azt is detektálhatjuk, hogy Barthes egyenrangú félként kezelte a magyar olvasóközönséget, és nem volt hajlandó tudomást venni azokról az erőkről, melyek arrongánsan határok közé szorítanák a szellem párbeszédét.

Derrida aligha maradhatna ki egy Angyalosi-féle franciás blokkból, hiszen vele is legalább annyi ideje foglalkozik, mint Barthes-tal. A retorikailag remekül felépített szöveg egy személyes emlékekkel vezeti fel az igazság és a hazugság problémáját: azzal a képeslappal, amit a szerző még ifjú szerkesztőként Esterházy Pétertől kapott, aki visszautasított egy felkérést. De ezt is a rá jellemző módon, szellemeesen és kedvesen: „kedvem volna, de időm – így hazudom, és ez igaz: – nincs” (29). Angyalosi aztán ebből kiindulva elemzi az igazság és a hazugság problémáját Derridánál, sőt megvizsgálja a kérdést Szent Ágostonnál, Platónnál, Szent Tamásnál, Kantnál, Rousseaunál, majd alaposan utánajár annak, hogyan is érthetjük a híres-hírhedt szöveghelyet Lukácsnál *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában: „hogy lehetséges, mint Razumihin

mondja a Raszkolnyikovban (sic!), az igazsághoz keresztülhazudnunk magunkat.” (37.) Angyalosi meggyőzően bizonyítja, hogy Lukács alighanem a *Bűn és bűnhődés* rossz fordítását olvashatta; az angol, a francia és a német fordításokban nem *hazugság* áll az adott szöveghelyen, hanem *tévedés, tévelygés, badar beszéd*. Tekintve, hogy a magyar szellemtörténet egyik kiemelt alakjának egyik legfontosabb szöveghelyéről van szó, korántsem tét nélküli, hogy mit is értünk hazugságon. A tanulmány végül az Esterházy-képeslappal való reflexióval zárul: „Úgy mondott igazat, hogy közben nem mutatta magát érinthetetlennek a hazugságtól. Őszinte volt, ám brutalitás s önhietség nélkül.” (41)

A következő blokkban kifejezetten a magyar moderniségről szóló tanulmányok találhatóak. Különösen érdekes *Az impresszionizmus mint világnézet és ízlés* című, mely ugyan valóban az impresszionizmusról szól, de ezen keresztül Vajda Mihály festészet-tanulmányáról, és valamiről, ami túl van az esztétikán – és itt ismét az éthosz szót érdemes használni. Vajda tanulmánya az 1970-es években született, és kéziratban terjedt, hiszen a hatalom nem adott megjelenési lehetőséget a szerzőnek, és „arra volt eleven példa [...], hogy az aktuális hatalom nem egyszerűen szövegeket, hanem *embereket, személyiségeket tilt be*” (107). Angyalosi annak ellenére tartja figyelemre méltónak a tanulmányt, hogy van egy pont, amelynek kapcsán vitába bocsátkozna vele: ez pedig az impresszionizmus kérdése, „amelyet a tanulmány az »illuzionizmus« végső kiteljesítésének, vagyis a naturalizmus rokonának, nem pedig a vele való szakítás első mozzanatának nevez” (108).

A Változatok disznófeje – Ady és Baudelaire című tanulmány olvastán is világosan látszik, hogy ha Angyalosit foglalkoztat egy probléma, akkor annak igyekszik a legalaposabban utánajárni, utánaolvasni. Ennek során pedig

olyan összefüggésekre bukkan, mint Lukács tévedése a *Bűn és bűnhődés* kapcsolatban, vagy – mint jelen esetben – felmerül az a lehetőség, hogy Ady akár olvashatta is Baudelaire *Kísértések...* című prózaversét, melyben előfordul egy bizonyos Plutus, akinek a leírása emlékeztet Ady disznófejű Nagyurára – noha különbségek is vannak. Továbbá mindkét mű a pénzhez való viszonyt dramatizálja, és ironikusan viszonyulnak „a hagyományos értelemben vett erkölcsi tartás hirdetéséhez” (127).

A *por metamorfózisai* című tanulmány is jó példa arra, hogyan működik a szerző filológusi ösztöne, és milyen koincidenциákra bukkan. Jelen esetben Móricz Zsigmond *Forró mezők* című regényét veti össze Török Gyula *A porban* című regényével, noha bevallja, hogy nem tud filológiai adalékokkal szolgálni arra nézvést, hogy Török regénye gyakorolt-e valamilyen hatást Móriczra. A két regény fő motívuma, a por és annak kulturális-civilizatorikus konnotációi azonban szembetűnő hasonlóságot mutatnak. (Érdemes megjegyezni, hogy Oláh Gábor 1914-es *Szegény magyarok* című regényének Debrecenjében is hasonló jelentése van a pornak, mint Töröknél, és Móricz egészen biztosan ismerte Oláh egy-egy művét.)

Az utolsó blokkban Angyalosi kritikus vénája mutatkozik meg, melynek talán egyik legszembetűnőbb vonása az udvariasság. Soha nem dorongol le egy-egy művet, hanem inkább azt emeli ki, amit értékesnek talál benne, rámutat a vitás pontokra, és megpróbálja végiggondolni a szerző álláspontját. Mint ahogyan a Kertész-kritikában is: „ha ebből a szempontból tekintünk mindazokra a kijelentésekre, amelyeket képtelenek vagyunk elfogadni, hirtelen láthatóvá válhat egy másik szempont, egy másik perspektíva, melyből szemlélve felcsillanhat a részleges igazság fénye” (231). Benne van ebben a másik álláspontjának tiszteletben tartása, az ennek végiggondolására való hajlandóság, s az a be-

látás, hogy az igazság a legtöbb esetben csak részleges lehet.

A kritikák között vannak hosszabbak, rövidebbek, és ezt azért is érdemes kiemelni, mert az utóbbiakat tudományos berkekben kevesebbre értéklik, noha aki próbált már pár ezer karakterben írni egy könyvről, az jól tudja, hogy röviden írni sokkal nehezebb, mint amikor van bőven hely kifejtetni egy-egy gondolatot. Alaposan kell szelektálni, frappánsan, velősen kell fogalmazni, úgy, hogy végül mégis kompakt egész kerekedjen ki. Erre példa a fent említett Kertész-kritika a *Végső kocsmáról*, de még ennél is rövidebb a „*Könyvem, most menj...*” című írás Térey János Paul Verlaine *Szaturruszi költemények* című kötetének újrafordításáról. Azért is érdemes erre felhívni a figyelmet, mert sem megjelenése idején (1994; 2015) sem azóta nem esett túl sok szó erről az európai irodalom történetében kiemelt jelentőségű kötetéről. És azért is fontos, mert Térey fordításában más eszmény érhető tetten, mint amihez a magyar olvasóközönség hozzá van szokva: „el akar szakadni a »nyugatos« fordítás-eszménytől, a rímek tűzijátékától és a csengő-bongó zeneiségtől, melynek oltárán oly sokszor áldozták fel a szemantikai effektusokat” (233). Angyalosi nem minden megoldással ért egyet, de megemeli képzeletbeli kalapját a fordító teljesítménye előtt.

Egy másik rövidebb kritika szintén egy ismert és fontos mű újrafordításával foglalkozik: Camus *Az idegen* című regényével, amely elég nagy izgalmat váltott ki megjelenése idején az úgynevezett művelt olvasóközönségből. Érthető, hiszen a magyar kis nyelv, és ritkán nyílik lehetőség klasszikusok újrafordítására. Ennek következtében úgy válnak kultúránk és identitásunk részeivé bizonyos művek, ahogyan és amilyen fordításban olvastuk őket. Az új fordítás új művet, új értelmezési lehetőségeket jelent – ahogyan ez Angyalosi elemzéséből is kiderül, mely kiemeli, hogy a

régihez képest az új Camus-könyv jobban képes reflektálni az első és a második rész különbségére, a főszereplő belső átalakulására.

Számos szövegről nem eshetett szó, de talán a kiemelték is jelzik, hogy komoly filozófiai, esztétikai, irodalomtörténeti teljesítménnyel állunk szemben. Angyalosi két hivatása, az irodalmári és a filozófusi ezúttal is egymást erősítik, és a szerző egyszersmind abból is példát mutat, hogyan lehet használni az elméleti nehézfegyverzetet és a filológiai tudást anélkül,

hogy a szöveg tudálékossá, nehézkesé váljon. Nemcsak tudományos módszer ez, hanem gondolkodói éthosz is: az odafordulás a dolgokhoz, és a párbeszéd kezdeményezése velük. Ennek során – ahogyan Barthes-nál is – nem is annyira a válaszok számítanak, hanem a kérdések, márpedig a jó kérdések megtalálása nehezebb, mint a válaszoké. Jól kérdezni, megnyitni egy horizontot és a nyitottságot fenntartani: különleges felkészültséget, alázatot és tartást igényel. Talán ez a kötet legfontosabb tétje.

Deczki Sarolta

Csehy Zoltán: Arctalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban

Budapest: Reciti, 2020, 240 l.

Csehy Zoltán tavaly év végén megjelent tanulmánykötete egyszerre tekinthető monografikus igényű, szintetizáló munkának és hézagpótló, mintaadó összegzésnek. A szerzőt ezúttal az 1920 utáni kisebbségi, „szlovákiai magyar” kontextusban megragadható önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák érdeklik. Könyvének egy-egy történelmi példájában, revelatív összevetésében a szerző arra kíváncsi, miként lehetséges kisebbségi, regionális, illetve transzkulturális esztétikáról beszélni, pontosabban ez milyen beszédmódokban és szereplehetőségekben ölt ma, vagy öltött korábban testet. Miként lehetett az utóbbi száz esztendőben – ahogyan ő fogalmaz – „irodalommal aládúcolt nemzeti(ségi) pedagógiáról, kisebbségi éinformálásról beszélni” (7), és ehhez miképp találhatunk történeti kapaszkodókat az ekkor létrejött, ám regionálisan (más elcsatolt területekhez, Erdélyhez, Vajdasághoz viszonyítva) a legkevésbé sem kompakt, a több szempontból is hagyománytalan „szlovenszkói” földrajzi térben.

Kötetének címe rétegzett jelentéseket hordoz, ezen túl azonban komplex folyamatszerűséget is takar. Szerzője arctalanság, arcadás, arcrongálás összetett fázisaiban vizsgál egy kisebbségi körülmények közt létrejött, a kezdetekben nehezen artikulálódó, sokáig önazonosságát kereső irodalmat és annak jelenségeit, önláttatási, önmenedzselési stratégiáit, az egyéni életművekben és különböző korszakokban reprezentatívnak gondolt lírai antológiák, szövegválogatások által megképzett diszkurzuserekben, szem előtt tartva centrum(ok) és periféria, önállóság és függés többes viszonzsintjeit, a helyzettudat szerep- és kényszerlehetőségeit, de akár produktív energiáit is.

Már a kötet nyitó tanulmánya fontos kérdésekre keresi a választ: létezik-e a mából tekintve (saját, jól elkülöníthető) nyelve a szlovákiai magyar irodalomnak, netán nyelvei vannak-e, illetve beszélhetünk-e *ma* nyelvi alapon önazonos kisebbségi magyar irodalomról, és ha igen, ezzel mint lehetőséggel él-e, és ho-

gyan él(het) egy-egy kisebbségi alkotó. Csehy nem pusztán a „szlovák–magyar keverékirodalmi jelenségek” (17) genealógiájával foglalkozik, hanem konkrét szövegeken keresztül mutatja be a lehetséges szlovákiai magyar nyelv sajátos vonásait (nyelvi hibridizáció, nyelvjárási elemek, „makaróninyelv” stb.) többek között Bettes István, Grendel Lajos, Tözsér Árpád, Varga Imre, Száz Pál és mások műveiben. Ez az eredetileg 2016-os írás olyan tipológiát is felállít, amelynek tanulságai elméleti keretet biztosítanak a rákövetkező fejezet négy, időben visszatekintő nagytanulmányában a vizsgált irodalomtörténeti jelenségeknek.

A kötet egyik alapvető kiindulási pontja, alapállítása az, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi tér mindenkor átpolitizált tér marad, ugyanakkor a benne helyet kereső alkotó ezen belül is számos énmódozási stratégiával élhet. A tanulmányok éppen erre a „kész” helyzetre adott vagy adható válaszlehetőségeket vizsgálva közelítenek tárgyukhoz, vagyis a kisebbségi író hipotetikus profiljához, miközben a Trianon után kialakult kényszerű nemzeti-ségi kerethez való konkrét viszonyulásokra figyelnek, és a szereplehetőségek elutasítását vagy többes irányú kiaknázását *belépés* vagy *kilépés* binaritásában szemlélik. Kérdés persze, mennyiben lehet valójában kilépni, vagyis hermetikusan távol maradni mindentől a kontextustól. Csehy pontos tipológiája sorra veszi, mi történik akkor, ha egy alkotó némiképp ez utóbbit, a kilépést, vagyis a kisebbségi „arc” feladását választja, például „hiperkulturális” nyelvhasználati modellt követve, vagy alternatív poétikákba „menekülve”.

Fontosabb a kötet vizsgálódási irányából, ha a sokkal gyakoribbat, vagyis a kényszerű/szükségyszerű belépést, a helyzet elfogadását és annak módozatait vizsgáljuk. Ekkor ugyanis több altípusra figyelhetünk fel: egyfelől a „nemzetiségi” kereteket elfogadó alkotó ekképpen vállalt „kisebbségisége” tuda-

tos szerepprojekteken belül érvényesülhet, másfelől pedig bizonyos poétikai innovációkon keresztül is megmutatkozhat. Az előbbi önmagában is többféle viszonyulást tesz lehetővé, amelyek történeti artikulálódásaival számos hazai és nemzetközi szaktanulmány foglalkozott már, akárcsak azok ismert deficitjeivel. Csehy azon túl, hogy ezeket konkrét felvidéki, (cseh)szlovákiai magyar irodalmi példákon keresztül láttatja, elsődlegesen nem érték kategóriákról, hanem *szereplehetőségekről* beszél tipológiájában.

Csehy több írásában is a kollektív belső ballasztokról, az érzelmi hatvány okozta kritikai viszonyulásokról és értékhierarchiáról értekezik a szlovenszkoí magyarság irodalmi élete és annak esetenként felemás recepciója kapcsán. Nincs könnyű helyzetben, a történelmi szituáció adta értelmezések primátusát a két világégés között Szerb Antaltól Márai Sándorig igen sokan hangsúlyozták vagy szükség-szerűnek mondták, s mindez később a valós kritikai recepció egyik legfőbb akadályát jelentette. Babits Mihálynak, erdélyi viszonylatokban ugyan, de épp ezért kellett hangsúlyoznia, hogy „ahol valami okból nehéz a kritika, ott annál szükségesebb. S aki komoly aggodalommal csügg egy serdülő fejlődésén, nem hunyhat szemet hibáira és veszélyeire”. A kötet szerzője mindezen összetett problémakörrel tehát tisztában van, akárcsak a nemzetközi elméleti szakirodalom korábbi eredményeivel is. A Deleuze–Guattari szerzőpáros kisebbségi irodalomra vonatkozó ismert téziseit felhasználva például (mennyiben választhat csak poétikai-nyelvi programot egy kisebbségi alkotó; a nyelv erős „deterritorializációs együtthatója”; a megnyilatkozások óhatatlan kollektív jellege; az irodalmi művek vélt többletfunkciója, másfajta tudat, speciális érzékenység a befogadáskor stb.), illetve az úgynevezett minor és maior nyelvhasználat kisebbségi irodalmi „skizofréniájának” játékerében a korábban erdélyi/romániai

viszonyokban Balázs Imre József által is megfogalmazott nyelvhasználati módokat gondolja tovább s állítja, hogy: „a kisebbségi irodalom lehet egy emancipációs irányultság szubkulturális terepe, de lehet külső bélyeg, megbélyegzés is, melyet a szerző szükségszerűen (közösségi program) vagy szégyenkezve (gettósodás), esetleg büszkén (mártírium) visel” (11).

A feledésnek az idők során a csupán történeti érvénnyel bíró, kordokumentum értékű vagy nyíltabban helyi, provinciális szövegekkel ellentétben, azok az életművek tudtak hatékonyabban ellenállni, amelyek a „belépés” fentebb ismertetett kereteiben ugyan, de nem kiélezett ideológiai-mártíromsági programot valósítottak meg, hanem utat nyitottak a kreatív energiáknak és a termékeny párbeszédnek is. Csehy itt többek között Grendel Lajos munkásságát említi, amely „egy politikai és poétikai tűréshatáron belüli mozgástérben bontakozik ki”, és amelyben „az idegenség sosem sokkal igazán, sokkal inkább színez” (13). Hozzátehetnénk: a kisebbségi szerepprojektek történeti artikulálódásával foglalkozó értekező próza a kényszerű irodalmi „szétfejlődés” után is már számos ilyen (Kuncz Aladár korabeli kifejezésével) helyi „koloritot” tudott felmutatni egy-egy elcsatolt területről az összmagyar irodalom irányába megtermékenyítő színeként, megújító erőként. Sajnos ez nem járt együtt a magyar irodalmi mező – mondhatni természetesebb – policentrikussá válásával, sőt az irodalom többrendszerűségének elvi jóváhagyásával sem. Láng Gusztáv évekkorábban fogalmazta meg lényegi gondolatát az erdélyi magyar irodalom eredményeinek hasonló szemlézése során: a „határokon túl” születő alkotásoknak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi (és legfőképp budapesti) kánonba, amelyek megfeleltek a kultúrpolitikai tekintetben elvárt értékszempontoknak, és sajnálatosan 1989 után is mellőzték azt a tényt, hogy

a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet.

A kötetben alkalmazott tipológiai felosztásban a kisebbségi térbe történő belépés másként lehetősége a poétikai innováció egyéni regisztereiben valósul meg. Itt kimondottan látványos és kiélezett nyelvhasználatról beszélhetünk, gyakran hibriditásról vagy akár posztmodern gesztusokról. Ez esetben nem találkozunk kizárólagos nemzet- vagy létmagyarázó, holisztikus szövegcsoportokkal, sőt az innováció keretein belül gyakorta épp az említett szerepkonstrukciók elbizonytalanítása és látványos elutasítása figyelhető meg. A magas vagy komolyan megmunkált szerepek után itt, a „kisebbségi arcot” tudatos destrukció alá vonják, melyen gyakorta „a fintor, a grimasz uralkodik el”, és végső soron „lejátsszódik az arcrongálás jelensége” (14). Az ismert kifejezés Paul de Man *de-facement* fogalmának Fogarasi György-féle magyarázatából ered, a szerző azonban Radnóti Sándor képzőművészeti terminusként alkalmazott leírását is hasznosítja, azzal a hangsúllyal, hogy ez az arcrongálás (arcvesztés, felismerhetetlenítés, arctalanítás?) – Radnótit idézve – „olyan mesterkedés, amely nem törli el az arcot, és nem is cseréli föl más arccal. Ahol még van valaki, és ugyanaz a valaki a törlések és torzítások mögött” (14–15).

Az analógia, az úgynevezett szlovenszkoí magyar irodalomra és annak évtizedek alatt formált (roncsolt, épített?) arcaira alkalmazott hasonlat kézenfekvő, a szükségszerűen változó nyelvi megközelítésben pedig (a belső, nyelven belüli másság/sajátos idegenség kategóriáiban) abszolút produktív is. Csehy pontosan mutat rá arra, hogy a *szlovmagy* „nem a szlovák és a magyar egyenrangú keveredése vagy keverése” (15–16), hanem egy „harmadik minőség”, mely ugyanakkor nem esik azonos távolságra az anyanyelvtől és az „utódállam” nyelvétől. „A *szlovmagy* valójában magyar (egy szlovák alig értene belőle valamit), a ma-

gyarhoz képest mozdul el, és nem helyette, hanem vele együtt vagy benne léteznek.” (16.)

E fontos distinkció mellett a kötet további írásai arról tanúskodnak, hogy egy összmagyar, kellően rugalmas kultúra nyelve valóban nyitottnak mutatkozhat többféle nyelvváltozat felé, ráadásul ideális esetben ezek kölcsönös használatra és megértésre tarthatnak számot. Ki láthatná ezt tisztábban, kérdezhetjük, mint a versírással, fordítással, a klasszikus ókor latin szerzőivel, de a barokk kor kétnyelvű alkotóival is foglalkozó Csehy? Ráadásul – mint többször hangsúlyozza – leginkább „ez a posztmodern kulturális nyelvváltozat jellemzi a jelenkori szlovákiai magyar irodalom fő vonulatát is” (12). Irodalomtudósi vénája, friss szemlélete, bátor kérdésfelvetései így abban a felismerésben is megmutatkoznak, amellyel rámutat, hogy a mában szemlélt kisebbségi diskurzusok nem csupán manipulatív, nem is a múltba révedve siránkozó, hanem igenis ösztönző energiákat is mozgathatnak, felmutathatnak.

A kisebbségi és transzkulturális létezés lehetőségeit és múltbeli formáit, rétegzett problémaköreit több tanulmány korabeli antológiák alapos elemzésével, azok „létesztétikájában” és diakrón recepciójában is méri. A diskurzusmezőket teremtő gyűjteményes kiadások szépirodalmi szövegei, a válogatásuk mikéntje, színvonaluk és fogadtatásuk érdekfeszítő láttelelet nyújtanak a két világháború közötti kisebbségi magyar nyelvterület irodalmáról. Eközben a vizsgált antológiák éppúgy tekinthetők szétartó energiák és változó poétikai kérdésirányok lenyomatainak, mint küldetéstudattal, politikai pedagógiával és ideológiai járulékokkal ellátott konstrukcióknak. Több ízben közvetítettek intellektuális túlélési módozatokat, kísérleteket, óhatatlanul háttérbe szorítva az elsődleges esztétikai szempontokat.

Csehy Zoltán kötetének legfőbb értéket képviselő második fejezete egyrészt alapvető elemzéseket sorakoztat az I. világháborút kö-

vető három évtized szlovákiai magyar antológiaszerkesztési elveiről, másrészt a sztálinista diskurzus kiüresítő retorikájával és a „nyolcak” pályakezdésével foglalkozó írásoknak ad helyet. Ezek az utóbbi években született tanulmányok (köztük van olyan is, mely eredetileg bő tíz éve, plenáris előadásként hangzott el a Kolozsváron szervezett VII. Hungarológiai Kongresszuson) olyan működésmechanizmusokat, kollektív retorikai alakzatokat tárnak fel, amelyek mentén a szlovákiai magyar irodalom narratívája megszerveződött, és néha konfliktusba is került a magyarországi vagy az összmagyar irodalom bizonyos kanonizációs törekvéseivel. Eközben természetesen különböző járulékosnak gondolt problémacsokrok is hangsúlyt kapnak (a perifériálét szemléletének kényszeres cáfolata; a hagyománytalanság mint előny, majd leginkább hátrány; az intézmények hiányai; hipotetikus svájci modell; a kettős függés és a már említett irodalmi többszólaláság sikertelensége stb.). Ezzel mintegy igazolják a szerző azon feltevését, hogy a kisebbségi irodalom folytonosan átpolitizált létmódja olyan esztétikai deficiteket okoz, melyek a szlovenszkoí magyar irodalmat történelmi távlatból nézve leginkább csak a hiány irodalmaként, afféle „kitölthetetlen mátrixként” láttatták. Csehy pontosan mutat rá arra, hogy a vizsgált szereplehetőségekben és az átpolitizáltságnak ezen a fokán, az autoriter diskurzusokban eleve megképzett értékítéletek azt is maguk után vonják, hogy az egységes nyelv és irodalom „fétisként való kezelése”, óhatatlanul és minduntalan „kisebbségi szubjektummá degradálja az irodalmi önmegvalósítás kivitelezőjét” (69).

Érdekes szemügyre venni mindezek fényében azt is, ahogyan az 1950-es években immár külső hatásra ugyan, vagyis mestersegesen, de kibillen az az alaptézis, miszerint – Szerb Antal kifejezését használva – az „utódállamok magyar irodalmi” közül a felvidéki

(szlovenszkói) mindenkoron „szerepkövetőbb” volt, vagyis a magyarországi modellekhez igazodva valósította volna meg önmagát. Csehyt persze a periféria–centrum viszony mellett inkább az időben újfent változó szereplehetőségek érdeklik, ezt a két pólust vizsgálja alapvetően. Egyértelmű, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom sztálinista korszaka, ha ebben valamiféle „hozádekről” beszélhetünk egyáltalán, jórészt teljesen értéktelen, marginális irodalmat hozott csak létre. Ugyanakkor egy olyan holisztikus koncepció jegyében kívánta átértelmezni a teljes magyar irodalmi hagyományt, amely az identitástudat szándékos csonkításához is vezetett. Szerzőnk éppen ezért nem áll itt meg, az irodalomesztétikai értelemben minimális hozadék evidenciája mögött őt a többirányú (ez esetben főként moszkovita) függés viszonyrendszerei és nyelvi formái, ezeken túl a kollektív önreprezentáció és a szerzői önépítés szempontjai érdeklik elsődlegesen, mely szempontok termékeny dilemmákkal, számos továbbgondolásra érdemes felvetésekkel gazdagítják a kötet olvasóit. Csehy Zoltán új könyve így lesz egyszerre történelmi utazás az említett diskurzusterekbe, egyben új szempontrendszerek és értelmezési síkok alkalmazásának, alkalmazhatóságának izgalmas terepe, első próbája is.

A kötet záró fejezete esettanulmányokban foglalja össze a magyar avantgárd (Szlovenszkóhoz köthető) alkotóival, Kassák Lajos, Kudlák Lajos és Jarno József költészetével, de az olvasó Márai *Zendülők* című regényének queer olvasatába is betekintést nyerhet.

Nyilvánvalóan lehetetlen itt a kötet minden erényét felsorolni, érzékeltetni a problémakörök jól felépített, hálózatszerű megmutató pontjait és finom elemzéseit, melyek árnyalt képet adnak terapeuta írásmódokról, tendenciás irodalomról, létmetaforákról, etikai faktorokról, vagy éppen esztétikai eljárásokról beszélnek, de a budapesti centrum által

sematizált, utánzó kultúrává degradáló folyamatokról is. Egy dolgot azonban mindenképp érdemes még szóvá tennünk. A kötetben a nyelvi szempontból látszólag „kontaminált, szlovmagy” szövegváltozatok vagy maguk a kisebbségi nyelvhasználati terek minden esetben termékeny talajt fednek. Olyan játékeret, amelynek poétikai lehetőségei tágabbak a tükörtartományok, kettős térszerkezetek okán. Ebben a felvidékiesség vagy szlovákiaiesség mai alapattitűdjei a legkevésbé sem valamiféle búsongó attitűdöt hordoznak, inkább nyelvi-poétikai lehetőségeikben tág szabadságfokokat, öngerjesztő innovációs törekvéseket, és művészileg az összmagyar centrális diskurzusokat megújítani képes *kreatív idegenség*ként jelennek, jelenítődnek meg.

Ha itt-ott polemizálhatnánk is a szerzővel, tovább árnyalva egyes okfejtései időbeli és területi sajátosságait, úgy vélem, igen fontos, több tekintetben hézagpótló munka került ki Csehy Zoltán íróasztaláról, aki az önmenedzselési szempontrendszerek összetett háttérének vizsgálata közben maga is kontextus- és hálózatteremtő energiákra figyelt. Új kötetében az 1918-tól létező (cseh)szlovákiai magyar irodalom(szegmens) arctalanságának vizsgált problémakörétől eljut a különböző korszakok arcadási, maszkkészítési eljárásainak részletes és meggyőző bemutatásáig, végül többirányú kritikájában rámutat az önróniát is tartalmazó arcrongálási folyamatokra, amelyek a jelenben leginkább elutasítani látszanak minden korábbi, kisajátító és kizárólagosan érvényesnek gondolt nagyelbeszélést. A kötet invenciós íásaiban a szerző eleve újrapozicionál számos korábbi vizsgálódási irányt, ezekhez képest új perspektívákat nyit általában véve is a kisebbségi irodalmakra vonatkoztatott kritikai felvetések számára. Ennél többet egy tanulmánykötettől pedig aligha várhatnánk!

Boka László

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Káli Anita

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2021.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft